

TUDÁS MENEDZSMENT

A Pécsi Tudományegyetem TTK

Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézetének periodikája

III. évfolyam 1. szám

2002. április

Tartalom

A SZERKESZTŐ BEVEZETŐJE.....	3
SZABÓ ZOLTÁN	
A társadalmi tudás gazdasági hasznosításával kapcsolatos szociális reprezentációk néhány összefüggéséről.....	5
ALBERT JUDIT	
A fenyegetett identitással való megküzdés.....	14
KENDE ANNA	
Szüléstörténetek: Az anyává válás köznapi narratívái.....	21
LÁBADI BEATRIX	
A preverbális érzelmek ontogenezise.....	34
KOZMA LÁSZLÓ – FÓRIS ÁGOTA	
Adalékok a globalizáció megítéléséhez.....	42
SULYOK TAMÁS	
Az oktatás és az információs társadalom.....	49
SÁRI MIHÁLY	
Vallásos szervezetek és kultúra.....	61
BODÓ LÁSZLÓ	
Leonardo Utolsó vacsorájának materialista olvasata.....	76
SCHNELLBACH ZSÓFIA	
A múlt öröksége.....	91
NÉMETH BALÁZS	
Az élethosszig tartó tanulás koncepciója és a felsőoktatás modernizációjának kapcsolata.....	97
HÁRY ESZTER — HÁRY LÁSZLÓ	
Standardizált nyelvtudásmérés európai összefogással.....	102
TRENCÉNYI LÁSZLÓ	
Az esélyegyenlőtlenségek enyhítése a gyermekkorosztály kulturális ellátásában.....	106
ABSTRACT.....	111

Megjelent az OTKA T030398 számú kutatás részeként.

E szám szerkesztésében való közreműködéséért Jakab Juliannának köszönetet mond a szerkesztő bizottság

ISSN 1586-0698

Szerkesztő bizottság: Bodó László felelős szerkesztő, FEEFI tudományos munkatársa (bodo@human.pte.hu); Bokor Béla adjunktus, a Baranya Megyei Közgyűlés alelnöke; Halmos Csaba elnök, PTE FEEFI tanszékvezető docens (halmos@human.pte.hu); Szamosközi István tanszékvezető, dékánhelyettes, Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár; Tóth József, a PTE rektora, Vissi Ferenc személy- és munkaügyi igazgató, Primagáz Rt. Kiadja a PTE FEEFI, felelős kiadó: Koltai Dénes, a FEEFI igazgatója (koltai@human.pte.hu). Szerkesztőség: 7633 Pécs, Szántó Kovács János u. 1/b. Telefon: 72/251-444. Fax: 72/251-100, G&G Kft. Felelős vezető: dr. Gárván János ügyvezető igazgató

A SZERKESZTŐ BEVEZETŐJE

A Pécsi Tudományegyetem Doktori Iskolái között négy éves történetének során előkelő helyet foglalt el a *László János* vezette Pszichológia Doktori Iskola. Sikérének okait több tényezőben kereshetjük. Mind a Pszichológia Intézet, mind a doktori iskola hallgatói a magyar tudományos élet prominens személyiségeitől tanulhatnak, akadémikusoktól, tudományos kutatóintézetek vezető munkatársaitól. Jelenlétük, részvételük a képzésben alapvető formáló ereje annak a szellemiségnek, ami a programokat jellemzi és egyben minősíti.

A képzés nyitottságát, a kapcsolódó tudományterületekkel közös gondolkodásra való elkötelezettségét mutatja, hogy a végzett pszichológus-hallgatókon kívül más szakokon diplomát szerzett és a pszichológia tudomány iránt elkötelezetten érdeklődő szakemberek is résztvevői. Közgazdászok, biológusok, irodalmárok, kommunikációs szakemberek egyaránt elmélyülhetnek a felkínált kurzusokból választott területeken.

A modern személyiségpszichológia és szociálpszichológia területén az elmúlt évtizedekben megfogalmazódott jelentős új elméleti keretekre támaszkodva a különböző alprogramokban az ember biológiai és társadalmi természetéből adódó jelenségek és azok pszichológiai szintű integrált vizsgálatára ad lehetőséget a képzésben való részvétel.

Az elmúlt közel négy év során a hallgatók három fő szakirányhoz kapcsolódó elméleti ismeretekkel szélesíthették látókörüket. Az *elméleti pszichoanalízis*, *személyiség-lélektan* és *szociálpszichológia* alprogram mellett a múlt év őszétől a jelentkezők egy új, alkalmazott pszichológia ismeretkörrel is foglalkozhatnak: *szervezetpszichológiával*. Célja a szervezeti szocializáció pszichológiai és pedagógiai hatótényezőinek feltárása. Az új részprogram több egyetemi intézettel közös szakmai együttműködés eredménye.

A képzés alapossága, a magas elvárások, az oktatók által nyújtott szakmai minta a fiatal doktoranduszok és kutatójelöltek számára olyan környezetet teremtenek, amely – saját motivációik hajtóerejére is támaszkodva – rendszeresen feladatok teljesítésére készíti őket. A tanulásba, kutatásba fektetett energiák eredményét egyrészt a befejezett minősítési folyamatok, másrészt az elkészült publikációk mutatják. A tavalyi évben három disszertáció sikeres védésére került sor.

A TUDÁSMENEDZSMENT örömmel ad helyet a PTE BTK Pszichológia Doktori Iskolája képzésben részt vevő hallgatók által elkészített tudományos írásműveknek, s ad lehetőséget a tudományos közélet porondján a bemutatkozásra és a megmérettetésre. Ezen tanulmányokat az oktató tudós-tanárok választották ki és javasolták megjelenésre. Bár egytől-egyig a hallgatott kurzusokhoz kapcsolódnak, természetesen magukon viselik szerzőik saját érdeklődésének, indíttatásának, előképzettségének és ezzel kapcsolatos szakmai attitűdjeinek nyomát. Másképpen közelít a szociális reprezentáció elméletéhez a közgazdász, mint a kommunikációs szakember, és más szintű az „otthonossága”, jártassága az elméleti pszichoanalízisben egy pszichológusnak vagy egy irodalmárnak. Ez a sokszínűség azonban egyszerre gazdagságot is jelent, és a közös szál adott.

A cikkek – mai világunk összetettségét szimbolizálva – egészséges interdiszciplinaritás levegőjét árasztják. A *Szabó Zoltán* írásának teoretikus keretét adó szociális reprezentáció-elmélet a hetvenes évek óta a szociálpszichológiai irányzatok egyik jellegzetesen európai vonulata. A közgazdasági gondolkodás egyik fontos paradigmájának, az egyéni hasznok maximalizálásának eredményeként létrejövő közjó rendjének premisszájához jelentésteli értelmezési keretet ad.

Albert Judit tanulmányának témája: az emberi csoportok által a kommunikáció folyamatában kidolgozott értelmezések, a világról való közös tudás kialakítása és kapcsolódása a személyes identitás kérdéséhez. A valahova tartozás, önmagunk elhelyezése és definiálása a felnőtt ember mentális egységének egyik legfontosabb feladata. Identitásunk meg- és újraalkotása abban a történeti-gazdasági és földrajzi egységben, amit Európa névvel illetünk, az elmúlt évszázad során sok alkalommal konfliktusos folyamatban, időnként fenyegetettségben volt csak lehetséges.

A PhD-kurzus hallgató-szerzői által írt dolgozatok gondolati folyamába utolsóként beillesztett két írás témájában, az emberi élet legfontosabb fordulópontja, a szülés és a születés körüli események személyiségformáló hatása alapján kapcsolódhat egymáshoz. *Kende Anna* a női identitás alapvetően formáló eseményével, a szüléssel kapcsolatos élmények hatásával foglalkozik. A megközelítés szociálpszichológiai nézőpontja alapján a kötet más opusaihoz is jól illeszkedik, az identitás-szerveződés feladatainak vonatkozásában. *Lábadí Beatrix* írása, a korai, preverbális érzelmek ontogenezisének magyarázatával foglalkozó elméleti megközelítések kritikai-integratív elemzése az elméleti ihletésű írások sorában a melléklet egyik kiemelkedő darabja.

SZABÓ ZOLTÁN

A társadalmi tudás gazdasági hasznosításával kapcsolatos szociális reprezentációk néhány összefüggéséről

I.

„Attól tartok, hogy ez nyilvánvaló hazugság. Annyira abszurd állítás, hogy nehéz megérteni: egy intelligens és becsületes ember hogyan mondhat ilyet egyáltalán.”¹ Szokatlanul és elgondolkodtatóan erős megfogalmazás egy tudományos munkában, forrása a Nobel-díjas közgazdász, Friedrich August von Hayek egyik kései – egyébként a szocialista társadalmakban történő gazdasági kalkuláció megalapozhatósága mellett érvelő Oskar Lange és követői által vallott nézetek tarthatatlanságával foglalkozó – tanulmánya.

Hayek indulatai nagyjából három, egymással szorosan összefüggő okra vezethetők vissza. Egyrészt a központi tervezésen alapuló, a piac és a piaci árrendszer működését teljesen vagy részben kiiktató szocializmus gazdaságelméleti megvalósíthatóságát taglaló, a század első felében több egymást követő hullámban lezajlott vita érdemi része Hayek számára a 30-as években lezárult. Véggöveketetése – miszerint „...abból, hogy tudom: ilyen és ilyen információra van szükség egy probléma megoldásához, még egyáltalán nem következik, hogy a probléma megoldható, ha ez az információ emberek milliói között van szétszórva”², főleg akkor nem, ha „...senki nem képes másnak átadni mindazt az ismeretet, amivel rendelkezik, és persze azt az információt sem, amivel csak akkor rendelkezhetne, ha a piaci árak megmondanák neki, mire is kell odafigyelnie”³ – egyenértékű azzal a megfogalmazással, hogy eddigi ismereteink szerint a piaci mechanizmus a társadalom rendelkezésére álló információk gazdasági hasznosításának leghatékonyabb eszköze.

Másrészt Hayek későbbi munkáiban jelentős erőfeszítéseket tett részben a piacgazdaság kialakulásának és működésének minden korábbi kísérletnél árnyaltabb elemzésére, részben pedig a piacgazdaságot veszélyeztető, szellemiségében a szocializmussal közeli rokonságban levő állami szerepvállalás és a jóléti állam koncepciója elleni elméleti fellépésre.

Az indulat harmadik és vélhetően legfontosabb összetevője eddigi elméleti tevékenységének eredménytelensége, azaz a központi tervezés, vagy tágabb értelemben az állam allokációs, elosztás- és konjunktúrapolitikai ihletésű szerepvállalásának hatékonyságáról és igazságosságáról vallott gazdasági és politikai nézetek változatlan népszerűsége. „E negyven év előtti, a saját aktív részvételemmel lefolyt vita

¹ Hayek, Friedrich August von (1995/a): Kétoldalnyi képzelgés: a szocialista kalkuláció lehetetlensége, 205. p. In.: Hayek, F. A. (1995): *Piac és szabadság*. Válogatott tanulmányok. KJK, Budapest, 203–210. p.

² Hayek (1995/a), 207. p.

³ Hayek (1995/a), uo.

áttekintése azzal a nyomasztó érzéssel tölt el, hogy a közgazdaságtan egy tekintélyes fejezete, a „gazdasági rendszerek elmélete” ma szégyenteljes állapotban van. Úgy tűnik, a leggyatrább érveknek sikerült megőrizniük politikai vonzerejüket. Az történt..., hogy jószándékú emberek hagyták magukat becsapni ama homályos és gondatlan nyelvhasználat által, ami e kérdések elméleti szakembereit jellemezte.”⁴

Hayek 1982-ben megjelent írásának pesszimista befejezése nem indokolatlan. A piacgazdasággal szemben megnyilvánuló elméleti és gyakorlati ellenérzések háttérével, megjelenési formáival, lehetséges következményeivel és veszélyeivel foglalkozó munkássága – számos érdekes felvetése ellenére – nem ad kielégítő magyarázatot ezen nézetek változatlan népszerűségére.

Vajon miért nem? Véleményem szerint ennek egyik legfőbb oka a hayeki gondolkodásmód egy sajátos korlátjában keresendő. Osztrák származású közgazdász volt, a szubjektív értékelmélet kidolgozásában úttörő szerepet játszó osztrák közgazdaságtani iskola követője és talán utolsó markáns képviselője. Tanulmányai, szellemi környezete és első önálló írásai a századeleji Bécshez kötődtek, későbbi munkái is arra utalnak, hogy a pszichoanalízis és a kortárs pszichológia egyéb irányzatai egyáltalán nem voltak ismeretlenek előtte. A szocializmus és más baloldali szellemi irányzatok – általa indokolatlannak és veszélyesnek ítélt – térhódítása, a homo oeconomicus magatartási posztulátumának nyilvánvaló alkalmazhatatlansága, valamint saját – a közgazdaságtan hagyományos módszerein és kutatási területein messze túlmutató, esetenként a pszichológia aktuális kérdésfeltevéseihez és eredményeihez is számos ponton kapcsolódó – munkássága ellenére a szociálpszichológia nem játszik érdemi szerepet életművében.⁵

Dolgozatom célja természetesen nem lehet sem a hayeki életmű szociálpszichológiai hiányosságainak pótlása, sem pedig a Hayek által megválaszolatlanul hagyott kérdés megválaszolása. Amire talán kísérletet tehetek, az a kérdés újrafogalmazása a kortárs szociálpszichológia, ezen belül is a szociális reprezentáció elmélete, a Sperber által felvetett epidemiológiai megközelítés és a szociális reprezentációk narratív szerveződésének elmélete segítségével. Ebben az esetben – némi gazdaságelméleti leegyszerűsítéssel – két versengő tudományos elmélet szociális reprezentációinak alakulásáról beszélhetünk. Ezen a ponton akár el is fogadhatjuk a Hayek által – a szerinte egyébként egy töről fakadó és egyaránt veszélyesnek tekintendő – szocializmussal, tervgazdasággal, az állam gazdasági szerepvállalásával vagy a jóléti állammal szemben megfogalmazott elméleti érveket, a tudományos vita azonban – a jóléti állam lehetősége és főleg az állam gazdasági szerepvállalásának elkerülhetlensége és lehetőségei kapcsán – ma sem tekinthető lezártnak. Ennek ismeretében végképp nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan és a Hayek által képviselt klasszikus liberalizmus szociális reprezentációi messze nem válhattak uralkodóvá az ezzel szembenálló elméletek – általunk esetleg mégoly atavisztikusnak is tekintett – szociális reprezentációval szemben.

⁴ Hayek (1995/a), 210. p.

⁵ Mindez annál is inkább meglepő, mert Schumpeter, az osztrák iskola egy másik, egyébként számos lényeges ponton Hayektól eltérően gondolkodó képviselője, posztumusz és torzóban maradt elmélet-történetében érdemben utal a freudi pszichoanalízis és a kortárs szociálpszichológia közgazdaságtani alkalmazásának lehetőségeire. Lásd: Schumpeter, Joseph Alois (1965): Geschichte der ökonomischen Analyse. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 971–976. p.

II.

Adam Smith, a közgazdaságtan első klasszikus összefoglalásának szerzője egy korábbi, *Az erkölcsi érzelmek elmélete* címen 1759-ben megjelent morálfilozófiai művében a következőket írja: „A föld hozadéka minden időben a lakosok csaknem azonos számát tartja el, amelyet eltartani képes. A gazdagok csupán azt válogatják ki a rakásból, ami a legértékesebb és a legkellemesebb. Csak kevéssel fogyasztanak többet, mint a szegény, és természetes önzésük és kapzsiságuk ellenére, noha csak tulajdon kényelmükkel törődnek, noha az egyetlen cél, melyet azon sok ezernek, kiket foglalkoztatnak, munkájától várnak, tulajdon hiú és kielégíthetetlen vágyaik csillapítása, mégis megosztják a szegénnyel minden újításuk hozadékát. Egy láthatatlan kéz vezeti őket arra, hogy az élethez szükséges javakat csaknem ugyanúgy osszák fel, mint ahogy ez akkor történe, ha a föld egyenlő részekre lenne felosztva valamennyi lakója között; és ekképp, anélkül, hogy szándékolnák, anélkül, hogy tudomásuk lenne róla, előmozdítják a társadalom érdekét, és eszközt nyújtanak a faj megsokszorozásához.”⁶

A „láthatatlan kéz” feltételezése később, más összefüggésben is előkerül. Említett, 1776-ban megjelent közgazdaságtani munkájában, a *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* IV. könyvében az alábbiakat olvashatjuk: „Azzal tehát, hogy minden egyén tőle telhetően igyekszik tőkét a hazai tevékenység fenntartására használni, és ezt a tevékenységet úgy irányítani, hogy termelése a lehető legnagyobb értékű legyen, szükségszerűen azon dolgozik, hogy a társadalom évi jövedelme a lehető legnagyobb legyen, bár általában nem a közösség érdekét akarja előmozdítani és nem is tudja, mennyire mozdítja azt elő... Ebben is, mint sok más esetben, láthatatlan kéz vezeti őt egy cél felé, melyet ő nem is keresett. A társadalomnak pedig nem is éppen baj, hogy ő ezt a célt nem ismeri. Azzal, hogy ő saját érdekét követi, gyakran a társadalomét eredményesebben mozdítja elő, mint ha annak előmozdítása lett volna valóságos célja. Soha sem láttam még, hogy sok jót okoztak volna azok, akik úgy mutatták, hogy a közösség javáért kereskednek. Ez a tetszelgés valóban nem is igen szokásos a kereskedőknél és igen kevés szóval el lehet őket ettől téríteni.”⁷

Ezen utóbbi idézet a közgazdaságtan klasszikus örökségének egyik közismert, számtalanszor hivatkozott gondolata, utóélete azonban némiképp meglepő: miközben az egyéni önzés – Hobbes és Mandeville által már korábban kifejtett, Smith idézett morálfilozófiai munkájában egyébként még élesen, bár korántsem meggyőzően támadott – meghatározó szerepe a homo oeconomicus magatartási posztulátuma nyomán a közgazdaságtan máig élő hagyományává vált, a láthatatlan kéz elve lassan háttérbe szorult. A láthatatlan kéz elve, azaz a rend és a jólét megvalósulását biztosító társadalmi intézmények egyéni cselekvések nem szándékolt eredményeként való kialakulása, amúgy szintén jóval Adam Smith előtt megjelenik a brit filozófiai hagyományban, elég talán Bernard Mandeville („Íme bűn minden oldalon, de az egész – Paradicsom!”⁸ vagy „...a legrosszabb sem élt hiába: tett valamit a köz javára.”⁹) vagy David Hume („Ez a rendszer pedig, amely valamennyi egyénnek az ér-

⁶ Smith, Adam (1977): *Az erkölcsi érzelmek elmélete*, 527. o. In.: Márkus, György (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században*. Gondolat, Budapest, 1977, 423–553. o.

⁷ Smith, Adam (1940): *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, I. kötet 449–450. o.

⁸ Mandeville, Bernard (1996): *A méhek meséje*. Kossuth, Budapest, 15. p.

⁹ Mandeville (1996), uo.

dekét magában foglalja, természetesen a köz javára nézve is előnyös, bár nem állt szándékában azoknak, akik kiesztették.”¹⁰) gondolataira utalnunk.

Hobbes, Locke és a felvilágosodás számos kontinentális képviselőjének eltérő nézeteitől függetlenül a klasszikus közgazdaságtan filozófiai háttérét Mandeville, Hume és Smith írásaiban találhatjuk meg. Ebben a megközelítésben az emberi természet sokszínűségéről és lényegéről, az emberi önzés és gyarlóság jelentőségéről folytatott heves morálfilozófiai viták ellenére a lényeg a természetes társadalmi rend létezése. Az antropológiai kérdésekben fennálló nézetkülönbségek másodlagossá válnak a korszak meghatározó, deista világfelfogásának elfogadásában. A fizikai világkép radikális átformálásán dolgozó Newton éppúgy hangsúlyozza Isten és a Teremtés jelentőségét („Midőn világunk rendszeréről szóló értekezésemet írtam, szememet oly elvekre függesztettem, melyek a gondolkodó embert egy Isteni Lényben való hitre indíthatják, mi sem okoz tehát nagyobb örömet számomra, mint hogy azt e célra felhasználhatónak láthatom.”¹¹), mint Adam Smith morálfilozófiai munkája: „Az óra kerekei mind csodálatos módon alkalmazkodnak azon célhoz, melyért készítették őket, mármint hogy mutassák az időt. Legkülönbözőbb mozgásaik a legszövevényesebb módon szövetkeznek arra, hogy ezt a hatást előállítsák. Akkor sem tehetnék jobban, ha annak vágyával és szándékával lennének felruházva, hogy e hatást létrehozzák. Mégis, semmi effajta vágyat vagy szándékot nem tulajdonítunk neki, hanem csupán az óraművesnek; és tudjuk azt, hogy egy rugó hozza mozgásba őket, mely éppoly kevésbé szándékolja azt a hatást, melyet létrehoz, mint ők... Ha természetes princípiumok bennünket arra ösztökélnek, hogy előmozdítsuk azon célokat, miket egy kifinomult és felvilágosult ész javasolna nekünk, ugyancsak hajlunk arra, hogy ezen észnek, mint hatóóknak, tudjuk be azon érzelmeket és cselekedeteket, melyek által e célokat előmozdítjuk, és hogy az ember bölcsességének képzeljük azt, mi a valóságban Isten bölcsessége.”¹²

Világnézeti egységről azonban a klasszikus közgazdaságtan és a liberalizmus¹³ viszonylagos fénykorában, a XIX. század közepéig, második harmadáig tartó időszakban sem beszélhetünk. A piacgazdaság és a liberalizmus szociális reprezentációinak viszonylagos elterjedtsége és befolyása sem feledtetheti el velünk a folyamatosan jelenlévő konzervatív és szocialista törekvések elméleti jelenlétét és főleg vitatathatatlanságát, jól érzékelhető társadalmi támogatottságát.

III.

A neoklasszikus közgazdaságtan osztrák iskolájának XX. századi képviselői, elsősorban Ludwig von Mises és Hayek számára az igazi kihívás már nem a piacgazdaság kiteljesedését és hatékony működését akadályozó merkantilista gazdaságpolitikai örökség felszámolása, hanem a szocializmus elméletével és gyakorlatával, tágabb értelemben a piacgazdaságokat fenyegető, növekvő állami szerepvállalással, később pedig a jóléti állam koncepciójával szembeni fellépés. Ennek köszönhetően Hayek érdeklődése fokozatosan a munkamegosztás, a piac és a jog társadalmi intézményeinek kialakulása felé fordul. A gazdaság és a társadalom tervszerű átalakítha-

¹⁰ Hume, David (1976): *Értekezés az emberi természetről*. Gondolat, Budapest, 717. o.

¹¹ Newton, Isaac levelei Richard Bentleyhez, 175. p. In.: Newton, Isaac (1981): *A Principából és az Optikából. Levelek Bentleyhez*. Kriterion, Bukarest, 175–194. p.

¹² Smith (1977), 496–497. p.

¹³ Hayek klasszikus liberalizmusértelmezésének lényegéről lásd: Hayek, F. A. von (1979): *Liberalismus*. Walter Eucken Institut, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.

tóságának szükségtelenségét és lehetetlenségét hangsúlyozó felfogásának alapja az emberi tudás értelmezésében keresendő. „A racionális gazdasági rend problémájának sajátosságát pontosan az jelenti, hogy azoknak a körülményeknek az ismerete, amelyekre építünk, koncentrált és integrált formában sohasem létezik, hanem csak az egyes elkülönült egyének között szétszórt, részleges, sokszor egymásnak is ellentmondó ismeretek formájában... Röviden: a probléma az, hogy miként hasznosítsák azt a tudást, aminek a maga összességében egyetlen egyén sincs a birtokában.”¹⁴

Evolucionista közgazdaságtana szerint a kulturális evolúció a láthatatlan kéz elvének megvalósulása. Ezen a ponton nyugodtan eltekinthetünk azon korántsem érdektelen probléma taglalásától, hogy Darwin elmélete mennyiben alkalmazható a társadalmi folyamatok elemzésére, mivel Hayek értelmezésében a jogtudomány, a nyelvészet és közgazdaságtan egyes irányzatai joggal tekinthetők a „Darwin előtti darwinizmus” megnyilvánulásainak. „A közgazdaságtan már kezdeteitől fogva azzal foglalkozott, hogy hogyan jön létre az emberi kapcsolatok bővített rendje a változás, rostálás és kiválasztódás egy olyan folyamata révén, ami messze meghaladja képzeletünket vagy tervezőképességünket. Adam Smith elsőként látta meg, hogy az emberi gazdasági együttműködés rendezésének olyan módszereire bukkanunk rá, amelyek meghaladják tudásunk és értelmünk határait... Olyan körülmények – mint például a piaci csere árképzési rendszere – vezetnek bennünket cselekedeteinkben, amelyek nagyrészt nem is tudatosulnak bennünk, és amelyek olyan eredményeket hoztak, amelyek nem is álltak szándékunkban... Mindez csak azért lehetséges, mert a – gazdasági, jogi és erkölcsi – intézmények és tradíciók nagy keretében élünk, amelybe beillesztjük önmagunkat azáltal, hogy bizonyos viselkedési szabályokat megtartunk, olyan szabályokat, amelyeket nem mi alkottunk, és soha nem értettünk olyképpen, ahogyan értjük, hogy az általunk készített dolgok hogyan működnek.”¹⁵

Hayek végkövetkeztetése szerint „...a társadalmi intézmények eredete, kialakulása és működésmódja lényegében ugyanaz a dolog: az intézmények azért fejlődtek egy adott módon, mert a részek cselekvésének általuk biztosított koordinációja hatékonyabbnak bizonyult, mint más, alternatív intézmények esetében, amelyekkel versenyben álltak és amelyeket kiszorítottak.”¹⁶

Az evolúció darwini elméletére történő hivatkozás azonban egy másik, Hayek által valószínűleg nem várt szempontból is szerencsés választásnak bizonyul: kitűnő példája egy tudományos elmélettel szemben a tudomány és a common sense területén megnyilvánuló ellenkezésnek, ezen belül is főleg egy elmélet szociális reprezentációiban megfigyelhető torzulások, félreértések sokszínűségének és következményeinek. Ami a kulturális evolúció tudományos és társadalmi fogadtatását illeti, Hayek – szociálpszichológiai fogékonyságának korábban már említett korlátozott volta miatt – nagyjából a konkurens elméletek tudományos cáfolatával és elméletlettörténeti háttérrel foglalkozott. Munkásságában központi helyet foglal el a társadalmi rend átalakítását célzó konstruktivista nézetek elméletlettörténeti előzményeinek vizsgálata. Annak ellenére, hogy a társadalom természetes rendjével szembeni tudományos és társadalmi ellenállás története vélhetően az emberiség történel-

¹⁴ Hayek, Friedrich August von (1995/b): A tudás társadalmi hasznosítása, 242. p. In.: *Piac és szabadság*, 241–252. o.

¹⁵ Hayek, Friedrich August von (1992): A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései. Tankönyvkiadó, Budapest, 21. p.

¹⁶ Hayek, Friedrich August von (1995/c): Emberi cselekvés, de nem emberi terv eredménye, 296. p. In.: *Piac és szabadság*, 292–301.

mének állandó velejárója, Hayek megítélése szerint az igazán komolyan veendő elméleti kihívások jóval későbbi keletűek. „Az első ilyen fejlemény a racionalizmus egy bizonyos formájának... egyre növekvő fontossága, amit a modern tudomány felemelkedésével hoztak összefüggésbe. A következő néhány évszázadra ez a konstruktivizmus gyakorlatilag rabul ejtette az ésszel és annak az emberi kapcsolatokban betöltött szerepével foglalkozó komoly gondolkodókat... A racionalizmusnak ez a formája, amely a modern időkben René Descartes-tól származik, nemcsak elveti a tradíciót, hanem azt is állítja, hogy a tiszta ész közvetlenül szolgálhatja vágyainkat bármiféle közvetítő nélkül, és képes arra, hogy a egy új világot, egy új moralitást, új jogot, sőt új és megtisztult nyelvet alkosson önmagából.”¹⁷

A legfőbb veszély azonban nem az ész szerepének felértékelődése, hanem a társadalmi szabályok által korlátozott ösztönök felszabadításának ígérete. „A második ... fejlemény ... Jean-Jacques Rousseau munkájából és hatásából származott ... Rousseau mámorító ötletköttyvaléka uralkodóvá vált a „haladó” gondolkodásban, és elfelejtette az emberekkel hogy a szabadság mint politikai intézmény *nem* úgy jött létre, hogy az emberek „küzdöttek” volna „a szabadságért” abban az értelemben, hogy meg akartak volna szabadulni a korlátoktól, hanem úgy, hogy küzdöttek az ismert és biztonságos egyéni birtok védelméért. Rousseau elfelejtette az emberekkel, hogy a viselkedés szabályai szükségszerűen korlátoznak, és hogy a rend ezek terméke; és hogy ezek a szabályok pontosan azért, hogy korlátozzák ama eszközök sorát, amelyeket az egyes személy saját céljaira felhasználhat, nagyban bővíti azoknak a céloknak a skáláját, amelyeket az egyén sikeresen követhet. Rousseau volt az, aki ... a vadembert haladó intellektuelek valóságos hőségévé tette ... és megalkotta a szabadságnak egy olyan koncepcióját, amely a szabadság elérésének legnagyobb akadályává vált. Miután megállapította, hogy az állati ösztön jobban irányítja az emberek közötti rendes együttműködést, mint *akár* a tradíció, *akár* az ész, Rousseau kitalálta a fiktív népakaratot vagy „általános akaratot”, amelyen keresztül a nép „egyetlen lényvé, eggyé válik” ... Talán ez a modern intellektuális racionalizmus végzetes önhittségének a fő forrása, ami azt ígéri, hogy visszavezet bennünket a paradicsomba, ahol természetes ösztöneink és nem azok tanult korlátozása tesz majd képessé bennünket arra, hogy „uralmunk alá hajtsuk a földet”, ahogyan azt a *Genezis* könyvében parancsba kaptuk.”¹⁸

Descartes vagy Rousseau munkássága azonban önmagában még nem válasz elméleteik szociális reprezentációinak kialakulására és terjedésére. Népszerűségük megértésében segítségünkre lehet a bevezetőben már említett járványtani megközelítés. „A klasszikus járványtanban egy epidemiológiai jelenség felismeréséhez az egyéni patológia járul hozzá. Ugyanez fordítva is igaz: az epidemiológia gyakran járult hozzá az egyes betegségek felismeréséhez. Hasonlóképpen, ha az egyes mentális reprezentációs típusok vagy mintázatok felismerése pszichológiai szinten megtörténik, ez hozzájárul elterjedésük megértéséhez, és fordítva, ha epidemiológiailag azonosítunk reprezentációs mintázatokat, ez hozzájárulhat pszichológiai természetük megértéséhez. A kórtan és a járványtan viszonyához hasonlóan a pszichológia és a reprezentációk járványtana kölcsönösen releváns egymás számára.”¹⁹ A kórokozó tehát adott, a kórtan és főleg a járványtan azonban még nagyjából ismeretlen.

¹⁷ Hayek (1992), 56–57: p.

¹⁸ Hayek (1992), 57–58. p.

¹⁹ László, János (2000): A szociális reprezentációk járványtanáról. Kézirat, 11. p.

IV.

Hayek „epidemiológiai” észrevételei értelemszerűen nem alkotnak egységes rendszert, inkább csak elszórt megjegyzésekkel találkozunk. A Descartes nézeteit tárgyaló korábbi idézet folytatásában jelzett gondolat („Bár az elmélet nyilvánvalóan hamis..., még mindig uralja a legtöbb tudós és sajnos a legtöbb literátus ember, művész és értelmiségi gondolkodását is.”²⁰) kifejtésére korábban Hayek egy egész tanulmányt szentelt. Az értelmiségi – és nem a tudós vagy szakértő – meghatározó szerepet játszik az egyes kórokozók, adott esetben a szocializmus terjesztésében: „Az újabb történelem fényében meglehetősen furcsa, hogy a másodkézből vett eszmék ilyen hivatásos közvetítőinek döntő hatalmát még nem ismerték fel szélesebb körben... A szocializmus már a kezdetektől fogva, a világ egyetlen szegletében sem bizonyult sohasem a munkásság mozgalmának... Teoretikusok alkotmánya ez, absztrakt gondolkodás bizonyos tendenciáiból adódik, amelyet hosszú időn keresztül csak az elmélet művelői ismertek; az értelmiségiek hosszadalmas erőfeszítéseire volt szükség, amíg a munkásság sorait sikerült meggyőzniük arról, hogy programjukként fogadják el a szocializmus eszméit.”²¹

Szomorú lenne, ha ennyiben maradnánk. Mindenképpen figyelemreméltó azonban, hogy Hayek – bár erősen leegyszerűsített formában – lényeges szerepet tulajdonít az ember ősi ösztöneinek is: „...az emberi ösztönök ... nem azokhoz a körülményekhez ... igazodtak, amelyek között az ember ma él. Ezek az ösztönök a kis vándorló hordákban eltöltött élethez illeszkedtek, amelyekben az emberi faj és közvetlen elődei kifejlődtek... Ezek a genetikailag örökölt ösztönök azt a célt szolgálták, hogy a horda tagjainak együttműködését irányítsák... Ezeket a primitív embereket konkrét, mindannyiuk által azonosan látott célok, illetve a környezetükben meglévő veszélyek és lehetőségek – elsősorban az élelem és a menedék forrásai – azonos megítélése vezette... A koordináció ilyen módjai meghatározóan függték a szolidaritás és az altruizmus ösztöneitől – mely ösztönök csak a saját csoport tagjaira vonatkoztak, másokra nem.”²² A kulturális evolúciónak azonban ára van: „Az emberi viselkedés fokozatosan kifejlődött szabályai (különösen azok, amelyek az egyedi tulajdonra, a becsületre, a cserére, a kereskedelemre, a versenyre a nyereségre és a magánéletre vonatkoznak) azok, amelyek elsődlegesen felelősek ennek a rendkívüli rendnek a létrehozásáért és azért, hogy az emberiség jelenlegi méretében és struktúrájában fennáll. Ezeket a szabályokat nem ösztönösen, hanem hagyományozás, tanítás és utánpótlás révén adják át egymásnak az emberek. E szabályok nagyrészt tiltásokból állnak, amelyek kijelölik az egyéni döntéshozatal módosítható határait. Az emberiség úgy érte el a civilizációt, hogy szabályokat fejlesztett ki, és megtanulta azokat követni..., mely szabályok gyakran megtiltották azt, amit ösztönei megkívántak volna, és már nem függött az események közös értelmezésétől. Ezek a szabályok, amelyek hatásukban egy új és egészen más erkölcsiséget alkottak, és amelyekre szívesen korlátoznám az „erkölcsiség” kifejezést, elnyomják vagy korlátozzák a „természetes erkölcsiséget”, azaz azokat az ösztönöket, amelyek összekovácsolták a kiscsoportokat, és biztosították az együttműködést bennük azon az áron, hogy a csoport terjeszkedését hátráltatták vagy megakadályozták.”²³

²⁰ Hayek (1992), 57. p.

²¹ Hayek, Friedrich August von (1995/d): Az értelmiségiek és a szocializmus, 221. p. In.: *Piac és szabadság*, 221–238. p.

²² Hayek (1992), 18–19. p.

²³ Hayek (1992), 19. p.

A természetes erkölcsiség háttérbe szorulása, ugyanakkor részleges fennmaradása és a mai erkölcsiségtől való alapvető különbözősége potenciális konfliktusforrás napjaink társadalmá számára: „...az együttműködés egyént meghaladó mintáinak vagy rendszereinek kialakulása megkövetelte az egyénektől, hogy megváltoztassák „természetes” vagy „ösztönös” reakcióikat, amivel szemben gyakori volt az erős ellenállás... A kiscsoport viselkedésének korlátozását ... gyűlöljük. Mert ... az egyén, aki betartja ezeket a korlátozásokat, bár az élete függhet tőlük, általában nem érti, nem is képes rá, hogyan működnek és miben előnyösek számára. Olyan sok mindent ismer, ami kívánatosnak tűnik, de amiért nem szabad nyúlnia, hogy nem látja: környezetének más előnyös jellegzetességei pontosan attól a fegyvelemtől függenek, amelynek alávetni kényszerül magát – amely fegyvelem megtiltja neki, hogy elvegye ama kívánatos dolgokat. Mivel ennyire utáljuk ezeket a korlátozásokat, aligha mondhatjuk, hogy mi választottuk őket; inkább a korlátok választottak bennünket: ők tették lehetővé a túlélést.”²⁴

Az emberiség ősi ösztöneivel kapcsolatos hayeki gondolatok végkövetkeztetése már kórtani megállapításnak is tekinthető: „...ösztöneink nagyon gyakran fenyegetnek azzal, hogy az egész építményt felborítják. Ennek a könyvnek a témája így bizonyos mértékig emlékeztet a *Rossz közérzet a kultúrában*...témájára, eltekintve természetesen attól, hogy az én következtetésem nagyban eltérnek a Freudéitól.”²⁵ Természetesen.

V.

Megítélés kérdése, hogy mit tekintünk egy könyv következtetéseinek. Vállalva a tévedés kockázatát, idézzük fel Hayek szóban forgó könyvének utolsó mondatait: „Talán amire sokan gondolnak, amikor Istenről beszélnek, nem más, mint azoknak az erkölcsi vagy értéktradícióknak a megszemélyesítése, amelyek közösségüket életben tartják. A rend forrása, amit a vallás egy emberszerű istenségnek tulajdonít – a térkép vagy útmutató, ami megmutatja a résznek, hogy hogyan mozogjon sikeresen az egészben –, ezt most megtanuljuk úgy látni, hogy nem a fizikai világon kívül létezik, hanem mint jellemzőinek egyike, ami túlon túl bonyolult ahhoz, hogy részeinek bármelyike valaha is egy »képet« alkotasson róla. Így azután jól fogadjuk a bálványimádás és az ilyen képek alkotása elleni vallásos tiltást. De lehet, hogy a legtöbb ember az elvont hagyományt csak egy személyes Akarat formájában tudja felfogni. S ha így van, nem hajlanak-e majd arra, hogy ezt az akaratot a »társadalomban« találják meg egy olyan korban, amelyben egyre több nyilvánvaló természetfölöttiséget vetnek el babonaként. Ez az a kérdés, melytől civilizációnk fennmaradása függhet.”²⁶

Lehet, hogy lemaradt egy kérdőjel az előző fejezet végéről. Hayek következtetései mintha nem Freuddal, hanem inkább Adam Smith gondolataival vitatkoznának. Leibniz sokat gúnyolt és vitatott mondatai egy korszak tudományos világának Istenről és a Teremtésről alkotott felfogását foglalják össze: „Isten legmagasabb tökélyéből következik, hogy létrehozván a világot, a lehető legjobb tervet választotta, melyben a legnagyobb változatosság a legnagyobb renddel párosul; a térviszony, a hely és az idő a lehető legjobban ki van aknázva, a legnagyobb hatás a legegyszerűbb

²⁴ Hayek (1992), 20–21. p.

²⁵ Hayek (1992), 25–26. p.

²⁶ Hayek (1992), 149–150. o.

úton létesítetik, a legnagyobb hatalom, a legnagyobb megismerés, a legnagyobb boldogság és jószág van a teremtetések közt, mit csak az összesség megengedhet. Mert minden ami lehetséges igényt tart a létezésre Isten értelmében, tökéletességének arányához képest, mindez igényeknek eredménye tehát a jelen, lehető legtökéletesebb világ. Enélkül nem volna lehetséges okát adni annak, miért folynak a dolgok inkább így és nem másképp.”²⁷

Freud és Hayek világa már nem Newton, Leibniz vagy Adam Smith világa. Úgy tűnik, egészen mást gondolnak Isten és a Teremtés jelentőségéről. Utolsó könyvének idézett utolsó mondataival Hayek epidemiológiai nézetei eljutnak a narratívum szociálpszichológiai jelentőségének felismeréséhez. „...Levi-Strauss ... mítoszoknak nevezi azokat a történeteket, amelyek narratív formát adnak egy társadalomban az adott társadalmat foglalkoztató eszméknek. ...a mítoszok a társadalom szintjén biztosítják az integritást és a kontinuitást azáltal, hogy egységbe fogják, a kollektív megértés részévé teszik az egyébként széttöredezett hiedelmeket és értékeket... A narratívumok ... kulturális közvetítők, amelyek a közösségekbe, ahol cirkulálnak, beviszik, illetve alakítják a szociális reprezentációkat.”²⁸

Két egymással vitatkozó tudományos elmélet, két versengő világfelfogás küzdelmének állása, végkimenetele jelentős mértékben a narratívumok hatásosságán múlik. Hayek életműve nagyjából két tudományos elmélet és két világfelfogás szociális reprezentációinak elemzése. Nem tudhatjuk, hogy ha narratívumokról beszélt volna, akkor is csak két történetről beszélt volna-e. Borges valamivel többet ismert: „Négy történet van. Maradék időnkben ugyanezeket fogjuk más és más formában mesélni.”²⁹ Kettőt érdemes felidéznünk: „A másik történet egy visszatérést mond el... Az utolsó történet egy isten feláldozásáról szól.”³⁰ A fenti két téma egy évezredekkel ezelőtti változatát Szophoklész ezekkel a szavakkal kezdte mesélni: „Oedipus, a dagadtlábú, a Szfirtx napjaiban érkezett Thébába.”

²⁷ Leibniz, G. W. (1907): *Értekezések*, 192. p. Franklin, Budapest.

²⁸ László, János (1999): *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Scientia Humana/Kairosz, 1999, 79–81. p.

²⁹ Borges, Jorge Luis: *A négy ciklus*. In.: *A homály dicsérete*. Európa, Budapest, 2000, 186. p.

³⁰ U.o. 185–186. p.

ALBERT JUDIT

A fenyegetett identitással való megküzdés

Bizonyos értelemben minden identitást fenyegetett identitásnak tekinthetünk, mivel az egyén egész élete során ki van téve az én-azonosságát megkérdőjelező kihívásoknak. Énünk koherenciájának fenntartásához elengedhetetlen, hogy az életciklus különböző szakaszaiban felmerülő identitáskonfliktusokkal megküzdjünk. Az identitást állandó megpróbáltatások érik a társadalmi élet különböző szintjein, az énmegjelenítés helyzeteiben, fizikai, nemi és életkori sajátosságainak bemutatása során. Ezek a megpróbáltatások az identitás természetes fejlődésének alapvető feltételei. Bizonyos társadalmi feltételek és helyzetek azonban felerősíthetik az identitásra irányuló kihívásokat, illetve fenyegetéseket. Ezek elsősorban olyan társadalmilag szervezett fenyegetések, melyek az egyén identitását személyes és szociális vonatkozásaiban egyaránt megkérdőjelezzik. Az ilyen típusú fenyegetést az általános értelemben vett rasszizmus képviseli, ami a „Másikat oly módon konstruálja meg, hogy ezzel a konstrukcióval annak elkülönítését és kirekesztését igazolja. A rasszizmus a „hétköznapi” sztereotípiákra és attitűdökre épülő, a mindennapi nyelvhasználatban lehorgonyozott, de szervezett – a társadalom formális és informális intézményrendszerei által jóváhagyott – formája az identitásra irányuló fenyegetéseknek.”

Az én koherenciáját veszélyeztető fenyegetésként tartjuk számon a stigmatizáció jelenségét is. A stigma szerkezeti előfeltételeit és a fogalom meghatározását Goffman próbálta leírni, aki szerint a stigma mindig a szociális térben keletkezik, és az interakciók során nyeri el jelentőségét; lehet „testi”, „erkölcsi” és „törzsi”. A társadalom szilárdan rögzíti a személyek egymás kategorizálására szolgáló eljárásait és a kategóriákhoz kapcsolódó jellemvonásokat. Ebből következik Goffman számára, hogy a szociális helyzetek meghatározzák azoknak a személyeknek a kategóriáit, akikkel az adott helyzetben vélhetően találkozunk. A szociális érintkezés rutinja megengedi, hogy különösebb odafigyelés nélkül lépünk interakcióba a várhatóan megjelenő személyekkel. Mindez körülhatárolt helyzetekre vonatkozik, s ekkor már az első alkalommal anticipáljuk a Másik kategóriáját és sajátosságait, azaz a szociális identitását. Normális esetben nem tudatosulnak a Másikkal szemben támasztott elvárásaink, „követelményeink” egészen addig, amíg fel nem vetődik a kérdés, hogy valaki megfelel-e ezeknek vagy sem. Miközben az idegen jelen van környezetünkben, bebizonyosodhat, hogy rendelkezik a kategóriához képest megkülönböztető sajátossággal, ami szélsőséges esetben egy nemkívánatos sajátosság. Az ilyen eltérést (hiányt, fogyatékoságot, hátrányt) tekinthetjük stigmának, különösen akkor, ha diszkreditáló hatása kiterjedt. Mindezt nem a jellemvonások szintjén elemzi Goffman, hanem a viszonyok mentén.

A brit szociálpszichológus, Glynis Breakwell a csoportközi viszonyokban megnyilvánuló identitás-fenyegetéseket vizsgálja, és megpróbálja több szinten feltárni a fenyegetéssel való megküzdési stratégiákat. A tanulmány a Tajfel-iskola szociális-kognitív megközelítésének keretén belül maradva gondolja tovább a kategorizáció és a szociális identitás elméletét. A csoport-azonosulásokat a csoport által nyújtott

előnyök és pozitív önértékelési lehetőségek kontextusában vizsgálja, és fontos szerepet tulajdonít a társadalom strukturális viszonyainak. Breakwell szerint a különböző identitás-stratégiákat és az identitásra ható fenyegetésekkel való megküzdési módokat a társadalmi elismerésért és státuszért folyó harc egyik eszközeként is értelmezhetjük.

Identitás-fenyegetésről akkor beszélhetünk, amikor az egyén identitás-folyamatai nem felelnek meg az identitást szabályozó alapelveknek, azaz a kontinuitásnak, a személy egyediségének és az önbecsülésének. Breakwell értelmezésében az identitásfolyamatok magukban foglalják az új komponensek felvételére irányuló asszimilációt és az így létrejövő struktúrához való akkomodációt, továbbá a régi és az új identitás-tartalmaknak jelentést adó értékelést. A fenyegetések averzív jellegűek, függetlenül attól, hogy külső vagy belső eredetűek, azaz a személy észlelve fenyegetett helyzetét, arra fog törekedni, hogy megszüntesse azt. Ehhez szükségesek a különféle megküzdési stratégiák, melyek helyreállítják az egyensúlyt az identitás-folyamatok és az alapelvek között.

Breakwell megkülönböztet intrapszichikus-, interperszonális- és csoportközi szinten működő megküzdési stratégiákat. Az intrapszichikus stratégiák a belső passzív feldolgozás kísérletei, főként a fenyegetett individuumban érzelmi és kognitív működését, valamint értékrendszerét foglalja magában. Ezzel szemben az interperszonális stratégiák olyan cselekvések és interakciók, amelyek a személy más emberekhez való viszonyát próbálják megváltoztatni, az identitás-fenyegetéseket valamilyen interperszonális „alkudozás” során megszüntetni vagy minimalizálni. A csoportközi stratégiák a csoportnak mint egésznek a társadalomban elfoglalt helyzetét vagy a csoport önértékelését és a róla alkotott külső képet próbálják pozitív módon alakítani.

Az interperszonális megküzdési stratégiák

Interperszonális szinten négyféle megküzdési módot különít el Breakwell; az elszigetelődést, a negatívizmust, a „passing”-ot, azaz az észrevétlenné válást, a leplezkedés stratégiáját és végül a fenyegetésnek való behódolást.

Elszigetelődés

Az elszigetelődés stratégiája különösen akkor figyelhető meg, amikor a stigmatizáció általi fenyegetettség „támadja meg” a személy önbecsülését. Ilyenkor az individuumban úgy igyekszik minimalizálni a fenyegetettség hatását, hogy elszigeteli magát az emberektől. Ez a fajta megküzdési mód sokkal inkább egy „tétlen” stratégia, mint egy „cselekvő”. A személy számára pozitív értéke abban rejlik, hogy ha elszigeteli magát a környezetétől, akkor egyben elkerüli a stigma által keltett visszautasítással, szánalommal és agresszióval való konfrontálódást is. Az izoláció ilyen formája minimálisra csökkenti annak kockázatát, hogy a valóság összeütközésbe kerüljön a „rekonstruált” valósággal.

Az én elszigetelődésének stratégiáját gyakran választják a munkanélküliek. Az Angliában és Észak-Írországból végzett vizsgálatok szerint nagymértékben jellemző a munkanélküliekre, hogy többnyire otthon ülnek, aktivitásukat korlátozzák, és jelentősen csökkentik a családon kívüli szociális kapcsolataikat. Az idősebb munkanélkülieknél megfigyelhető, hogy a nyugdíjasok viselkedésmintáit kezdik preferálni, a fiatalok pedig a serdülőkre jellemző tevékenységeket részesítenek előnyben. Ami élmény szinten megjelenik ezeknél a személyeknél, az a házhoz kötött magány, az

unalom érzése, illetve a családi élet szétesésének élménye. Tehát az izoláció annak a kísérlete, hogy a személy elkerülje fenyegetett helyzetének szociális következményeit. Az elszigetelődés mint megküzdési stratégia használatában azonban ellentmondás fedezhető fel, ugyanis bizonyítható, hogy mind a fizikai, mind pedig a pszichológiai stressz hatékonyabban leküzdhető, ha a szociális kapcsolatok kiterjedt hálózatával rendelkezünk. Breakwell Polister (1980) kutatásának eredményeivel érvel, melyek azt mutatják, hogy a szociális hálózat nagysága fordított korrelációban áll a pszichés megbetegedések, az öngyilkossági kísérletek és a válás valószínűségével. Pozitív hatása van a gyászmunka sikerességére, a műtét utáni felépülésre és a pszichoszomatikus betegségek gyógyulására. Ennek háttérében az áll, hogy a szociális érintkezés kedvező alkalmat biztosít az én-feltárássra, az én-megjelenítésre, melynek során megosztjuk személyes és intim gondolatainkat, érzéseinket a Másikkal. A pozitív visszajelzés esélyét kínálja az individuum számára, és megerősíti én-konceptiójának legfontosabb aspektusait. Kelvin (1977) szerint a teljes én-feltárással járó nagymértékű stresszel jár, ezért csak akkor indokolt, ha a személy teljes bizalmat érez a Másik iránt. Mindemellett az én-feltárással enyhíthető is a szorongás, mivel bizonyos attitűdök az individuum számára megerősítést nyernek, bizalmat alakítva ki a két személy között. Kelvin szerint ebben a műveletben fontos a kölcsönösség, ami egyensúlyban tartja a kapcsolatot.

Az elszigetelődés technikája tehát eltávolítja a fenyegetett individuumot a szociális segítő kapcsolatok fenntartásától. Ez jelentékeny veszteség, ugyanis például a munkanélküliek esetében a személy nemcsak a szociális kontaktus pszichológiai előnyétől fosztja meg magát, hanem azoktól az információktól is, melyek révén könnyebben tudna munkát találni. Ezenkívül az elszigetelődés mint megküzdési stratégia a családra is ártalmas következményekkel járhat: az izoláció technikáját „választó” személyek a családtagok mozgásterét is korlátozzák, továbbá nagyobb ellenőrzést gyakorolnak a tagok felett. Breakwell fiatal munkanélküliek körében végzett vizsgálata kimutatta, hogy a hosszantartó izoláció a szociális paranoia egy fajtáját eredményezi ezeknél a személyeknél, ami abban nyilvánul meg, hogy azokat a családtagokat, akiknek baráti kapcsolataik vannak, árulónak, cselszövőnek tartja.

Breakwell arra a következtetésre jut, hogy az elszigetelődés taktikája végeredményben nem hoz megkönnyebbülést a fenyegetett identitásnak, nem tudja általa könnyebben kezelni a stigmát, ugyanis a személy úgy érzi, hogy az elszigetelődés maga a stigma jelképe. Mi ellen véd mégis hatékonyan az izoláció? Mindenekelőtt a fenyegetett pozíció ténye ellen; vagy azáltal, hogy meggátolja az új identitás-struktúra asszimilációját, vagy pedig annak révén, hogy elutasítja, megtagadja annak a nyilvános kifejezését, ami már asszimilálódott.

Negatívizmus

A negatívizmus az izolációval ellentétes stratégiát jelent, ugyanis nem a szociális kontaktus elkerülését foglalja magában, hanem a közvetlen konfrontálódást, szembezárást bárkivel, aki a személy identitás-struktúrája szempontjából kihívást jelent, tehát aki veszélyezteti az individuum kontinuitását, elkülönültségét és önbecsülését. Breakwell Apter(1982) definícióját hívja segítségül a negatívizmus legteljesebb leírásához, akinek a meghatározása szerint a negatívizmus az a lelkiállapot, amikor a szubjektum készletét érez, hogy egy külső forrásból származó nyomás vagy követelmény ellen cselekedjen. Ennek eredményeképpen a személy visszautasítja vagy az ellenkezőjét teszi annak, amit elvárnak tőle. Az ilyen típusú reakciókat a hétköznapi

okban úgy minősítjük, hogy „csökönnyös”, „bajkereső”, „elborul az agya” stb. Apter ennél tovább megy, és feltételezi, hogy ez a stratégia az önismeretünk, önmeghatározásunk szempontjából fontos szerepet tölt be. Szerinte azáltal tudjuk meg, hogy kik és mik vagyunk, hogy „nemet” mondunk arra, amik nem vagyunk. Ez a tudás maga a tagadás.

Továbbá, negatívizmus jellemzi az élet minden nagy pszichológiai átmenetét. Egy és három és fél éves kor között a gyerekek a növekvő engedetlenségükön keresztül vívják ki növekvő pszichológiai függetlenségüket, autonómiájukat. Aztán az absztrakt gondolkodás fejlődésével lehetővé válik a serdülő számára, hogy még több olyan dolgot fogjon fel, amit vissza lehet utasítani. Ez a megújult negatívizmus leginkább a szociális- és szexuális függetlenség keresésében nyilvánul meg. Végül az öregkorban az autonómia elvesztése fizikai hanyatlást és anyagi korlátokat von maga után. Ebben az időszakban a negatívizmus egy védőfalat biztosít a kétségbeesés és a leépülés ellen.

Tehát a negatívizmus, mint megküzdési stratégia, ezekben a fejlődési átmenetekben figyelhető meg leginkább. E megküzdési mód ezenkívül fontos alapja az identitást szabályozó alapelveknek, egyensúlyt teremtve közöttük: a *kontinuitás* megköveteli, hogy visszautasítsuk a változást, ami alapjában véve negatívizmust von maga után; identitásunk *elkülönültségét* csak úgy tudjuk elérni, ha hajlandók vagyunk visszautasítani a berögzült elvárásokat, sztereotípiákat, hagyományokat, ami különlegességet, kreativitást eredményez; *önértékelésünk* pedig azon a képességen alapul, hogy megtagadunk bizonyos értékeléseket, minősítéseket, melyeket mások vetítenek ránk.

A negatívizmus fenti, pozitív hatásai mellett előfordulnak az identitásra nézve káros hatások is. Abban az esetben, ha a visszautasítások és ellenállások túlságosan általánossá válnak, *hipernegatívizmusról* beszélünk. Ilyenkor a személy nem tud különbséget tenni a produktív- és a személyiséget romboló negatívizmus között, ami leginkább a pszichopatákra jellemző. Továbbá, ha a fenyegetés forrása túl erősnek bizonyul, a megküzdő stratégia egy rendellenes formája, az *önnegatívizmus* figyelhető meg. Ebben az esetben az individuum a fenyegetés által kiváltott haragot önmaga ellen fordítja. Mindez megnyilvánulhat a körömrágástól a mazochizmuson át egészen az öngyilkosságig.

A fentiekből kitűnik, hogy a negatívizmus akkor működhet hatékony megküzdési stratégiaként, ha nem univerzálisan, hanem szelektíven használjuk. A sikeres negatívizmus megerősíti önmagát, csökkenti annak az esélyét, hogy az individuumra bárki kívülről hatást gyakoroljon. A személy számára a magabiztosság érzését biztosítja és annak hitét, hogy nem manipulálható. Breakwell szerint a fenyegetett identitás számára egyfajta „hibernált” állapotot teremt, amely megakadályozza, hogy bármilyen változás következzen be az identitás tartalmában.

„Passing”

A *passing* a fenyegetett identitással való megküzdés szempontjából észrevétlenné válást, leplezkedést jelent. Magában foglalja az alacsonyabb presztízst, így az identitást fenyegető csoportból való átlépést egy magasabb presztízzsel rendelkező csoportba. Akkor léphet működésbe a stratégia, amikor a legitim szociális mobilitás lehetetlen a személy számára, amellet, hogy a pszichológiai mobilitás lehetséges, de nincs értéke. Ilyenkor a személy úgy nyer bejárást egy szociális kategóriába (faji-

nemi-, vallási-, politikai-, stb.), hogy közben saját csoport-hovatartozását, s ezzel együtt a fenyegetettség jelét elrejtí.

Breakwell Watson vizsgálatára utal, aki azt tanulmányozta, hogy bizonyos amerikai négerek hogyan fogadtatják el magukat a fehérek között. A vizsgált csoport tagjaira jellemző, hogy többnyire olyan szituációkat keresnek, melyek megteremtik az elfogadásukat: pl. ad hoc döntések, melyekben nem a csoport-hovatartozásuk felől döntenek, vagy autoritásban lévő személyek által való elfogadás, stb. A „fehér” státusz elnyerésére való törekvésük kifejeződik abban, hogy gyermekeiket „fehér” iskolába íratják, „fehér” egyházat választanak, „fehér” negyedbe költöznek és igyekeznek a fehérek szintjének megfelelő fizetést elérni. Ennek sikeressége magában foglalja azt is, hogy megszakítják a kapcsolatot régi csoportjuk tagjaival. A Watson által érzékeltetett folyamatban a néger személy társadalmi támogatást kap ahhoz, hogy a fehér emberek közé tartozzon. A státusz megváltoztatásának technikája ismert, és intézményesített csatornán folyik.

Az elfogadtatásnak léteznek rejtett technikái is, melyekre nem a hivatalos út a jellemző. Ezekben az esetekben a fenyegetett helyzet jellemzői könnyen elleplezhetőek (pl. homoszexuálisok, ateisták). Ilyenkor a *passing*, mint megküzdési stratégia, csalás útján valósul meg: a hovatartozás-igényeket lehet ellenőrizni, de ehhez nincs objektív mérce. A csalás társadalmi következménye az lesz, hogy a személynek hazug életet kell élnie, aminek pszichológiai vonatkozásai is vannak. Az egyik vonatkozása az állandó félelem a lelepleződés veszélyétől, mely a személy kontinuitását fenyegeti. A másik vonatkozása a hiperaffilitás, azaz az új csoporthoz való tartozás túlhangsúlyozása, mely magában foglalja az előző csoport iránt érzett erős előítéletet is. Ez a személyben pszichológiai stresszt eredményez, különösen akkor, ha tudatában van annak, hogy ő maga semmiben sem különbözik előző csoportjának tagjaitól. Ilyenkor léphetnek működésbe más intrapszichikus stratégiák, melyek segítségével a pszichológiai hátrány leküzdhető.

A *passing* használata erős elhatározást kíván, s abban az esetben lehet hatékony, ha a fenyegetett helyzet vállalásának következményei kellemetlenebbek, mint a csalás társadalmi következménye. Mindemellett a *passing* hatását segíthetik olyan intrapszichikus stratégiák, mint például a tagadási technikák vagy a self újrakonstruálása.

Nézzünk egy példát! Egy leszbikus nő, akinek esetleg családja is van, fokozatosan szembesül homoszexualitásával, a heteroszexuális csoporthoz való tartozását azonban nem adja fel, tehát fenntartja az énjéről alkotott heteroszexuális nyilvános képet. Ez a fajta *passing* megvédi identitása kontinuitását. Ez azonban egy szakadékot eredményez énjének szubjektív és szociális aspektusa között. Az akkomodáció-asszimiláció folyamata módosítja identitását azokhoz a tapasztalatokhoz, hogy csoportjának tagjai látszólagos heteroszexualitása alapján kezelik és ítélik meg. Ezek a tapasztalatok pedig inkompatibilisek az én szubjektív élményével. A fenti folyamat integrálja az identitás struktúrájába az új érték- és tartalomelemeket, mely a *passing*-ot megelőző és azt követő identitás-struktúra különbözőségét eredményezi.

Breakwell rámutat arra, hogy minimális szinten mindenki használja a *passing* technikáját annak érdekében, hogy megvédje önértékelését. Így teszünk például, amikor tudásunkat felnagyítjuk, vagy azzal dicsekszünk, hogy hány neves embert ismerünk személyesen. Ezek manipulálják az én-képet és státuszt biztosítanak számunkra, de nem okoznak szakadékot az identitás struktúrájában, éppen ellenkezőleg, az identitás kreatív rekonstrukciójának mozgatórugói.

Összességében, a *passing*, mint megküzdési stratégia hatásának vizsgálata meglehetősen problematikus, mert aki sikeresen elfogadtatta magát egy szociális csoportban, az láthatatlan a társadalmi teleszkóp számára.

A fenyegetésnek való behódolás (compliance)

A fenyegetett helyzetben lévő személy igyekszik felülmúlni bárkit, aki talált egy sikeres stratégiát, és megpróbál tanulni a másik hibáiból. Breakwell szoros kapcsolatot lát a fenyegetésnek való behódolás technikája és a goffmani értelemben használt szerepjáték között. A stratégia arra irányul, hogy a személy felismeri és elfogadja azt az előírást, ami meghatározza, hogyan kell viselkednie a fenyegetett helyzetben. Tehát igyekszik megfelelni a várakozásoknak, amit környezete jóváhagy. Ha a fenyegetett személy megfelel a szociális sztereotípiáknak, akkor sokkal könnyebben képes alkalmazkodni, mert az elvárásokhoz való konformitása megakadályozza státusza és a hierarchia összeomlását. Tehát fontos, hogy a stigmatizált személy kidolgozza az elvárt szerepet.

Farina és társai (1971) vizsgálata szemlélteti, hogy milyen ereje van az elvárásoknak. Volt pszichiátriai betegeket kértek meg a vizsgálatban, hogy beszélgessenek el egy idegennel. A csoport egyik felének azt mondták, hogy az idegen személy semmit nem tud a betegségükről, a csoport másik fele pedig úgy hitte, hogy az idegen mindent tud róluk. A valóságban semmit nem árultak el az idegennek a személyek pszichiátriai múltjáról. A beszélgetés után azok a személyek, akik abban a hitben voltak, hogy a beszélgető partnerüknek tudomása van pszichiátriai betegségükről, sokkal nehezebbnek találták a feladatot, s úgy érezték, hogy az idegen kevésbé becsüli meg őket. A kísérletben szerepelt egy nem-beavatott külső megfigyelő is, akinek az interakciót kellett minősítenie. A megfigyelő arról számolt be, hogy a beszélgetés alatt sokkal feszültebbnek és idegesebbnek, nehezebben alkalmazkodónak találta azokat a személyeket, akik úgy hitték, hogy az idegen ismeri a múltjukat. A kísérlet Breakwell számára azt bizonyítja, hogy az előzetes elvárások, amiket a személy a másiktól tulajdonít, megváltoztatják self-percepcióját és aktuális viselkedését. Az elvárások bejósolását befolyásolja a másik visszajelzésének percepciója az interakció során.

A testi fogyatékoság stigmájával rendelkező személyek és az idős emberek szintén használják a fenyegetésnek való behódolás technikáját, számos elvárt szerepet kidolgozva. Breakwell szoros összefüggést lát e stratégia és a Seligman (1975) által leírt *tanult tehetetlenség* fogalma között. A fogalom leírja, hogy mi történik azzal a személlyel, akit mások megóvnak attól, hogy saját maga intézze a dolgait. A másik segítsége elárasztja, aminek az lesz a következménye, hogy fokozatosan képtelenné válik arra, hogy kontrollálja a körülötte zajló eseményeket; korlátozva lesz bizonyos döntések meghozatalában, fokozatosan elveszti szabadságát, a dependencia uralma alá kerül és tehetetlenné válik.

Az emberek szeretik, ha érezhetik, hogy segítenek rajtuk. Breakwell úgy fogalmaz, hogy a tehetetlenség egyfajta „gyógyszer”, ami csillapítja a büntudatot. Ugyanis a tehetetlen személy, aki visszautasítja a segítséget, az magát a segítőt utasítja vissza, aminek következtében elesik a szociális jutalmazástól. Ebben a kontextusban tehát a *fenyegetésnek való behódolás* egy olyan taktikának tekinthető, ami a szociális elfogadás elnyerésére törekszik a fenyegetett pozícióban belül.

Felvetődik a kérdés, vajon a *fenyegetésnek való behódolás* okoz-e változást az identitás struktúrájában vagy sem. Akkor nem, mondja Breakwell, ha az asszimilá-

ció-akkomodáció folyamata integrálja azokat a következtetéseket, melyek a szerep-elvárások teljesítésével kapcsolatos tartalom- és értékdimenziókat foglalják magukban. Az ilyenfajta integráció, amikor a szerep-törekvés megkonstruált, a valódi selfhez képest nem tűnik irrelevánsnak. Úgy tűnik, hogy néhány manipulatív *compliance* esetenként megváltoztathatja az aktuális identitás struktúráját, ugyanis a sikeres *behódolás*, amit szociálisan jóváhagynak, gyorsíthatja az identitás struktúrájában a változást. A *behódolás* megjutalmazása állandósítja a technika alkalmazását, ami a tapasztalatokat is alakítani fogja, ezek az új tapasztalatok pedig asszimilálódnak a struktúrába.

Nehéz meghatározni, mikor beszélhetünk a *behódolás*, mint megküzdési stratégia sikerességéről. A *behódolás* pontosan kijelöli a személy szociális státuszát, elosztatva a bizonytalanságot, ami a szorongást is csökkenti. A fenyegetett személy azonban kerülhet olyan helyzetbe is, melyet a *kettős kötés* jellemez, ilyenkor szociális visszautasítást vált ki, ha behódol, és az is, ha nem. Például egy gyenge, stigmatizált etnikai kisebbséghez tartozó egyén, aki alkalmazkodik csoportja domináns negatív szociális kategóriájához, nem fogja megoldani identitásának fenyegetettségét.

A fent elemzett interperszonális megküzdési stratégiák magukban foglalják az ideológiai és a szociális rendszerekkel való megküzdés individuális kísérletét a domináns szociális reprezentációk és a morális kódok korlátozásainak kontextusában. A továbbiakban Breakwell ajánlatot tesz a megküzdés egy alternatív lehetőségére, ami a „játékszabályok” megváltoztatására vonatkozik. Ennek igénye már túlmutat az individuális szinten történő erőfeszítéseken, és elvezet a csoportközi viszonyok dinamikájáig.

Irodalom

1. Breakwell, Glynis M.: Coping with threatened identities. Methuen, London 1986. 77–178.
2. Goffman, Erving: Stigma. In.: Erős F. (szerk.) Megismerés, előítélet, identitás. Új Mandátum. Bp. 1998. 253–295.
3. Erős Ferenc: Az identitás labirintusai. Janus-Osiris, Pécs 2001.

KENDE ANNA

Szüléstörténetek: Az anyává válás köznapi narratívái

A szülés szerepe az anyaság szociális konstrukciójában

Az anyaság szociális és történeti konstrukciókénti definiálásában sokat segít a szülés körülményeinek, eseményeinek, szubjektív feldolgozásának vizsgálata a különböző kultúrákban és történelmi korokban. Ez a tanulmány egy szülési élménybeszámolókra épülő empirikus kutatás¹ eredményeit mutatja be, amelynek kontextusát a mai magyar társadalom és annak egészségügyi intézményrendszere, illetve a szüléssel, anyasággal kapcsolatos tudományos és köznapi diskurzus adja. Elég csupán néhány évtizednyi távlatra visszapillantani ahhoz, hogy lássuk, milyen jellegű és mértékű változások következtek be a tekintetben, mit jelent anyának lenni. A demográfiai adatok azt mutatják, hogy a nyugati társadalmakban ma az anyaság leginkább egy, néha két gyermek felnevelését jelenti, ami cseppet sem hasonlít a második világháború előtti, vagy a túlnépesedéssel fenyegetett országokban tapasztalt anyaságélményre, amikor a nők reprodukív életszakasza többnyire terhességgel, gyermekszüléssel és gyermekneveléssel telik. Már ezekből az adatokból is érezhetjük, hogy a szülés élményének szubjektív átélése is egészen más, ha az élet egyszeri (esetleg egy-kétszer előforduló) eseményről van szó, amelyre a nők hosszan, és – mivel az első gyermek születése a legtöbb nyugat-európai országban általában későbbre tolódott, közelebb esik a 30-as életévhez, mint a 20-hoz – tudatosan készülnek fel.

Az orvostudomány területén is jelentős változások következtek be a szülés körülményeiben, amely a terhesség, a szülés és az anyaság fogalmainak medikalizálódását vonta maga után. Ugyancsak hatással volt az anyaságra a fogamzásgátló szerek széleskörű elterjedése és elérhetősége, amely a nők számára nagyobb kontrollt biztosít a szülés időpontja és gyakorisága felett (Losonczy, 1991; Gillespie, 2000). A fogamzásgátlás hatásának következtében az egyik legszembetűnőbb változás az, hogy egyre több nő egyáltalán nem akar, és nem is válik anyává. Vagyis a nőiség és anyaság szociálisan konstruált összefonódásának tételét² mind a demográ-

¹ Külön köszönet illeti a MÉRCE Egyesületet, amely rendelkezésemre bocsátotta a vizsgálatuk keretében gyűjtött szülési élménybeszámolókat. A szülészeti intézményeket felmérő kötetük egy önkéntes kérdőíves vizsgálati eljárásra hagyatkozott, amelyekhez a kérdőív kitöltői tetszőlegesen levelet, kiegészítéseket is csatolhattak. A tanulmányban közölt eredmények kiadványukban is publikálásra kerültek, Kende Anna (2001).

² A két fogalom tudományos és köznapi értelemben vett összefonódását itt nem szándékozom részletesen tárgyalni, azonban bármely pszichoanalitikus elméletre hivatkozhatunk, amely a nőiség kialakulásával, a női fejlődésmenttel foglalkozik, hiszen gyakorlatilag minden pszichoanalitikus iskola a női fejlődés kimenetének a heteroszexuális orientációt és a reprodukív szerep betöltését tekinti (lásd a különböző iskolák és nézetek képviselőiben például Freud, 1933; Deutsch, 1933; Segal, 1997; Stoller, 1964; Kristeva, 1980)

fiai adatok, mind a fogamzásgátlás használata erőteljesen cáfolni látszik, ha ezek a változások kultúránként és társadalmi csoportonként eltérő mértékben jellemzőek is³.

Az elmúlt évtizedekben a meddőség kezelése terén is jelentős fejlődés következett be, amely az anyaságra nézve szintén jelentős következményekkel járt. A mesterséges megtermékenyítés segítségével a pár saját, vagy akár egy kívülálló spermájából vagy petesejtjéből keletkezhet az embrió, így már nem csupán a heteroszexuális pároknak, hanem akár egyedülálló nőknek vagy lesbikus pároknak is esélyük lehet a szülésre, anyaságra. Az eljárás során kiküszöbölhetők az öröklődő betegségek, akár meghatározható a születendő gyermek neme, mindez pedig olyan jellegű változást idéz elő, amely módosítja, bizonyos értelemben kitágítja az anyaság és a szülőség fogalmait (Tong, 1989).

A fogamzásgátlás olyan orvosi felfedezés, amely a nők kezébe adta a döntési lehetőséget anyaságuk felől. A mesterséges megtermékenyítés olyan orvosi beavatkozás, amely lehetőséget adott meddő pároknak, egyedülállóknak vagy lesbikusoknak, hogy gyermekük szülessen. Mindkét forradalmi jelentőségű találmány ugyanakkor a megtermékenyülés privát aktusát medikalizálva, orvosi jelentéssel ruházta fel az anyaságot, amelyben a kontroll az orvos kezébe került. Bár a megtermékenyülésnek még így is csupán csekély százalékát érintik ezek a változások, ettől függetlenül a terhesség, szülés egészére jellemzővé vált a medikalizálódás. A szülés ugyan soha nem volt természetes abból a szempontból, hogy ne lett volna mindig is meghatározó jelentőségű az a társas környezet, amelyben lezajlott. Azonban az elmúlt évszázadban bekövetkezett változások olyan mértékben hatottak ki a szülés folyamataira, hogy az végül elsősorban orvosi események láncolatává vált, amely gyakorlatilag jobban hasonlítható bármilyen betegség kórházi kezelésére, mint egy családi eseményre, ellentétben a szülés medikalizációja előtti állapottal⁴. A szülések kórházi levezetését, a különböző fájdalomcsillapítók és görcsképző szerek használatát, a császármetszés egyre gyakoribb alkalmazását elsősorban a szülés biztonságosabbá tételeként tartják számon, azonban egyre többször kap hangot a medikalizációval kapcsolatban az az ellenérzés, hogy a kórházi szülés során a nők elvesztik a testük feletti kontrollt, és a szülés a betegségekhez hasonlóan a testi történéseknek és az orvosi autoritásnak való kiszolgáltatottságot jelenti (Wolf, 2001).

E folyamat megteremti a civilizáció és a modernség ismert kettősségét: a magasabb szintű biztonságosabb ellátást, higiénés szempontból ellenőrzött folyamatokat, miközben gyakorta az emberi elidegenedettség, a dehumanizáltság hidegíti át a legemberibb életfolyamatot. A közvetlen emberi kapcsolatokat funkcionális viszonyok helyettesítik, ez egyszerre megszabadulást és hiányérzetet ad. Higiénikus körülményeket talál idegenben – otthon helyett, ismeretlen idegen emberek az ismerős bába helyett, félelmet fokozó eszközök ijesztik idegen világban, olykor embertelen, rideg körülmények, közömbös, sokszor barátságtalan ápolónők bánásmódját kell elszenvednie a rokonok és ismerős asszonyok együttérzése helyett, főként férfiak beavatkozását élheti át szolidáris asszonyok helyett. (Losonczy, 1991: 9–10)

³ A választott gyermektelenség és a késői gyermekvállalás egyre szélesebb elterjedése a jelenség nagyobb elfogadását is jelenti a nyugat-európai országokban, amely azonban erősebben jellemzi a magasabb iskolai végzettségű csoportokat, mint a kevésbé iskolázottakat. A Ph.D. disszertáció keretében fókuszcsoport interjúk segítségével végzett kutatás is azt a vélekedést tükrözte, miszerint Magyarországon kevésbé elfogadott a választott gyerektelenség, mint Nyugat-Európában (ugyanazt támasztja alá továbbá Pongráczné, S. Molnár, 1997).

⁴ Ugyanez igaz a meghalásra, amely szintén a medikalizáció következtében került ki teljes mértékben a családi események soraiból.

A technológiai fejlődés, a szülés és az akörüli események medikalizációja tehát kettős hatással járt: egyfelől eddig soha nem látott mértékben adta a nők kezébe a termékenységgel kapcsolatos döntések lehetőségét, másrészt megnövekedett kontrollt és beavatkozási lehetőséget nyújtott az eddig kívülálló államnak, intézményeknek és orvosi autoritásoknak (Gillespie, 2000).

A teherbeeséssel, terhességgel és szüléssel kapcsolatos változások jó példáit mutatják az anyaság szociális konstrukciójának, hiszen ezen a területen objektív és kézzelfogható módon alakult át az anyaság jelentése. Itt egyértelműen érezhetők a kulturális és szociális helyzetben fennálló különbségek, hiszen az orvosi szolgáltatások eltérően érintik a különböző szociális rétegekhez tartozókat. A szülés azonban nemcsak azáltal mutatja a szociális konstrukció jegyeit, hogy orvosi-egészségügyi történésé vált, hanem a szülés során kialakított szubjektív élményben is tetten érhető az egyéni – személyes – és a társadalmi szintű konstrukció hatása. Az, hogy mit jelent egy nő számára, hogy gyermeket hoz a világra, magába sűríti a társadalom szüléssel, anyasággal, nőiséggel kapcsolatos nézeteit, és természetesen a személyes élettörténet egyediségét is, amelyben többek között szerepet kap a konkrét élethelyzet, a párkapcsolat, a családi születéstörténetek, az előzetes tudás és a szüléstől való félelem is. A terhesség és a szülés medikalizálódása meghatározó a szülés élményének kialakításában is, hiszen a szülő nő betegként éli át e folyamatot. Ez bizonyos előnyökkel is járhat számára: a gyermeknek életet adó nő felmentést kaphat különféle tevékenységek alól, állapotával zsarolhatja a külvilágot, azonban „a beteg út mindig is keserves”, a terhesség, a szülés, az anya-gyerek kapcsolat kialakulását megzavarhatja, aggodást szül, és „a terhesség pozitív élményét mindenképpen megrongálja” (Losonczy, 1991: 30).

A szülés és a szülés körüli eseményeket az anyává válás élményének legmarkánsabb fordulópontjaként foghatjuk fel. A szülésről alkotott naív beszámolók rámutatnak arra, hogy a (köznapi és tudományos diskurzusokból építkező) elvárások és élmények egymással milyen kapcsolatban vannak, illetve milyen jelentőséggel bírnak a szülést nemrégén átélt nők számára. A szülés élményének spontán leírása rávilágíthat arra, hova helyezi, mit jelent, milyen következményekkel jár egy nő életútjában gyermekének születése. A narratívák, amelyek elemzésre kerültek – egyrészt visszatükrözve, másrészt alakítva – maguk is bekapcsolódnak a szülés-születés létező diskurzusába, amely természetesen részét képezi az anyaság és a nőiség diskurzusának is. A szüléstörténeteken az is lemérhető, hogy az élmények szerveződése milyen mértékben kontextualizált, vagyis a társadalmi-történeti-egészségszociológiai háttér milyen szerepet játszik abban, mit írnak le a kérésünkre önként vállalkozó nők szülésük kapcsán. Továbbá megfigyelhető a tudományos diskurzus hatása a szülészeti eseményekre és a szülés élményének feldolgozására is.

A pszichoanalitikus elméletek számos előírást fogalmaznak meg arról, milyen stádiumokon, pozíciókon kell egy nőnek átmennie, túljutnia ahhoz, hogy kialakuljon nőisége, amelyben kivétel nélkül mindig szerepet kap az anyaság felvállalása. A nőiség és az anyaság ilyen jellegű összekapcsolása számos problémát vet fel a nőkben kötelezően kiépülő büntudattól kezdve a nők között feltételezett uniformizáltság gondolatán keresztül a nők egy csoportjának kirekesztéséig, patológizálásáig. A szülési beszámolók olyan narratívák, amelyek az anyává válás pillanatáról szóló beszámolókként segíthetnek megérteni, miként alakul, hogyan változik meg, illetve megváltozik-e az addig nőként átélt, vagy nőként hiányolt szubjektum pozíciója azáltal, hogy egy nőtől anya lesz. Lehetséges persze, hogy valaki nem a szülés pil-

lanataiban éli át, fogadja el ezt a váltást, sőt nem is az azt követő napokban, az azonban tagadhatatlan, hogy a szülés az a mozzanat, amitől kezdve ez a feladat – amelyet nevezhetünk identitásváltásnak többek között Breakwell (1983) nyomán, vagy a szubjektum pozíciójában bekövetkező váltásnak például Benjaming (2000) követve – a nő számára már halaszthatatlanná válik. Amit tehát a kutatásban résztvevő személyek leírnak, azok az e váltás mögött álló élmények, amelyeket alapvetően meghatároz a tudományos-történeti-társadalmi diskurzus, beleértve ebbe az egészségügyre és a nemekre jellemző egyenlőtlen helyzetet is. Ez a diskurzus azonban alakítható, és – úgy tűnik számomra – a felmérést végző MÉRCE Alapítvány és az itt bemutatásra kerülő elemzés is hozzájárulhat a szülés a nők szempontjából több ágenciát és kezdeményezést takaró átértékeléséhez: „*Nagyon tetszik a kezdeményezés, hogy végre mi nők is kezünkbe vehessük saját sorsunkat, legalábbis a szüléssel kapcsolatos dolgokban.*”; „*Következő alkalommal gondosabban választom meg a helyet, ahol a gyermekem világra jön majd. Köszönöm, hogy meghallgattak és hogy segítséget nyújtanak a kismamáknak ebben a döntésben. Ezáltal tudhatják, hogy szabadon dönthetnek arról, hogy gyermekük milyen körülmények között szülessen.*”

Mivel a MÉRCE Egyesület kutatásában megfogalmazott kérdés nem arra vonatkozott, hogy az anyává válásról számoljanak be a nők, hanem a szülészeti intézményeket igyekeztek felmérni, és ehhez kértek szülési élménybeszámolókat, be kell érünk az erre vonatkozó spontán utalásokkal, illetve fel kell fedeznünk a szülés élményének tágabb perspektívájában leírt mozzanatokból, mit jelent ma a magyarországi szülészeti gyakorlat keretein belül anyává válni. Bár lehet, hogy kiábrándítóan hangzik, hogy a szülészeti intézményben ért élmények, események leírásából próbáljuk körvonalazni az anyává válással társított gondolatokat, mégis úgy érzem, éppen ezek a beszámolók nyújthatnak teljes képet azokról a hatásokról, amelyek ebben a helyzetben a leginkább befolyásolják, hogyan veszi kezdetét egy új identitás, hogyan kapcsolódnak össze a tudományos és köznapi diskurzusokra épülő elvárások a szerzett tapasztalatokkal, és ez a kölcsönhatás milyen következményekkel jár a nőiség, az anyaság és a szülés élményének társadalmi megítélésére. Fontosnak tartom, hogy ne csak elvont szinten foglalkozzunk azzal, mit jelent az, ha valakiből anya lesz, hanem tudatosítsuk, hogy ma Magyarországon többek között éppen így, a levelekből megismert körülmények, elvárások szerint, az általuk átélt érzelmek között történik a szülés-születés, vagyis az anyává válás kulcseseménye.

A levelek elemzése: eredmények

Élménybeszámoló, tájékoztatás, sóhaj, panasz, tanács: mindegyikre találunk példát a levelek közül, melyeket az 1998. október után szült anyák küldtek be egy, a szülészeti intézmények gyakorlatát felmérő kutatás céljára. A felmérés elsősorban egy kérdőíves vizsgálatra hagyatkozott, de emellett kértük, aki teheti, írja meg szülése történetét, hiszen a szülés/születés élménye mindenképpen egy szubjektív, megismételhetetlen és egyedi esemény, amelyet a kérdőív válaszlehetőségei csak korlátozottan tudnak megragadni. Háromszázhatvanhét esetben a kérdőív mellett levél is érkezett.

A levelekről általánosságban az mondható el, hogy a kérdőívet kiegészítő, pontokba szedett tömör leírásoktól kezdve a nyolc-tíz sűrűn teleírt oldal terjedelmű szövegek is előfordultak közöttük. A levelek többsége kifejezetten a szülés eseményeit írta le az első fájásoktól a kórházban töltött gyermekágyas napok végéig, ezen belül azonban változó volt, hogy mire irányította a figyelmet: elsősorban azokra a

személyekre fókuszált, akikkel ezalatt az idő alatt érintkezésbe lépett, vagy inkább a körülményeket, az átélt érzelmeket, a család szerepét, a fizikai történéseket írta le, vagy éppen a gyerek állapotát hangsúlyozta. Aránylag sok összehasonlítást találunk a levelek szövegeiben, amely során több szülés körülményeinek, élményeinek, eseményeinek különbségeit tárja fel a levélíró.

A kérdőív döntően a szülészeti beavatkozásokra, az intézmény környezeti adottságaira, az eseményekre kérdezett rá. Ehhez a levelek annyit tehetnek hozzá, hogy segítségükkel megtudhatjuk, egy adott intézmény által nyújtott tárgyi és személyi feltételek, illetve a szülés eseményeinek láncolata hogyan reprezentálódik a szülő nő számára. Megismerjük, a kismamák milyen élményeket szereznek a szülés során, mi szervezi ezeket az élményeket, mi fontos számukra és mi nem, az események mely aspektusát emelik ki, és beszámolóikat milyen érzelmek kísérik. A levelek figyelembevétele lehetővé teszi, hogy megőrizzük és bemutassuk a szüléssel kapcsolatos elvárások sokféleségét, hiszen célom a vélemények rendszerezése és a bennük található közös jegyek felismerése, ahelyett, hogy a születés élményének ideáltípusát próbálnám kialakítani. Fontos, hogy a levelek segítségével a nők szemszögéből értékelhetjük újra azt, amely esetleg az orvosok, kórházi személyek, vagy bármilyen kívülálló számára objektív tényállás lenne. „*A kórházban eltöltött egy hetemet objektíven úgy értékelem, ahogy a tesztet kitöltöttem, de szubjektíven egy rémálom volt. Én életemben nem sírtam annyit, mint ott.*” – mutat rá a kérdőív kötött válaszlehetőségei és a levél adta nyitott véleménynyilvánítás különbségeire egy anya.

A szülés élményének kikérdezése nem egyedi vállalkozás a felmérést végző MÉRCE Alapítvány részéről. Úgy tűnik, ennek a témának számos fóruma létezik az egészségpszichológiai kutatásoktól kezdve (például Tóth, 1988; Vajda és Vajda, 1991) a népszerű, kismamáknak szóló magazinokig (például Kismama magazin, illetve www.babanet.hu), amelyekben biztatják a nőket, mondják el, írják meg szülésük történetét. Megjegyezném, hogy a népszerű megközelítések között nemcsak a kifejezetten kismamáknak szóló médiában és nemcsak magyar nyelven találunk példákat erre a műfajra (lásd például Enright, 2001). Természetesen e narratíváknak elsősorban az a céljuk, hogy a várandós kismamákat első kézből tájékoztassák a rájuk váró eseményekről. Azonban sokszor a szülési élményekre adott szerkesztőségi reakciókból arra következtethetünk, hogy a levelek az élmény feldolgozására szolgálnak, hiszen a nyílt levélváltás igyekszik a lelki problémákat tárgyaló rovatokhoz hasonló funkciót betölteni. A levélírók egy részének tehát nem volt idegen egy ilyen levél megírása, befolyással lehetett rájuk, hogy számos szülés történetét olvashatták már korábban is. Emellett a kérdőívben feltett kérdések is irányíthatták a levelek tartalmát, hiszen sokan éppen a kérdőívet igyekeztek kiegészíteni a levélben leírtak által. Mindezt figyelembe kell venni a levelek eredményeinek interpretálásakor, és azt is, hogy bár a levelek az ország szinte minden szülészeti intézményéből érkeztek, az adott szövegek mégsem jelentik az 1998. után lezajlott szülések reprezentatív mintáját. A területi eloszlás például semmiképpen sem tükrözi a szülések területi eloszlását, hiszen 159 levél érkezett vidéki kórházakban lezajlott szülésről, 205 budapesti intézményből, 4 pedig tervezett, szaksegítséggel kísért otthonszülésről.

A levelek tartalomelemzésekor a szövegek megismerése után olyan változókat alakítottam ki, amelyek egymástól jól elkülönülnek és a levelek teljes tartalmát lefedik (ez alól kivétel, ha a levél a terhesség – szülés – gyermekágy témáján túlmenve másra is kiterjedt) (1. táblázat).

1. táblázat: A levelekben előforduló tartalmi változók

	Tárgyi körülmények		Személyi körülmények: Orvosok, szülésznők, csecsemős nővérek			Információ, kontroll	
	szabályok, higiéné, elhelyezés, látogatók, eszközök	Szülészeti események, problémák, beavatkozások, szoptatás	személyes kapcsolat	szakmai tudás, segítség- nyújtás	attitűd (bánásmód), (segítő- készség)	rendelke- zésre áll	hiányzik
levelek száma	245	278	24	171	282	61	85
%	66	75	7	46	76	17	23

A levelek elolvasásakor mindössze annyit jelöltem meg, hogy az adott változó előfordul-e a levélben, tehát utólag egy-egy levélről csupán annyi rekonstruálható, hogy mely változók fordultak benne elő⁵. A változók első csoportjába az *objektív körülményekre* vonatkozó levélrészletek kerültek, mégpedig elsőként a szabályokra, higiénére, elhelyezésre, látogatásra, eszközökre vonatkozó utalások. Ez a levelek 66%-ában fordult elő. „Négyágyas, fürdőszobás, WC-s, barátságosan berendezett szobába kerültem.”; „Volt valami látogatási idő-féle, de nem kellett betartani. Mindenesetre én örültem neki, hogy nem jön be tíz idegen a szobába.” A második változócsoporthoz a *szülészeti eseményeket*, a beavatkozásokat, a szoptatás kérdését, és az ezekkel kapcsolatos problémákat sűrítette magába. Ez a kategória az elsónél még gyakrabban, a levelek 75%-ában található meg. „Éppen lefeküdni készültem, amikor valami görcsfélét éreztem és ha még nem szültem volna, talán észre sem vettem volna.”; „A köldökzsinórt csak akkor vágta el a férjem, amikor már nem pulzált.” A levelek nagy része tehát kapcsolódott a kérdőívekhez, és igyekezett tárgyilagos képet adni arról, milyen körülmények között és hogyan zajlott a szülés. Egy jellegzetes példa arról, hogyan indul egy levél: „Szombatra voltam kiírva, és a rákövetkező hétfőn mentem kontrollra az orvosomhoz. Minden rendben volt, csak a vérnyomásom egy kicsit magasnak találta...”

A következő változócsoporthoz a *személyi környezetre* vonatkozott. Ebbe a csoportba az orvosok, szülésznők, csecsemős és gyermekágyas nővérek kapcsán tett megjegyzéseket soroltuk, három alkategóriát kialakítva aszerint, hogy a levélíró a személyi környezet mely aspektusát emeli ki. A *kapcsolat*, a partnerség említésére csupán a levelek 7%-ában került sor: „Vakon megbíztam benne, és a szülőszobában már személyes jó barátunkként állt mellettem”. A *személyzet szakmai hozzáértését*, a *segítségnyújtás* módját ennél sokkal többször, de kevesebb, mint a levelek felében érintették a levélírók (46%), „Az orvost azért választottuk, mert ő vezet Leboyer szerinti gyöngéd-csendes szülést”. Az *attitűdöt*, a *bánásmódot*, a *segítő-készséget* viszont a levelek 76%-ában említették, tehát többször, mint magukat a szülés körüli eseményeket. „A doktornő, akihez egész terhességem alatt jártam, és aki a szülést is levezette, mindvégig nagyon türelmesen, szimpatikusan viselkedett. A szülőszobán két szülésznővel volt dolgom, de mindkettő rendkívül kiállhatatlan volt, egy csepp megértés sem szorult beléjük.”; „A szülést követően tőle vártam volna először megértést, kedvességet, ehelyett hideg, mogorva és lekezelő volt.”

⁵ Egy-egy leírt gondolat természetesen több változónál is megjelenhetett, hiszen például a kórházi személyzet attitűdjének említésekor legtöbbször két dolgot lehetett megjelölni. Egyrészt azt, hogy a személyzet páciensre irányuló attitűdje előfordult-e a szövegben, másrészt az ezt kísérő érzelmi változót, amely tükrözte, hogy a szülő nő miként reagált az attitűdre. Ha például valaki a nővér kedvességét említette, azt a kellemes érzelmek között is feltüntettem.

Figyelemfelkeltőek ezek a számarányok, hiszen az orvos- és szülésznőválasztás előtérbe kerülésével azt feltételezhetnénk, hogy a választott személyek szakmai tudása, és a velük kialakítható személyes kapcsolat elsőrendű a kismamák számára. A levelek alapján mégis úgy tűnik, fontosabb, hogy a már megismert, vagy a még ismeretlen, ügyeletes személyzet hogyan közeledik a kismamához, hogyan kommunikál vele, miként bánik a szülő, vagy a gyermekágyas osztályon fekvő nővel. *„Egy kórház anyagi ellátottsága adott, és nem ettől érzi ott jól magát az anyuka, hanem azoktól az emberektől és emberi kinyilvánulásoktól, amit ott tapasztal.”*

A következő változó az *információ* elérhetőségére, az események feletti *kontrollra* vonatkozott. Az, hogy a kismama hozzájut-e az őt érintő információkhoz, kontrollálja-e a vele és kisbabájával történő eseményeket, a levelek tanúsága szerint igen fontos. *„A szülésnél a legnagyobb nehézség az, hogy a kismama egy számára szokatlan, ismeretlen helyzetbe került. Ha ezt a kórház, szülészeti, személyzet kihasználja, akkor kerül az anya megalázó helyzetbe. Ha ezen az ismeretlenen átvezetik, akkor bármilyen nehéz is a szülés, valószínű, az anya pozitívan fogja értékelni az eseményt.”* Tizenhét százalék tett említést arról, hogy informált volt, kontrollálta az eseményeket: *„Nekem az egész terhesség, szülés és kórházi bentlét kellemes élmény volt. Mindenki kedves volt és bármit meg lehetett kérdezni, mindenre válaszoltak, és úgy, hogy azt még egy laikus is megértette.”* Huszonhárom százalék írta, hogy nem volt kellő információ birtokában: *„Bementem vizsgálatra a 37. héten, amikor az orvosom se szó, se beszéd burkot repesztett, és közölte, szülünk.”*; *„Senki sem tájékoztatott, hogy a gyerekemmel baj van, kérésemre nem hozták az ágyamhoz, ezért magam mentem érte és ott döbbsentem láttam, hogy inkubátorban van.”* A kontroll pozíciója és az információ elérhetősége kivétel nélkül minden esetben az elégedettség forrását jelenti, mindezek hiánya pedig az elégedetlenségét. Bár egyes konkrét beavatkozások esetén írták néhányan, hogy nem okozott problémát, hogy nem tudták, az miért történt: *„Vajúdás közben kaptam egy injekciót, amiről nem tudtam, micsoda, nem is jutott eszembe megkérdezni”*, összességében azonban minden levélírónak igénye volt, hogy legalább értesüljön a vele kapcsolatos történésekről, és nem tartotta elfogadhatónak, hogy megfosszák attól, hogy ténylegesen részt vegyen az eseményekben, vagyis tárgyként kezeljék.

A fenti hét tartalmi kategória mellé rendeltem az *érzelmi dimenzió* változóit, amely három pozitív és három negatív érzelmeket tartalmazott (2. táblázat).

2. táblázat: A levelekben előforduló érzelmi változók

Levelek száma	Pozitív érzelmek			Negatív érzelmek		
	Boldogság	Kellemesség	Biztonságérzet	Megalázottság	Kellemetlenség	Fájdalmas, rossz élmény
	67	244	36	56	171	84
%	18	66	10	15	46	23

Két, egyszerűen pozitívnak és negatívnak nevezhető érzelmi változót különítettünk el: a *kellemest* és a *kellemetlent*, és ide soroltunk minden megjegyzést, amelyben érződött a negatív vagy a pozitív ítélet. A „kellemes” a levelek 66%-ában fordult elő: *„Legnagyobb meglepetésemre a vizsgálatokat megpróbálták a leggyorsabban és a legudvariasabban végezni. Teljesen megdöbbsentem: partnerként kezeltek.(...) Az orvosok és az ápolók kedvesek és barátságosak voltak, mikor jöttünk haza, így búcsúztak tőlünk: Reméljük elégedettek voltak, és legközelebb is minket*

választanak.” A kellemetlen érzés a levelek 46%-ában jelent meg: „*Tudom, vannak a kórháznak vitathatatlan értékei, de egy-két tényről eltekintve szerintem szörnyű egy hely.*” Érdemes felfigyelni arra is, hogy az írások 29%-ában egyaránt található pozitív és negatív vélekedéseket is, vagyis a levelek egy jó részében fellelhető a szüléssel, kórházzal, kórházi tartózkodással kapcsolatos ambivalencia: „*A szülés nagyszerű érzés volt. Viszont a fájdalmaim nagyok voltak. A fájdalmak miatt kicsit ijesztő volt.*” ; „*Csodálatos élmény volt a szülés, maga az a folyamat, miközben Anna világra jött. Egyúttal azonban megalázónak is tartom azt az eljárást, hogy kikötnek, mint egy „rabot” a szülés közben.*”

A kellemes élmények dominanciája sajnos csak látszólagos, mivel az erősebb és specifikusabb érzelmek szintjén már nem tapasztalhatjuk ezt a tendenciát. A *boldogság* – szinte mindig a gyermek érkezése és az anyai érzés átélése kapcsán –, összesen a levelek 18%-ában fordult elő. „*Ákos kicsúszott, egészséges volt és én boldog voltam.*” Itt jegyezném meg, hogy a boldogság és az anyai érzés, az anyává válás szinte tökéletes átfedése többféleképpen is interpretálható: a levelek ismeretében azt mondhatjuk, hogy nagyon sokszor a nehéz körülmények ellenére, a gyermek megszületésekor döbben rá a nő, hogy mindez nem volt hiába, hogy minden ellenére megérte, és a gyerek születése már csak a kontraszt miatt is csodát jelent számára „*Egyébként tényleg az a legszebb, hogyha már itt vannak velünk a gyermekeink, mindegy, hogy mi miken mentünk keresztül, lényeg, hogy ők boldogok és egészségesek legyenek.*” Másfelől a levelekben éppen az anyaság átéléséről olvashatunk a legkevesebbet, előfordul, hogy semmilyen utalás nincsen arra, hogy a megszületett gyermek egyáltalán a levélíró sajátja, és sokszor csupán egy rövid megjegyzés – amely szinte mindig az átélt boldogságra vonatkozik –, jelzi, hogy a nő a szülés során anyává vált.

A szintén pozitív töltetű, bár eltérő tartalmú érzélem, a *biztonságérzet* csupán a levelek 10%-ában jelent meg. „*Az első hónapokban nagyon féltem a szüléstől, de ez a felkészítés után teljesen megszűnt.(...) A legjobb az volt, hogy segítők úgy tudtak mellettem lenni, hogy nem akadályozták a befelé fordulásomat, és teljes biztonságban éreztem magam velük.*” Az érzelmi dimenzió másik pólusán az (erős testi, vagy lelki) *fájdalom, a rossz élmények* álltak, amely a beszámoló 23%-ában fordult elő: „*Az ideges, tapasztalatlan szülésznő visszatartotta a babát a tolófájások idején, amihez hasonló szörnyűséget nem is tudok elképzelni.*” A *megalázottság* legtöbbször a kórházi személyzet tekintélygyakorlásából, a kismama, mint nő vagy ember tisztelőnek hiányából származott, és a levelek 15%-ában fordult elő. „*Az első perctől kezdve, amikor bementem, a helyzet megalázó volt, és a végletekig kiszolgáltatottnak éreztem magam. Engem a beöntés viselt meg a legjobban, ezzel szinte megtörték és utána képtelen voltam gondolkodni, és tenni bármit. Olyan volt, mint egy iskolában. Szót kellett fogadni a nővéreknek és a szülésznőknek, csak nem fekete ponttal fenyegettek, hanem azzal, hogy a gyerekünknek okozunk kárt.*”; „*Borotválás, beöntés – persze nem egyedül voltam az előkészítőben. A CTG miatt végig feküdnöm kellett – ilyen elemi erejű kiszolgáltatottságot még nem éreztem.*”

Úgy tűnik, hogy az erős érzelmek között sokkal gyakoribbak a negatív élmények, mint a pozitívak. Ebből természetesen nem következik, hogy ma Magyarországon a szülés inkább erősen negatív, mint erősen pozitív érzelmek forrása. Ehelyett inkább utalhat arra, hogy a rossz élmények gyakrabban készítetik a kismamát levélírássra, hiszen ez is egy lehetőség a feldolgozásra, ahogyan azt egy kismama meg is fogalmazta: „*Már régóta kikíváncozott belőlem, így tulajdonképpen magam-*

nak tartoztam vele, hogy leírtam a szülésem történetét.” Itt érdemes felidézni, hogy a kismamáknak szóló újságokban is rendelkezésre állt egy olyan minta, amely szerint a nehézségeket, fájdalmas, rossz élményeket levélben leírva fel lehet dolgozni, tehát ez nem feltétlenül teljesen spontán módon alakult így a felmérés során.

A tartalom és az érzelem mellett külön jelöltem, hogy a levélíró milyen pozícióból írta a levelet, kinek a szempontját vette alapul egy-egy vélemény megfogalmazásánál (3. táblázat).

3. táblázat: A levélíró pozíciója

Levelek száma	Női	Anyai	Páciensi	Orvosi/egészségügyi	Gyermeki	Apai	Családi
	28	102	317	8	33	31	30
%	8	28	86	2	9	8	8

Itt szerepelt az *anyai, női, páciensi, orvosi, gyermeki, apai és családi szempont*. Ezek közül természetesen egyszerre több is szerepelhetett. Leggyakrabban a *páciens* szemszögéből írják le élményeiket az anyák, tehát magukra, mint a kórházi rendszer részére tekintenek, amikor szülésükre reflektálnak. Ez érthető, hiszen egyfelől a szülés leggyakrabban kórházban zajlik le, és a kérdőív is arra volt kíváncsi, hogy mi történik a szülészeti intézményben, tehát feltételezhető, hogy a ráhangolódásnak is köszönhető, hogy a levélírók 86%-a páciensként írja le történetét. Kivételesen nem az ehhez a szemlélethez illeszkedő levélrészletek szolgáltatják a legjobb példát a szempont jobb megértéséhez, hanem az erre vonatkozó kritikák, amelyek azonban csak elvétve jelentek meg: „*A beutaló ellenére is csak hosszas várakozás után kaphattam volna bármilyen görcsoldót vagy fájdalomcsillapítót. Kérésemre a válasz ez volt: – majd ha magára kerül a sor, itt mindenki beteg. – Soha nem vártam el soronkívüliséget, de szerintem a terhesség nem betegség. Amíg nem volt vesegörcsöm addig én is minden kezelést nyugodtan kivártam.*”; „*A doktor azt kérdezte, nálam akar szülni? Hát a szülés nálam 35 ezer forint, és minden vizsgálatot a magánrendelőmben végzek, ami alkalmanként 2500 Ft. Gondolhatjátok, erre mit mondtam: Doki, én nem megvenni akarom a gyereket, hanem megszülni.*”

A páciens-szemlélet mellett az *anyai* szempont jelenik meg a legtöbbször (28%) „*Aki már szült, tudja, hogy gyermekének megszületése életének legfontosabb eseménye és legmeghatározóbb élménye. Nem mindegy tehát, hogy miképpen éli át ezt egy anya és persze a gyermek is.*” Minden egyéb 10%-nál valamivel kevesebbszer fordult elő (gyermeki: 9%, apai 8%, családi 8%, női 8%), kivétel az orvosi szempont figyelembevétele, amely összesen kevesebb, mint 2%: „*Én nem ragaszkodom foggal-körömmel a szülészékhöz, elviselem a gátmetszést, és az orvosomra bízom a vákuumot, vagy ne adj' Isten a császárt. Ők sem tudnak kibújni a bőrükből, és nekik is lehetnek igényeik.*”

Már abból körvonalazhatóak a szüléssel kapcsolatos diskurzus háttérben álló feltevések, hogy a levelek szövegei alapján milyen változókat tudunk kialakítani, és ezt tovább pontosíthatjuk a változók közötti arányok figyelembe vételével. A levélírói ugyanis szabadon választhattak, mit írnak le a szülés élménye kapcsán, mégis azt látjuk, hogy – negatív vagy pozitív előjellel és eltérő gyakorisággal – elsősorban a tárgyi és személyi környezetről szóló beszámolót tartják relevánsnak: a szülészeti eseményeket és a komplikációkat, a szoptatással kapcsolatos történéseket, az események feletti kontrollt, az átélt érzelmekre vonatkozó nyílt beszámolót, és néhány

egyéb szempont figyelembevételét tartják lehetségesnek, melyek közül leginkább a páciensi, és csak ezután az anyai nézőpont volt jellemző. Az elemzésnek ezen a szintjén jól érzékelhető, hogy a szülés élménye alapvetően azon alapszik, hogy a kismama milyen elvárásokkal nézett a szülés elé, és ehhez képest mit tapasztalt. Nyomon követhető tehát, hogy milyen domináns diskurzusok léteznek a szülés kapcsán ma Magyarországon, amelyhez igazodva alakulnak ki az elvárások, majd a szülésélmények. A szülészeti beavatkozások némelyike szinte egyértelmű mérlegelés alá esik, vannak, amelyekre kényszerként tekintenek a nők (például beöntés, gátmetszés, császármetszés) és attitűdjeik ezekkel kapcsolatban mint valamilyen szükséges rossz elfogadását tükrözik, vagy negatív élményeik forrásaként tekintenek rájuk, illetve a beavatkozás elmaradását pozitív élménynek tekintik. *„Lelkifurdalásom lett, hogy miattam kellett így megszületnie, miattam lett császáros baba.”* Más beavatkozásokról megoszlanak a vélemények (például szülés gyorsítás), és eszerint ezek eltérő elbírálás alá esnek, bár itt is sokszor érezhető egy vélt vagy valós konszenzus azt illetően, hogy mit „kellene” ezekről gondolni. Ehhez egyébként maga a kérdőív kérdései és válaszlehetőségei is hozzájárultak, mint az a következő idézetből is kiderül: *„Itt a kérdőív kérdése, hogy hogyan született meg a gyermekem, és kiderül, hogy nem természetes úton?! Megint csak azt erősíti, hogy nem csináltam normálisan, nem történt rendesen a szülés. És sírni lenne kedvem, mint ahogy valahányszor, ha később visszagondoltam a szülésbeli szerepemre. Életemben nem csalódtam magamban ekkorát”*. Megint más eseményeket egyértelműen pozitívan ítélik meg (például sétálva vajúdás lehetősége, apás szülés), tehát elmaradásuk negatív élményt jelent, meglétük pozitívát: *„Jó érzés volt, hogy mellettem volt a férjem, így teljes biztonságban éreztem magam, tudtam, ha bármi problémám van, ő megkeresi az orvost vagy a szülésznőt, ha éppen nincsenek mellettem, nem kell kiabálnom”*. Ezeket az elvárásokat számos szakirodalmi és népszerű irodalmi ajánlás alakította ki, amelyek némelyike – úgy tűnik – a szülő nőket előbb érte el, mint a kórházakat, minek következtében az elvárásokkal nem mindig van összhangban a kórházi gyakorlat.

A *korai kötődés* élménye, annak megélése, hogy a születést követő első percek, órák hogyan zajlanak le, és ezek hogyan hatnak ki az anya (apa) és gyermeke közötti további kapcsolatra, egy, a szülészeti beavatkozásokhoz hasonló szemponttá vált a szülés élményének feldolgozásában. Bár a kötődésre utaló megjegyzéseket besorolhattuk a fenti kategóriák valamelyikébe, azonban ezek a leveleknek önmagában véve is figyelemreméltó és jól elkülönülő aspektusát képezték. Találkoztunk boldog, elégedett és elkeseredett, fájdalmas véleményekkel is, ami nem kis mértékben annak köszönhető, hogy a kapcsolat kezdetének fontosságát hangsúlyozó pszichológiai szakirodalom hatása mára beáramlott a köztudatba, és többé-kevésbé megváltoztatta a szülészeti gyakorlatot is. Erre is visszavezethető, hogy a vélemények között akadnak spontán leírások és a tudományos ismeretek fényében tett megjegyzések is. *„Utána a hasamra tették és bepólyálva is hármásban lehattunk orvosok, ápolók nélkül a szobában. Ez volt életem legszebb fél órája!”*; *„Míg a fiamat a hasamra tették, úgy elkezdtem nevetgélni, hogy alig bírtam abbahagyni, míg simogattam a picikét. Sokszor olvastam róla, de sosem hittem volna, hogy ez ilyen fantasztikus érzés.”* Illetve *„A fürdetést, mérést, öltöztetést követően ismét odaadták egy kicsit, majd mire észbe kaptam, újra elvitték. Teljesen kétségbeestem, hogy lemaradunk arról az első két óráról, amiről azt állítják nagyon fontos a kötődés szempontjából.”*;

„Borzasztó érzés volt megszülni a babát, és nem látni. Emberkínzással ér fel. Az a pár óra többnek tűnt, mint az egész terhesség.”

A korai kötődés, az ezekkel kapcsolatos ismeretek kettős hatást fejtenek ki, amelyben nehéz lenne mérlegelni a nyereség és veszteség arányait. Egyrészt tetten érhető a korai kötődés irodalmának nagymértékű figyelembe vétele a szülészeti gyakorlatban, vagyis a legtöbb kórház, úgy tűnik, igyekszik megadni a lehetőséget arra, hogy az anya (és az apa) együtt tölthesse a szülés utáni első órákat az újszülöt-tel, ezalatt esetleg meg is szoptathassa őt. Amennyiben a helyzet így alakul, mindenki elégedett, és a meghitt pillanatok okozta kellemes érzést kiegészíti az a tudat, hogy megtörtént az első fontos lépés a kötődés érdekében, vagyis a dolgok ideálisan alakultak. Ehhez képest találkoztunk az anyáknak olyan csoportjával is, akik valamilyen komplikáció, vagy egyszerűen a kórházi gyakorlat miatt nem tölthették együtt a „megfigyelés” óráit gyermekükkel, ezekben az esetekben azonban azt látjuk, hogy a normalitást hangsúlyozó elmélet további terheket ró arra az anyára, akinek nem volt sima szülése, gyermeke császármetszéssel vagy koraszülöttként látta meg a napvilágot, vagy egyszerűen lakóhelyénél fogva, esetleg anyagi helyzete miatt, választott orvos hiányában nem került abba a helyzetbe, hogy az első perceket a gyermekével töltsse. Ilyenkor jelentkezik a büntudat, a félelem, hogy ennek maradandó következményei lesznek, a kötődés már soha nem lesz olyan, mint lehetett volna. „Teljesen másképp kötődöm simán született fiamhoz, mint a császároshoz.”; „Ha van valami, amit nagyon hiányoltam szülés után, az a baba volt. Ma sem tudom, miért rohantak ki velem, így szokták-e vagy a vákuumos elhúzódo szülés miatt meg akarták vizsgálni. A férjem kimehetett, és végignézte a fürdetést, öltöztetést, de én csak egy batyut láttam viszont, akit odadugtak, hogy pusziljam meg. Se köldökszinór, se szoptatás, se bőrkontaktus.” Mindenképpen érdemes tehát mérlegelni ezt a kettős hatást, amikor a pszichológiai, pszichoanalitikus szakirodalom a köznapi életbe átáramlik, és a normalitás elméletéeként fejt ki áldásos vagy áldatlan hatását az anyává válás amúgy is érzékeny pillanataiban.

Az élmény lehetséges következményei

A korai kötődés kapcsán leírt ellentmondásos hatás mellett felfedezhetjük a szülési élmény személyiségformáló következményeit is, de nem utolsósorban az élmény kihat a további gyermekvállalásra is. A következő levélidézetek explicit utalásokat tesznek arra, hogy az élmény szempontjából rendkívül fontos, hogy a nő dönthessen saját szülésének módjáról, üteméről, vagy legalább úgy érezze a történéseknek az újszülött és a szülő anya szemszögéből célja van. „Az ügyeletes orvos kért, várjuk meg a kitolással a saját orvosomat. Hozzáteszem, érkezéséig még 10 percet kellett várni. Így lánykánk kéken-lilán született. Azt gondolom, hogy akkor kellett volna megszületnie, amikor ő és a saját testem megadta az egyértelmű jelzést. Sajnálom, hogy vakom bíztam az orvosban és nem pedig a saját magzatomban.” Ennél is általánosabb volt az információ iránti igény, a döntési helyzetekben a szülő nő partnerként történő bevonása, nőiségének, emberi mivoltának respektálása és legfőbbképpen a kiszolgáltatottság és megalázás elkerülése. „Én ugyan a szülés és az ezzel kapcsolatos egészségügyi dolgokban járatlan voltam. De intelligens és toleráns ember vagyok, aki ad arra, hogy fegyelmetlenséggel vagy hisztivel ne terheljen senkit, ne nehezítse a kórházi személyzet dolgát. Ha értelmesen beszéltek volna az emberrel, sok mindent elfogadtam volna. De így?”; „Szenzációs érzés volt, hogy nem

a fejem fölött határozták el, hanem én mondhattam ki, hogy császáros legyek, mert féltettem a kisebbik babát.

A megalázás, kiszolgáltatottság elsősorban abból adódhatott, hogy a kórházi hierarchiában a „nőbeteg” igen alacsony lépcsőfokon áll, és egyszerre szembesülhet a nemek és az egészségügy hierarchijában betöltött kedvezőtlen pozíciójával. Az anya egyrészt egy jól fizetett, dominánsan férfiszakma képviselőivel, és e férfi képviselők alatt dolgozó alacsony fizetésű, nő beosztottakkal kerül kapcsolatba szülése során. Mindkét csoport megteheti, hogy a szülő nővel empatikusan viselkedve segíti megőrizni emberi/női méltóságát és tekintettel van személyes igényeire, „*Legnagyobb meglepetésemre a vizsgálatokat megpróbálták a leggyorsabban és a legudvariasabban végezni. Teljesen megdöbbentem: partnerként kezeltek.*”, vagy kihasználva a helyzetet, az egészségügyi intézményrendszerbe bekerült „tárgyként” kezelik a kismamát, amelyet egy levélíró éppen ezzel a szóval meg is fogalmazott „*Igazából úgy kezeltek, mint egy tárgyat, ami még fájdalmasabbá tette a szülést.*”; „*A vizsgálatok futószalagon folynak, a vizsgálatot végzők még arra sem méltatják a pácienseket, hogy visszaköszönjenek, vagy a nevükön szólítsák őket.*” Előfordul, hogy a szülésznők, a nővérek az erősen hierarchikus rendszerben maguk is a szülő nőknél vezetnek le feletteseiktől elszenvedett sérelmeiket. Mindegyik hozzáállásra találunk példát, éppúgy, mint a férfi (esetleg nő) orvos Winnicott által az anyáknak javasolt odafordulására, mely során a segítség úgy történik, hogy azt a segítséget elfogadó személy önálló eredményének tekintse. Az egyik levélíró ezt az igényt expliciten le is írta: „*A kórház iránt érzett tartózkodásomnak az az oka, hogy úgy gondolom, nagyon kevés orvos képes azt a tiszteletet megadni egy nőnek, hogy hagyja a babát és a mamát tenni a dolgát.*” Mindezek alapvetően, és úgy tűnik a konkrét eseményeknél, beavatkozásoknál nagyobb mértékben határozzák meg, hogy a szülő nő hogyan éli át a szülést, kezdeményező, cselekvőképes ágensként, vagy az egészségügynek, az eseményeknek kiszolgáltatott tárgyként éli át gyermeke születését.

Két további szempont miatt sem szabad bagatellizálni a szülési élményt. Egyrészt sajnos nem egyszer találkoztunk olyan levéllel, amelyben éppen az élmény (tehát nem a komplikációk vagy a beavatkozások) miatt dönt úgy az édesanya, hogy többet nem szül. „*Ezután a tapasztalat után biztos, hogy semmi esetre sem vállalkoznék több szülésre, de ha ez lett volna az első, akkor jelenleg csak egy gyermekem lenne, mert nem szültem volna többet.*”; „*Gondolom, megértik, hogy ilyen élmények után többet nem szeretnék szülni!*” Igaz, volt olyan levélírónk is, akit nem lehet eltéríteni a további gyermekvállalástól. „*A szülési kedvemet sem a csecsemős nővérek, sem a védőnők, sem az SZTK rendelőintézet nővérei nem tudták elvenni.*” Másrészt fontos a szülési élmény személyiségformáló hatása is, vagyis egy gyermek megszülése meghatározó eseménye lehet a további életnek is. „*Életemben először éreztem, hogy valami igazán jelentőset sikerült véghezvinnem, és olyan jólesett, ha megdicsértek, hogy milyen jól csináltam. Izgalmas, felemelő élmény volt.*”; „*Rengeg energiát és lendületet kaptam, az életem megváltozott. Valami a helyére került bennem.*” Illetve ezzel ellentétes élményről is kapunk beszámolót, amelyben inkább a trauma volt az, amely hosszútávon meghatározó marad: „*Sokszor úgy nehezedik rám, mint egy lidércnyomás*”; „*Itt több olyan negatív élmény – inkább trauma – ért, amit életem végéig fogok magammal cipelni, a mai napig nem tudtam feldolgozni.*”

A levelek rendkívül jól demonstrálják azokat a lehetőségeket és korlátokat, amelyekkel ma bármely nő szembesülhet, ha egy magyarországi szülészeti intézménybe kerül. Emellett az írások elemzésével választ kapunk arra, mi szervezi az élményt,

mi segíti elő, illetve akadályozza meg azt, hogy az egészségügyi intézménybe került nő a szülés során emberként érezze magát, vagyis egy sokszínű leírást kapunk a szülés szociális konstrukciójáról. Látható volt az elvárások szerepe, az elvárások mögött viszont megtalálhatók a tudományos és népszerű vélekedések különböző beavatkozásokról és szülészeti eseményekről, az egészségügyi hierarchia nemekkel kapcsolatos és presztízsre vonatkozó jellegzetességei és a szülő nővel szemben tanúsított attitűdök. Az eredményeket akkor is nagyon tanulságosnak érzem, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a 368 levél nem szolgál reprezentatív eredményekkel a magyar társadalom egészéről. Amit e levelekben találunk, az 368 hiteles történet olyan nők tollából, akik a közelmúltban egy-egy magyarországi intézményben születtek, tehát véleményük elsőrendű forrás a szüléssel, az anyává válással társított elképzelések, elvárások és élmények megismeréséhez.

Felhasznált irodalom

- BENJAMIN, J. (2000) Reparative Projects, In Rudnitzky, P. (ed.) *Psychoanalytic Conversations: Interviews with Clinicians, Commentators and Critics* London: The Analytic Press 233–273.
- BREAKWELL, G.M. (1983) *Threatened Identities*, New York : Wiley
- DEUTSCH, H. (1933) „Motherhood and Sexuality” In. *Psychoanalytic Quarterly* 2: 476–488.
- ENRIGHT, A. (2001) „Theatre of Pain” In: *Prospect*, April, 46-49.
- FREUD, S. [1933] (1999) A nőiség, In *Újabb előadások a lélekelemzésről* Budapest: Cserépfalvi, 126–151.
- GILLESPIE, R. (2000) The Post-Modernisation of Motherhood, In: Sherr, L., St Lawrence, J.S. (eds.) *Women, Health and the Mind*, Chichester: John Wiley and Sons, 213–228.
- KENDE A. (2001) Szülészetéről szubjektíven, In Velkei, Szódy (szerk.) *Születéskalauz 2.*, Budapest, Mércse Egyesület, 204–209.
- KRISTEVA, J. (1980) Motherhood according to Giovanni Bellini, In Roudiez, L. (szerk.) *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, New York: Columbia University Press, 237–270.
- LOSONCZI Á. (1991) Az új élet kihordása: szülés, születés, In: Losonczy (szerk.) *Társadalmi változások – Életfordulók: Terhesség – Szülés – Születés II.*, Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 5–39.
- PONGRÁCZ TIBORNÉ, S. MOLNÁR E. (1997) A gyermekvállalási magatartás alakulása, In: Lévai K., Tóth I. Gy. (szerk.) *Szerepváltozások – Jelentés a nők helyzetéről*, Budapest: Társasági Minisztérium, 86–103.
- SEGAL, HANNA (1997) *Bevezetés Melanie Klein munkásságába* Budapest: Animula.
- STOLLER, R.J. (1964) „A Contribution to the Study of Gender Identity” In *International Journal of Psycho-Analysis*, 45: 220–226.
- TONG, R. (1989) *Feminist Thought – A Comprehensive Introduction* Boulder, San Francisco: Westview Press
- TÓTH O. (1988) Gyerekszülés, gyereknevelés a „Sikeres életek” pályázat tükrében, In: Losonczy Á. (szerk.) *Társadalmi változások – Életfordulók: Terhesség – Szülés – Születés I.*, Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 214–225.
- VAJDA J., VAJDA ZS. (1991) A kapcsolat kezdete – A szülővé válás, In: Losonczy Á. (szerk.) *Társadalmi változások – Életfordulók: Terhesség – Szülés – Születés II.*, Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 159–185.
- WOLF, N. (2001) *Misconceptions: Truth, Lies, and the Unexpected on the Journey to Motherhood*, New York: Doubleday.

LÁBADI BEATRIX

A preverbális érzelmek ontogenezise

Az érzelmek kutatása az utóbbi években újra megélénkült, ez köszönhető talán annak, hogy a kognitív tudomány mára nem csupán az információ-feldolgozó rendszer komputációs elméleteit preferálja, hanem egyrészt újra előtérbe kerültek az észlelés New Look elméletei, másrészt igény van a kognitív rendszerek mellett és együtt működő más rendszerek megismerésére is. Az érzelmek vizsgálatában manapság kitüntetett figyelmet kap az érzelmek fiziológiai háttere, az érzelmek fejlődése, valamint az érzelmek szociokulturális (diszkurzív pszichológiai)¹ megközelítései. A kitüntetett területek mellett persze találunk néhány olyan cikket is, amely megpróbálkozik az érzelmek sokoldalú, integratív megközelítésével.

Az érzelmek fejlődése nehezen megközelíthető kutatási terület, ennek megfelelően számos ellentmondásos eredménnyel találkozunk, sok a spekuláció, és az azonos eredményeket más-más szerző eltérően értelmezi. A nehézség a probléma természetéből fakad, hiszen nagyon nehéz újszülött csecsemők érzelmeiről egyértelmű megállapításokat tenni, nem kérhetjük meg az újszülötteket, hogy introspektíven számoljanak be érzelmi állapotukról, de még az arckifejezésükről is nehéz egyértelműen leolvasni az érzelmeket. A nehézségek ellenére az érzelmkutatás fő irányvonala mégis a nagyon korai érzelmek felé fordul. Arra keresi a választ, hogy vannak-e már a születés pillanatában érzelmek; ha vannak, akkor azokat képesek-e a csecsemők differenciáltan kifejezni; milyen sorrendben emelkednek ki az érzelmek; milyen szerepe van a kognitív érésnek az érzelmek kialakulásában; folyamatos vagy ugrászerű változások figyelhetők meg az érzelmek fejlődésében...?

Az érzelmi fejlődés vizsgálatánál célravezetőnek tartom, ha megfontoljuk Karmiloff-Smith (1994/1996) útmutatását, aki szerint érdemesebb a fejlődés mikéntjével, irányával, a fejlődést alakító folyamatokkal foglalkozni, mint pusztán egy bizonyos fejlődési kor tartalmával (például a 7 éves gyermek mire képes és mire nem), mivel az utóbbi években egyre több olyan kísérlettel találkozunk, amelyek mást nem akarnak bizonyítani, mint azt is, hogy egy képesség már egy hónappal előbb is megjelenhet, mint azt a szakirodalomban leírták. Ennek megfelelően azok a folyamatok érdekelnek, amelyek a kognitív és emocionális megismerésben szerepet játszanak, és azok hogyan járulnak hozzá az érzelmek fejlődéséhez.

Érzelmek, affektusok, hangulatok

Az érzelmek fejlődésével foglalkozó szakirodalom összevetésénél mindjárt egy szembeötlő problémával találkozunk. Azt tapasztaljuk, hogy nincs konszenzus a terminusok használatában. Az irodalomban gyakorta nem tesznek különbséget a fogalmak között, így felváltva, szinonimaként használják őket, függetlenül attól, hogy esetleg az egyik terminust már egy iskola vagy diszciplína „kisajátította”, vagy egy specifikus értelemben használja, egyenlőségjelet téve az érzelem, a hangulat és

¹ Harré 1996.

az affektus közé. Pedig ezen kifejezések szemantikája meglehetősen különböző, és a fejlődésüket tekintve is eltéréseket mutatnak.

Az érzelem a leggyakrabban használt terminus a témakörön belül, meglehetősen tág az értelmezési kerete. Talán legáltalánosabban így definiálhatjuk: olyan átmeneti érzelmi állapot, amely testi változásokban is manifesztálódik². Az érzelem mint terminus meghatározásában sokan a kogníció szerepét is hangsúlyozzák. Vagyis az érzelem attól érzelem, hogy a szituációban jelentkező változást kognitív szinten kiértékeljük és csak ezzel együtt vagyunk képesek érzelmet átélni.

Hangulat a lélek állapotát vagy valamilyen attitűdöt fejez ki egy tárgy felé. Általában a hangulat prediszponálja a cselekvést. Gyakran olyan állapotnak tartják, amely hosszú ideig eltart, és az egész közérzetet meghatározza.

Az affektus terminust eredetileg a pszichoanalitikus tradícióban használták a hedonikus tónus leírására, amely lehet kellemes vagy kellemetlen minőség. Mai jelentése még mindig kötődik az analitikus hagyományokhoz, de már szélesebb körben elterjedt. Gyakran alkalmazzák a csecsemők érzelmeire, amelyek akaratlanok, születéstől fogva adottak, és automatikusan lezajlanak.

Dolgozatomban maradok az érzelem terminus használatánál, ugyanis nem ragaszkodom a pszichoanalitikus hagyományokhoz, inkább a kognitív tudomány megközelítéseire támaszkodom.

Innátak-e az érzelmek?

Az érzelmek fejlődését érintő első tisztázandó kérdés hogy, az érzelmek velünk születettek-e vagy a fejlődés során a kognitív rendszer éréseinek következtében a szociokulturális hatásokkal együtt tanuljuk meg őket. A kérdés megválaszolására alapvetően két tábor álláspontja bontakozik ki előttünk. Az egyik, amelyik az innát felfogást hirdeti, egészen Darwin 1872-ben (*The expression of the emotions in man and animals – Az érzelmek kifejezése az embernél és az állatoknál*) megjelent könyvében ismertetett nézetekig nyúlik vissza (most nem vesszük figyelembe a filozófiai előzményeket, pl. Descartes-ot). Darwin és követői feltételezik, hogy vannak velünk született primér érzelmek (alapérzelmek). Ekman és munkatársa (1971) szerint: félelem, harag, öröm, szomorúság, csodálkozás, szégyen, ezek az érzelmek univerzálisak, vagyis minden kultúrában megtalálhatók, és felismerik őket. Már a csecsemőkorban megfigyelhetők³, egy részük pedig már születés után megjelenik: szomorúság, öröm, undor, harag (düh), ezek a kifejezések hasonló mintázatot mutatnak a felnőttekével.

Izard és Malatesta (1977) DET elmélete (*Differential Emotion Theory*) szintén az innátista felfogást támogatja. Hangsúlyozzák, hogy a születéskor már léteznek az érzelmek magkomponensei (öröm, szomorúság, harag), ezekből emelkednek ki a diszkrét érzelmek a fejlődés során. Feltételezik, hogy a csecsemők már elég specializáltak ahhoz, hogy érzelmeket fejezzenek ki, nincs szükségük a kogníció magasabb szintjére, már képesek a helyzetet „felmérni” és reagálni rá. Továbbá az érzelmeket nem szeparált mechanizmusoknak tartják, hanem szoros kapcsolatot tételeznek fel a belső állapotokkal: vagyis az érzelmerkifejezés, az idegi folyamatok és szubjektív átélés összekapcsolt, és együtt jelenik meg. Ha egyetértünk az előbbi kijelentéssel, akkor felvetődik a kérdés, hogy miként képes a csecsemő adekvátan válaszolni a

² Plutchik 1994.

³ Oster és Ekman 1978.

környezet ingereire, ha még a kognitív rendszer nem elég érett az ingerek feldolgozásához, illetve, ahogy az előbb láthattuk, nincs is szükség a kognícióra. A választ a DET elveivel egyetértő „hírhedt” modern csecsemőkutatók adták. Meltzoff és Gopnik (1993) feltételezik, hogy veleszületett összehangoltság van az érzelmi kifejezés és az érzelmi állapot között. Az emberben mások és saját érzelmi állapotainak megértése utánzással történik. Utánzaskor a csecsemő előrehuzalozott kapcsolatok révén automatikusan aktiválja magában a megfelelő testi állapotot. Vagyis az utánzással a csecsemő előidézzi az érzelmi állapotot és introspektív módon észleli. Az átélt affektust pedig a másik személynek tulajdonítja. Tehát a másik személy érzelmi állapota tudatosul a csecsemőben.

A rivális elméletet Bridges nevéhez köti a szakirodalom. Szerinte születéskor nincsenek diszkrét érzelmek, az érzelmi állapotok pusztán differenciálatlan érzések. Az élet korai szakaszában az ingerek intenzitásuktól függő, de tartalmuktól független generalizált izgalmat hoznak létre. Az erős ingerekre távolodó, míg a gyenge ingerekre közelítő mozgással válaszol a csecsemő. Tehát az újszülöttekben nem léteznek jól körülhatárolt érzelmek, ezek csak asszociatív elemekkel kapcsolódva jönnek létre. Az új tapasztalatok csak azonos vagy hasonló jellegű tapasztalatok mozgósítják, így az izgalom lokális asszociációkhoz társul, melyek a konkrét érzelmek kialakulásának eredménye. Az integrált érzelmek a fejlődés során alakulnak ki, de igazán csak a kognitív fejlődés eredményeképpen. Ezt a nézetet fejleszti tovább Sroufe (1979), aki szerint az érzelmek kialakulása egy általános törvény szerint történik, először minden ingerre differenciálatlan válasszal reagál a csecsemő, majd megkezdődik az ingerek elkülönülése, és ennek megfelelően a válaszok is egyre bonyolultabbá és egyedibbé válnak. Diszkrét érzelmek legkorábban 2-3 hónapos kor körül jelenhetnek meg. Sroufe szerint szoros kapcsolat van a kognitív képesség fejlődése (perceptuális és értékelő képesség) és az érzelmek fejlődése között. Az öröm, boldogság példáján szemlélteti az érzelmek fejlődését egy differenciálatlan vagy reflexszerű állapotból egy fejlett, integrált érzelemig. Későbbi munkáiban azt is kifejti, hogy a diszkrét érzelmek megjelenése függ az attachment rendszertől (a kötődés minőségétől) is, ugyanis ez hozza létre az individuális különbségeket az érzelmi folyamatokban és az egyénre jellemző személyiségstruktúrát, mely meghatározza az érzelmi válaszkészséget.

Ehhez a konstruktivista állásponhoz közelítenek azok az utóbbi időben felbukkanó elméletek, melyek a fejlődést mint dinamikus rendszert szemlélik⁴. Ez az elmélet hasonlóan Bridges elgondolásához nem tételez fel semmiféle velünk született fiziológiai programot az érzelmek kifejezésére és átélésére. Állításaik szerint csupán néhány genetikusan eredetű érzelmi komponens létezik a születés pillanatában, de ezeket nem tartják még érzelem magoknak sem. Ehelyett feltételezik, hogy ezek az alapvető belső komponensek a környezettel dinamikus interakcióban kezdenek mintázatokat szerveződni. Vagyis az érzelmek önszervező dinamikus rendszereken alapulnak. A fejlődés során a szervezetet érő hatásokat egy belső, hierarchikus „top-down” szerveződésű viselkedésmódel azonosítja, a modellben egy központi végrehajtó hivatal vagy „parancs program” kontrollálja a viselkedéses elemek kiválasztását és idői szekvenciáit a környezeti hatásokkal történő interakció eredményeként. E nézet szerint tehát az érzelmek emergens módon jelennek meg, alacsonyabb rendű folyamatok interakcióiból, amelyek maguk nem érzelmek.

⁴ Fogel 1992, Camras 1994.

A nativista és a konstruktivista nézőpontok az érzelem területén talán nem is állnak olyan távol egymástól, mint ahogy azt gondolnánk. Először is, ha ragaszkodunk egy szélsőséges előre huzalozott prediszpozíciókat feltételező érzelem elmélethez, akkor azt kell látnunk, hogy egy túl merev rendszert kapunk, amellyel nehéz megmagyarázni a fejlődés során tapasztalható konstruktivizmust és plaszticitást. Ugyanis minél komplexebb képet rajzolunk a csecsemő elméjének veleszületetten meghatározott prediszpozícióiról, annál fontosabb lesz a fejlődés rugalmasságának megmagyarázása. A másik oldalról nézve pedig, ha nem tételezünk fel veleszületett prediszpozíciókat az érzelmek kifejezésére és megértésére, akkor pont az ilyen elmélet számára oly fontos tényező kialakulását nehezítjük meg. Vagyis ha a csecsemő nem rendelkezik alapvető genetikailag kódolt érzelem-differenciálási képességekkel, akkor a környezettel való interakció is nehézkessé válik. A problémát persze szélsőségesen kiéleztem, hogy jobban érzékeltessem a két nézőpont különbözőségeit. De a helyzet ennyire nem reménytelen, talán a bemutatott elméletek is már jelezték, hogy a nézőpontok közelíthetők. Feltételezéseim szerint az agy/elme születéskor rendelkezik veleszületett prediszpozícióval az érzelmek kifejezésére és mások érzelmeinek értékelésére. Erre azért van szükség, hogy lehetővé tegyék a külső környezet ingereire való reakciót. Emde (1991) szerint a csecsemőnek innát kapacitása van arra, hogy monitorozza a tapasztalatait, mi kellemes és mi kellemetlen. Ezek a tapasztalatok vezetnek a csecsemőt a környezet megismerésében is. Valószínűleg az Izard által feltételezett affektív mag az a struktúra, amely prediszponált és lehetővé teszi az érzelmi kommunikációt a környezettel (elsősorban az anyával). Másrészt formálja a csecsemő első interszubjektív tapasztalatainak reprezentációját⁵.

Az érzelemfejlődés implicit-explicit rendszere

Ha megfigyeljük a csecsemőt élete első évében, az érzelmi viselkedésében bekövetkező változások meglepően nagyok. De valójában mi változik meg? A fejlődés előrehaladtával a csecsemő fokozatosan fejleszti reprezentációit, mind a külső, mind a saját belső környezetével folytatott interakció révén. A környezeti ingerek felé fordulás azonban mindig függ attól, hogy az agy mely struktúrái elég érettek, ezért életkoronként változik, hogy mely érzelmek tudnak kiemelkedni. Panksepp (1994) spekulációi szerint az első évben két kiemelkedően jelentős változás történik az érzelmi életben, amelyekért neurális változások felelősek: a szociális kötődés kialakulása és a szeparációs szorongás. Panksepp továbbá megjegyzi, hogy a biológia és a környezet között a kapcsolat oda-vissza meghatározott. Egyrészt a környezeti események módosíthatják az idegrendszer struktúráit és funkcióit, másrészt az ilyen környezeti események a kritikus periódusok alatt jelennek meg. Ugyanakkor a fejlődés valószínűleg nem lépcsőzetes, hanem folytonos. Tegyük azért hozzá, hogy a már meglévő reprezentációk nem vesznek el az agy újabb érési periódusát követően, hanem újraíródnak.

Feltételezzük, hogy a különböző érzelmek kialakulása tehát a környezettel folytatott interakció eredményeként jön létre, attól függően, hogy az idegrendszer elérte-e már a kritikus fejlődési stádiumot. Ennek megfelelően megpróbálom felvázolni, hogy a különböző modalitásból érkező környezeti információk hogyan hatnak a csecsemők érzelmeinek fejlődésére. Születéskor igazán csak a szervezet belső ingereire váltható ki érzelem, illetve érzelmekifejezés. Például a mosoly az első hónap-

⁵ Stern 1985.

ban külső inger hatására nem jön létre, inkább a szervezet belső kellemes ingereinek vagy alvás alatt a REM fázisnak a következménye⁶. Undor kifejezést a csecsemőknél savanyú ízre mutattak ki⁷. Ez azt jelenti, hogy az első hónapban kitüntetett szerepet kapnak az érzelmek kiváltásában a testérzéketli folyamatok, valamint az auditoros ingerek. A vizuális modalitás ebben a korban még kisebb szerepet kap, melynek az oka, hogy a látórendszer még nem képes éles fókuszálásra, csak 20–30 cm-es távolságban képes élesen látni. A humán tárgy diszkriminációja már az első hónap alatt megindul, a csecsemő képes az anyát megkülönböztetni másoktól. De érdekes módon ez a diszkrimináció elsősorban nem vizuálisan vezérelt, mint azt sokan feltételezik, ugyanis a vizuális rendszer az első két hónapban fejletlen. Valószínűleg nagyobb szerepe van a taktilis-kinesztetikus (testi) és auditoros tapasztalatoknak. A taktilis, proprioceptív tapasztalatok dominanciája teremti meg a testhatárok kialakulását, és ezzel a legkorábbi én-élmény a testi-én elkülönítésének alapját. A gondozó taktilis diszkriminációja egyben emocionális preferencia is, ezzel együtt a szeretet legkorábbi formája. Erre bizonyíték, hogy három hónaposan preferálják az anyára jellemző sajátos handling stílusát⁸. A taktilis, kinesztetikus érzések közvetlenül hatnak a csecsemők proprioceptív rendszerére, amelyen keresztül a külvilág ingereit érzékelni képesek. Az érintés vagy a tartás minősége az érzelmi viszonyulás milyenségét is közvetlenül közvetíti a csecsemő felé, amely a testi érzéseken keresztül válik hozzáférhetővé. Ezek lesznek az érzelmek és a szociális kapcsolatok első reprezentációi, melyek még nem tudatosak, megelőzik a szimbolikus és vizuális reprezentációt. Az ilyen első reprezentációs mintákat nevezi Karmiloff-Smith (1994/96) *implicit reprezentációknak*. A csecsemő számára még kognitív szinten nem megragadható, inkább *procedurális tudás* formájában vannak csupán jelen, vagyis viselkedésminták. Az első procedurális reprezentációk az affektív mag szerves részét képezik, lehetővé teszik a külső környezet ingereire való reakciót, illetve a külvilágból érkező érzelmi információhoz való hozzáférést.

Az érzelmek testi érzékekkel való összefüggéseit bizonyítja, hogy nem csupán az érzelmek kiváltása történik a testen keresztül, hanem az érzelmek szabályozása (kontrollja) is motoros mintázatokon keresztül működik ebben a nagyon korai korban. Trevarthen (1996) számos anya-csecsemő interakciót rögzített és részletes mikroanalízissel értelmezett, az interakcióban kölcsönös egymásra hangoltság, frusztráló és válaszképtelen anya szituációt alkalmazva. A jobbkezes csecsemők, ha kommunikatív kontaktusban voltak az anyjukkal, akkor a jobb kezükkel szabályozták az interszubjektív kontaktust, míg a bal kezükkel magukat szabályozták azáltal, hogy önmagukat érintették. Míg a fenyegető, frusztráló vagy distresszt okozó szituációkban a csecsemők hajlottak az elkerülő mozdulatokra és a saját test megérintésére. Ez a megfigyelés felhívja a figyelmet az érzelmek agyi aszimmetriájára, illetve arra, hogy az érzelmek szabályozása a motoros rendszeren keresztül történik egy olyan korai szinten, amikor még nincs kognitív séma a tárgyakkal való manipulációra, és nincs szemantikus kódban történő reprezentáció.

Az érzelmek kiváltásában és kiemelkedésében (a fejlődési menetrendből) a kognitív (vizuo-perceptuális, szimbolikus, kategorizációs) rendszer fejlődésével a vizuális érzékek domináns szerephez jutnak a testérzékekkel szemben. Az első hónaptól

⁶ Sroufe 1978.

⁷ Steiner 1979.

⁸ Kulcsár 1996.

kezdve kezd a csecsemő enyhe nem specifikus környezeti ingerekre mosolyogni, a hatodik-nyolcadik héttől az emberi arc válik kitüntetetté, majd a 3-4. hónaptól lesz az anya arca a legpotenciálisabb mosolyfakasztó vizuális inger. A mosoly különböző ingerre történő kiválthatósága jól tükrözi, hogyan érik az idegrendszeri apparátus, alakul ki a szociális kapcsolat az anyával, melynek eredményeként az anya reprezentációja létrejön és hatással lesz az érzelmek kialakítására. A fejlődés előrehaladtával az érzelmek procedurális reprezentációja fokozatosan egyre több ingert kap a vizuális percepción keresztül, ez köszönhető a vizuális rendszer éréseinek, valamint az anya (gondozó) törődésének. Az érés szerepét hangsúlyozza az a tény, hogy született vakoknál is hasonló módon jelenik meg a szociális mosoly, ebben az esetben viszont nem a vizuális ingerek vezérik a kialakulását, hanem taktilis auditoros ingerlés szükséges hozzá⁹. A vizuális ingerek dominanciája mellett más modalitásból származó ingerek továbbra is megmaradnak, csak kevésbé tudatos módon hatnak az érzelmeinkre, de mint procedurális tudás járulnak hozzá az érzelmi rendszerhez.

A vizuális érzelmi ingerek (pl. anya mosolya, grimasza vö. utánzás- és tükrözés elméletek) megfigyelése, észlelése egyenértékű testérzéketi mintákat mozgósít a csecsemőkben, vagyis automatikusan mozgósítja a látott formák testérzéketi formáját. Heal¹⁰ szerint a mások viselkedésének, érzelmkifejezésének megértését szolgálják az ilyen jellegű procedurális tudást mozgósító folyamatok, amelyek a megfigyelésben érzéketi motoros folyamatok formájában reprezentálódnak.

A szakirodalomban kitüntetett figyelmet szentelnek az utánzás vagy tükrözés szerepének az érzelmi minták alakulásában¹¹. Meltzoff és munkatársainak (1993) álláspontja szerint az utánzáskor a csecsemőben aktualizálódnak az utánzó, arcmozgáshoz tartozó előre huzalozott, érzelmi állapotra jellemző vegetatív-aktívációs folyamatok. Úgy vélik, hogy a csecsemő utánzáskor az átélt érzelmi minőséget analógiaszerűen a gondozónak tulajdonítja, ezzel a folyamattal tulajdonképpen képes mások érzelmeit „megérteni”, és ez hozzájárul az érzelmek fejlődéséhez. Ennek a feltételezésnek több gyenge pontja is van. Ha valóban az utánzás az érzelmek fejlődésének központi mechanizmusa, akkor miért nem vagyunk képesek születéstől fogva fókuszálni, miért tűnnek el ezek a korai utánzó válaszok idővel (csak a 7 hónap után térnek vissza)¹². Feltételezhető, hogy a korai utánzáskor (pár órás, napos, hetes csecsemő esetében) veleszületett perceptív-motoros kapcsolat aktivizálódik, ekkor még nem jön létre az érzelmi minőségek átélése, legfeljebb kellemes-kellemetlen dimenzió mentén. Előbb szüksége van a csecsemőnek a saját testérzéketi tapasztalatainak a gyakorlására, hogy képes legyen a vizuális tapasztalatokat illeszteni hozzájuk. (Ugyanis nem valószínű, hogy veleszületett intermodális kapcsolat létezik, inkább csak intermodális egyenértékűség lehetősége áll az újszülött rendelkezésére, a tényleges megvalósuláshoz tapasztalatra van szükség.¹³) Viszont meggyőző Gergely és Watson (1998) álláspontja, mely szerint a gyermeket a szülő arcán megjelenő arckifejezés érzelmi minőségéről az ezt követő szülői viselkedés informálja. Majd ezt a minőséget a látási és testérzéketi mintázat közötti megfelelés alapján alkalmazza saját érzelmi kifejezésére, azt magára vonatkoztatja. Így alakul ki a saját érzelmi minőség átélése.

⁹ Fraiberg 1971.

¹⁰ 1992., in. Marton 1999.

¹¹ Meltzoff és Gopnik 1993, Gergely és Watson 1998, Marton 1998.

¹² Vinter 1986, id. Marton 1998.

¹³ Marton 1998.

Elképzelésem szerint az érzelmek fejlődésében az első lépcsőfokot a testérzéketi tapasztalatok adják, melyek implicit formában reprezentálódnak, és csak később egészülnek ki vizuális tapasztalattal, de ekkor már koordináltan (egymásnak megfelelően). A korai implicit reprezentációk a fejlődéssel nem vesznek el, még akkor sem, ha az éréssel egy más minőségű szintre ér a csecsemő, hanem csak újraíródnak. Megmaradnak mint procedurális reprezentációk, vagyis, hogy hogyan reagálunk, hogyan értünk meg automatikusan egy-egy érzelmet kiváltó ingert. A fejlődést a kognitív rendszer éréseinek köszönhetjük. Az érzelmek reprezentációja fokozatosan a tudat számára hozzáférhetővé, verbálisan is megragadhatóvá válnak. Ekkor mondhatjuk azt, hogy az érzelmeknek már nem csak a procedurája ismert, hanem a tartalma is, ezt nevezzük explicit vagy deklaratív tudásnak. Az érzelmek explicitté válása azt jelenti, hogy a „tudás” közvetlenül hozzáférhető, lehetővé válik az ismeretek közötti belső, rendszeren belüli kapcsolatok reprezentációja. A kognitív rendszer érése lehetővé teszi a gyermek számára, hogy értékelné tudja mások mentális állapotait (érzéseket, vágyakat, intenciókat), majd a nyelv megjelenésével: interpretálni mások cselekvéseit, érzéseit. Az érzelmek a nyelv megjelenésével interszubjektívvé válnak.

Összegzés

Az érzelmek fejlődését több alrendszer {fiziológiai (biológiai érés), motoros-proprioceptív, kognitív} szoros kapcsolata, valamint interakciója határozza meg. Feltételezhetjük, hogy születéskor az Izard (1977) által bemutatott affektív-mag már létezik, de elsősorban csak érzelmkifejezést tesz lehetővé, azt is korlátozottan: kellemes-kellemetlen (oldó-feszültségkeltő) dimenzió mentén. Az első kezdetleges érzelmkifejezések proprioceptív érzések reprezentációját hozzák létre, miközben a csecsemő kívülről a gondozó által keltett kellemes vagy kellemetlen taktilis, kinezetikus testi érzéketeket él át (ezek lennének az első kívülről jövő érzelm észlelések). A vizuális rendszer fejlődésével a testi érzéketeket kiegészítik, majd háttérbe szorítják a vizuális ingerek: mások arckifejezései, gesztusai informatívabbak lesznek, és jobban aktiválják az érzelmi rendszert. De ezeket a vizuális jelzéseket a csecsemőben, illetve később a felnőttben is motoros, testérzéketi reprezentációk kísérik. Az érzelmek testi érzéketeken alapuló első reprezentációit implicit vagy procedurális tudásnak nevezzük. Ezek a fejlődéssel változnak, de alapvetően nem vesznek el, később is fontos összetevői az érzelmi rendszerünknek, általában nem tudatosak. A kognitív fejlődéssel tudunk továbblépni az érzelmek egy más minőségű reprezentációs szintjére, amely már explicit tudás. Az explicit rendszer lehetővé teszi az érzelmek tudatos kifejezését, megélését, megoszthatóságát, miközben az implicit rendszerrel szorosan együttműködik.

Irodalom

- CAMRAS, L. (1992) Expressive development and basic emotions. *Cognition and Emotion*, 6, 269–283.
- EMDE, R. N. (1999) Moving ahead: integrating influences of affective processes for development and for psychoanalysis, presented: at the 41st Congress of the International Psychoanalytical Association in Santiago.
- EKMAN, P., FRIESEN, W. V. (1971) Constans across cultures in the face and emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 17, 124–129.
- FRAIBERG, S. (1971) Smiling and stranger reactions in blind infants. In J. Hellmuth (ed.) *Expectional abnormalities*. New York: Brunner/Mazel.

- FODOR, J. (1985/1996) Összefoglalás az elme modularitásához. In: Pléh (szerk.) *Kognitív tudomány*, Osiris, Budapest, 195–206.
- FOGEL, A., NWOKAH, E., DEDO, J. Y., MESSINGER, D. DICKSON, K. L., MATUSOV, E., HOLT, S. A. (1992) Social process theory of emotion: A dynamic systems approach. *Social Development*, 2, 122–142.
- GERGELY GY., WATSON, A szülői érzelmi visszatükrözés szociális biofeedback modellje. *Thalassza* 1998/1.
- HARRÉ, R., PARROTT, W. G. (1996) *The Emotions, Social, Cultural and Biological Dimension*. Sage Publications, London.
- KARMILOFF-SMITH, A. (1994/1996) Túl a modularitáson: a kognitív tudomány fejlődésméleti megközelítése. In: Pléh (szerk.): *Kognitív tudomány*, Budapest, Osiris, 254–281.
- MARTON M. (1999) A viselkedésmegértés és a viselkedésindítás néma folyamatai. *Pszichológia* (19) 3, 289–322.
- MARTON M. (1998) Útban az éntudat kialakulása felé II. A tudat testérzéketi eredete *Pszichológia* (18), 4, 379–435.
- MELTZOFF, N. A., GOPNIK, A. (1993) The role of imitation in understanding persons and developing a theory of mind. In: Baron-Cohen, S. Tager-Flusberg, H., Cohen, D. (eds.) *Understanding other minds: perspectives from autism*, Oxford University Press, New York, 335–366.
- OSTER, H., EKMAN, P. (1978) Facial behavior in child development. In W. A. Collins (ed.) *Minnesota symposium on child psychology (Vol. 11.)* Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- PANKSEPP (1994) Emotional development yields lots of „stuff”... especially mind „stuff” that emerges from brain „stuff”. In: Ekman, Davidson (eds.) *The Nature of Emotion*, Oxford University Press, New York-Oxford 367–368.
- PLUTCHIK (1994) *The psychology and biology of emotions*. Harper Collins College Publishers.
- SROUFE, L. A. (1978) Socioemotional development. In J. D. Osofsky (ed.) *Handbook of Infant Development*. New York: Wiley.
- STEINER, J. E. (1979) Human facial expressions in response to taste and smell stimulation. In H. Reese, L. P. Lipsitt (eds.) *Advances in child development and behavior*. New York, Academic 257–293.
- STERN (1985) The interpersonal world of the infant. *A view from psychoanalysis and developmental psychology*. Basic Books, New York.
- TREVARTHEN, C. (1996) Lateral asymmetries in Infancy: Implications for the development of the hemispheres. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*. Vol20 571–586.

KOZMA LÁSZLÓ – FÓRIS ÁGOTA

Adalékok a globalizáció megítéléséhez

Mindennapi gondjaink közepette megszoktuk, hogy az idő egyhangú, monoton léptekkel halad előre a maga útján, nem befolyásolja haladását, milyen skálát helyezünk mellé, napra nap, tavaszra nyár, évre év következik. Ezt követi az a felismerés, hogy a monoton ismétlődésben mégis van változás, az egymást követő napokban, években újdonságokat fedezünk fel, s ezeknek az új eseményeknek a dátuma lesz számunkra a végtelen időben egy-egy mérföldkő. Ha elfogadjuk az időmértéknek ezt a képét, akkor az ezredváltásnak az eseménye a naptár lapjának a „2” számjeggyel kezdődő sorozatra való fordítását jelenti, és a 2000. január 1. egy olyan átlagos téli napként jelenik meg számunkra, mint az összes többi volt az évek során. Mégis, miközben azon vitatkozunk, a 2000. az utolsó év volt-e a XX. századból vagy első a XXI-ből, arra kellett rádöbbernünk, hogy más világba érkeztünk, más-más napok követik egymást. Új tárgyak jelennek meg körülöttünk, más módon kell élnünk és dolgoznunk, új kapcsolatok rendszerébe kerültünk bele. A gyógyszerek népiertő betegségeket tüntettek el, de közben madár- és virágfajok pusztultak ki a Földön, a termelés csodálatos produktumai mellett százmilliók éheznek. A társadalom tudatában pedig a globalizáció megítélése vált ki egyszerre lelkesedést és egyre növekvő ellenszenvet. Nemcsak a laikus tömegek, hanem a szakemberek sem tudnak a globalizációs folyamatról egyértelmű értékelést adni, eredetének, természetének, hasznos és káros hatásainak megítélésében megállapodni.

A XXI. század azért lett minőségileg más, mint az előző századok, mert a fejlődés növekedésének üteme éppen az ezredváltás évében érte el azt a szintet, amit a „robbanásszerű” jelző határoz meg a legjobban. Ezt a kort igen nagy méretek és hihetetlen gyorsaság jellemzik. Ebben a hirtelen megszaladt fejlődési szakaszban teljesen más módon, más hatásokkal jelennek meg azok a társadalmi tevékenységek is, melyeket évszázadok, évezredek óta folytat az emberiség. Amilyen nagy minőségi különbség figyelhető meg a termelésben (sebességben, mennyiségben, színvonalban), a feudális kézműves-műhely és a mai mikroelektronikai alkatrészeket gyártó automata gépsorok között, vagy a lovas futárral küldött üzenet és az Internet információs lehetősége között, úgy változott meg az egyes népek kapcsolatrendszere, a társadalmi tevékenységük koordinációs lehetősége és annak szükségessége.

Mozaikszerűen hivatkozva a fejlődés különböző szakaszaira és területeire, bemutatjuk, hogy a történelem során a globalizáció végigkísérte az emberi társadalom fejlődését. Mai megjelenési formája az előző koroktól abban különbözik, ami napjaink más folyamatait is jellemzi: a hatalmas méretekben és a nagyon gyors változásokban.

A fejlődés törvényeiről

Az evolúció a szervetlen és a szerves világban, a biológiában, a társadalomban, a technikában, a termelésben, a tudományban és minden más területen azonos fő tör-

vényszerűségek szerint játszódik le. Nézzünk ezek közül néhányat. Általánosságban nevezzük a fejlődő objektumot, vagy szervezetet rendszernek.

1. Bármely rendszer tartósan úgy létezhet, ha a benne lejátszódó folyamatok egymással és a külső folyamatokkal egyensúlyban vannak. Ha nem valósul meg a tartós egyensúly, akkor a működés egyes folyamatai felerősödnek, mások legyengülnek vagy megszűnnek, s ennek következtében a rendszer jellege megváltozik, egy másmilyen, az előzőktől különböző alakul ki.
2. Egy rendszer fejlődése mindig egymással ellentétes hatások eredményeként jön létre. Ezek a külső és/vagy belső ellentétes hatások, feszültséget hoznak létre, megbontják a rendszer egyensúlyát, és a nyugalmi helyzet körüli ingadozások alakulnak ki. A fejlődő szervezetnek az ingadozásokat egy új szinten, új egyensúlyi helyzet körül kell stabilizálnia. A két egyensúlyi helyzet közötti eltérés a fejlődés mértéke. A folyamatos fejlődés mellett gyakori a gyors, robbanásszerű változás is, amikor a rendszer nem tudja stabilizálni a nagy feszültség hatására létrejött kilengéseket, és egy jelentősen eltérő új állapotba ugrik át. Ez az új állapot fejlődést jelent akkor, ha minőségileg jobban biztosítja a rendszer működését, és visszafejlődést (elhalást) akkor, ha az új állapotban rosszabbak a feltételek a működésre.
3. A fejlődés iránya mindig az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé mutat. Például:
 - a biológiában: egysejtűek – puhatestűek – emlősök – ember
 - a társadalomban: gyűjtögető hordák – pásztor törzsek – feudális államok – ipari államok – államszövetségek
 - a termelőeszközökben: kőbalta – kerék – gőzgép – villamos gép – számítógép-vezérelt termelő rendszerek
 - az információ átadásban: hang-, füstjelzés – postagalamb – vezetékes táviró – rádió, TV – számítógépes hálózatok.
4. A fejlődés folyamatai nem megfordíthatók, irreverzibilisek. A fejlődés folyamatában nem történik visszalépés fejlettről a fejletlenre.
5. Az egymással párhuzamosan működő rendszerek fejlődésük során konvergálnak egymáshoz, ami azt jelenti, hogy működésük alapvető folyamatai megmaradnak, azonban a dinamikus funkciókban koordináció alakul ki, aminek következtében egy magasabb szinten működő rendszernek válnak meghatározó tagjává.
6. A fejlett új minőség – nagyobb életképessége, célszerűsége miatt – környezetében elterjed és uralkodóvá válik. A régi sok esetben megmarad, ha a külső hatások azon a helyen nem rombolják le (Galapagos szigetek állatvilágában, gyűjtögető törzsek Afrikában a XX. században).

A globalizációs folyamatok alakulása a történelem során

Napjaink egyik vitatott kérdése, hogy mikor jelent meg először a globalizáció. A helyes válasz számszerű adatainak kutatása helyett célszerűbb a fejlődés történetét végigtekinteni abból a szempontból, hogy keressük azokat a folyamatokat és hatásokat, amelyekkel napjainkban a globalizációt ruházzuk fel. Ha találunk ilyeneket, akkor azok csak a globalizáció előzményeinek tekinthetők. A kérdés az, hogy az előzmény (a globalizáció egyes jegyeinek) megléte mennyiben, illetve mikortól tekinthető a folyamat jelenlétének is.

A fejlődés fentebb idézett törvényszerűségei különböző rendszerekben való megjelenésének hatása hasonlít a globalizáció napjainkban tapasztalt tulajdonságaira. Ha valamely időpontban valahol létrejött a fejlődésnek egy olyan új produktuma, amely az azt megelőző időben sehol nem létezett, akkor az környezetében elterjedt, hatásával alakította a környezetet. Amennyiben az új objektum a kitermelő rendszerből más rendszerbe is áttért, akkor hatása ott is megjelent, s a két különböző rendszerben közös vonásokat, folyamatokat alakított ki, „globalizálta” azokat.

A kerék, gőzgép, dinamó, szikratávíró, repülőgép a feltalálás és az első alkalmazás után gyorsan elterjedt, földrészeket hódított meg és átalakította a szállítást, az információátadást, a termelés módjait. Foglalkozásokat, munkaköröket tett feleslegessé, ugyanakkor új iparágak jelentek meg, új szakmák jöttek létre. Ez az átalakulás nem csak egy-egy országban, hanem nagy területeken játszódott le. A társadalom fejlődésében, amikor a gyűjtögető közösségből központosított törzsi szervezet, majd abból feudális állam alakult ki, célszerűsége miatt ez az újabb forma továbbterjedt más-más népekre is. A termelésben egy-egy új eszköz megjelenése alakította, globalizálta a környezetet.

Nyilvánvaló, hogy az egyes embercsoportok, népek érdeke az, hogy a fejlődés eredményeihez minél előbb hozzájussanak, a kor globalizációs hatása alá kerüljenek. Évszázadok során az volt a helyzet, hogy a fejlődés lassú folyamata miatt ezek a hatások kismértékűek voltak, ezért egy emberöltő folyamán nem változtatták meg jelentősen a társadalmi, termelési viszonyokat, hosszabb idő alatt azonban a fejlődés nyomán átalakultak az életfeltételek, megváltoztak a szokások.

Az embercsoportok között a földrajzi, közigazgatási, államhatalmi elkülönülés ellenére meglévő kölcsönhatások következtében globalizált kulturális, gazdasági és társadalmi rendszer alakult ki nagy területeken. A globalizációs folyamatoknak ebben a korai szakaszában több nagy letéteményese volt. Ezek között elsőnek az egyházak szerepét kell felsorolni. Minden nagy egyház a hitélet normái mellett meghatározza az emberek erkölcsi, társadalmi normáit, a gazdasághoz való viszonyát. Az egyházi tanok összességüként egy önálló világgép alakul ki, amely ennek megfelelő kultúrát hoz létre. Egyértelmű a globalizált egybetartozás a keresztény kultúra vagy a mohamedán kultúra területén belül, ugyanakkor jelentős a két nagy rendszer közötti különbség is. A vallási, gazdasági, államszervezeti globalizáció funkcióját jól mutatja a honfoglaló magyarok helyzete. Laza törzsi kapcsolatban, nomád gazdasági kultúrájukkal érkeztek a Kárpát-medencébe, és összeütközésbe kerültek az erős központosított államhatalommal, fejlettebb feudális gazdasággal, és a vallással is globalizált európai népekkel. A magyarság számára a fennmaradást a környező népek kultúrájához való igazodás biztosította. I. István érdeme az, hogy felismerte a magyarságnak feszülő külső kényszer hatásvonalait, és hatalmi és politikai eszközökkel, kemény következetességgel keresztülvitte az Európához való csatlakozáshoz szükséges államszervezeti, gazdasági és vallási átalakításokat.

A technikai fejlődés volt és maradt napjainkban is a globalizáció húzóágazata. Egy-egy új felfedezés kiterjesztette az emberi tevékenység hatókörét (távcső), könnyebbé, termelékenyebbé tette a munkát (kerék, gőzgép), javította az életfeltételeket (gyógyszerek), stb., ezért az új felfedezések, technikai vívmányok országhatároktól függetlenül terjedtek el és épültek be a társadalom életébe. Egy-egy technikai fejlődési fok globalizációs hatására jó példa a vasút. A személy- és áruszállítás tömegesítésével és a kontinenseken átívelő pályák útvonal-rövidítésével kontinenseket szelt át. Az üzemeltetés az érintett nemzetek együttműködését, sok kérdésben való együttl

gondolkodását kívánta meg. Összetett gazdasági, világgép formáló hatásával a vasút a globalizálódás jelentős tényezője.

A tudomány a fejlődés folyamán úgy alakult ki, hogy szinte kezdetektől fogva nemzetközi hálózatot képezett. A csillagászat, aritmetika, geometria, filozófiai tanok földrészek, különböző kultúrák között terjedt és egészült ki. Kezdetben az egyházak vállalták fel a tudományos tanok felkarolását, majd a mecénások körül kialakult szellemi műhelyek, később pedig az egyetemek lettek a nemzetközi tudományos hálózat gócpontjai. A XIX. és XX. században kialakult a nemzetközi folyóirat-, könyvkiadás és konferencia hálózat, amely lényegében a kutatások koordinálását végezte el, hiszen ezeken a fórumokon történt meg a vizsgálatok eredményének értékelése, az új kutatási irányok kijelölése stb. A tudomány tehát a történelem folyamán mindig globális egészet alkotott. A globalizált tudományos hálózatra azért van szükség, mert kevés ember képes magas szintű tudományos teljesítményre, és csak ezeknek az egyedeknek a nemzetközi együttese képes sikeresen működni.

Az oktatás globális jellege szintén fellelhető a történelem során. A szakképzés azon gyakorlata, hogy a felszabadult inas batyut vett a hátára és a mesterétől szerzett ismereteit idegen földeken tett vándorútja során egészítette ki, majd így felkészülve tért haza s lett faluja mestere, folyamatában is mutatja a globalizált ismeretszerzés ősi igényét. Az egyetemek tradicionális hálózata még jobban mutatja az oktatás globalizációját. Az egyetemek nagy régiók igényeit elégítették ki politikai határoktól, nemzeti tagoltságtól függetlenül. A professzori gárdát nemzeti hovatartozástól függetlenül, a legjobb tudósok meghívásával válogatta össze az egyetemek vezetősége, a hallgatóság pedig a régió országaiból érkezett. A nemzetközi közkincsből merítették a tudásanyagot, amit az egyetem továbbadott, és az ismereteket befogadó hallgatók terjesztették azokat határokon át.

Sok példát lehetne sorolni a globalizáció korábbi megjelenési formáira, azonban a további felsorolás helyett célszerűbb arra is rámutatni, hogy a nyitott társadalmi rendszerekben zajló külső globalizációs hatások megfékezésére milyen intézkedések történtek. Mindenekelőtt a diktatúrákat kell említeni, amelyek valamilyen környezet-től eltérő állapotot kívánnak fenntartani, s ezt a környezet egyensúlyából kiemelkedő állapotot úgy próbálják megőrizni, hogy mesterségesen elzárják magukat. Az állami izolációra való törekvés jó példája a Kínai Nagy Fal. A nyitott gazdasági, kulturális és politikai rendszerekben a fejlődés eredményei szabad terjedésének sok előnyös és sok hátrányos tulajdonsága van. Kölcsönös előnyök azonos fejlettségű partnerek között lehetnek, a fejlődésben lemaradottak vesztesei a technikai eredmények terjedésének. Ez elleni védelmi rendszernek találták ki a vámrendszer alkalmazását. Vámokkal lehet védeni a hazai ipart. A szabadalom és a szerzői jog az új gondolat szabad felhasználását korlátozza, védi a feltalálót a gazdasági versenyben.

A globalizáció a harmadik évezred elején

A fejlődés folyamatában kezdetektől fogva jelen lévő globalizáció az utóbbi fél évszázadban méreteiben, a változások sebességében változott meg, és ebben az értelemben a tudományos–technikai robbanást követő globalizációs hatásrobbanásban a felületes szemlélő előtt úgy tűnik fel, mint valami új jelenség. Valójában az történik, hogy a tudományos–technikai fejlődés egyre növekvő sebessége következtében a következmények is megfékezhetetlen áradatként jelennek meg. Mik ezek a következmények? A termelékenység hatalmas méretű növekedése, a világunk termelésének néhány multinacionális vállalat kezében való összpontosulása, a földi ener-

giakészletek kiapadása, az emberiség lélekszámának robbanásszerű növekedése, a környezet gyorsan növekvő elszennyeződése, az előállított termékek nagy sebességű tömeges áramlása, az információk tömegének és áramlási sebességének gigantikus méretei, a globalizációs folyamatok lavinaszerű növekedése, új típusú szövetségi rendszerek kialakulása stb. A fejlődésnek ebben az új robbanásszerű szakaszában az egyik legjelentősebb húzó tényező a számítógép és a vele összekapcsolódott informatika. A kialakult nagy informatikai világhálózatok beláthatatlan lehetőségeket biztosítanak a tudomány, a technika és a társadalmi tevékenység minden területén. Az a tény, hogy XX. század első felében a túltermelés következtében kialakult gazdasági katasztrófák rázták meg a világot, és ezek a megrázkódtatások a jelenleg nagyságrendekkel nagyobb termelékenység mellett nem ismétlődnek meg, a világ-gazdaságot szabályozó nagy globalizált hálózatok jó működésével magyarázható. Minden népnek érdeke, hogy a kiváló életminőséget nyújtó fejlett államok globalizált közösségéhez tartozzon. Ennek azonban összetett következményrendszerre van. Az összetevők egy része egyértelműen hasznos: részese lesz a fejlett termelésnek, előnyöket élvez a fejlesztésben, a csúcstechnológia biztosította szinten, vagy annak közelében zajlik az egyén és a társadalom élete. A káros következmények abból erednek, hogy a fejlett technikához, a belőle származó javakhoz az egyes embereknek, embercsoportoknak, földrészeknek nem azonos a viszonya, hanem egymástól eltérő jellegű. Nyilvánvaló, hogy az iparilag fejlett területek (USA, Japán, Távol-Kelet, Nyugat-Európa) ki tudják használni a technikai fejlődésből adódó lehetőségeket. A második világháború után felszabadított Afrikai gyarmatok a megkapott állami szuverenitás, önállóság mellett még ma sem rendelkeznek a normális gazdasági-társadalmi élethez szükséges anyagi-technikai-tudás bázissal, ezért számukra a csúcstechnológia alkalmazásának lehetősége elérhetetlen távolságban levőnek tűnik. Nemcsak a nemzetek között nagy a differenciálódás, hanem egy államon belül is nagy különbségek vannak a jövőkép alakulásában. A jó anyagi feltételek között élő osztályok a fejlődés gyors üteméhez tudják illeszteni saját tudásszintjüket, biztosítva ezzel agyagi jólétüket s az alulképzettek, a nyomor szintjén élők felzárkóztatása szinte reménytelennek látszik. A történelem folyamán a technikai előnyt birtoklók (nemzetek, érdekcsoportok, stb.) mindig saját előnyükre, mások háttérbe szorítására használták fel azt. Ez a törekvés ma is megmaradt és a csúcstechnológia és ezzel együtt a termelés és az abból származó haszon egyre szűkebb embercsoportok kezében összpontosul. Az emberek közötti differenciálódás kérdésének megítélése egy bonyolult történelmi, etikai, jogi, gazdasági, kulturális oknak és okozatnak a mérlegelését kívánja meg. Évszázadokkal korábban kezdődtek azok a folyamatok, amelyeket a napjainkban zajló robbanásszerű változások felerősítenek. Téves tehát egyoldalúan a XX. század végén felgyorsult globalizáció számlájára írni a fejlődés egyre gyorsuló tempójának ütemében növekvő azon veszélyt, hogy egyre szélesebb embertömegek kerülnek gazdaságilag, kulturálisan hátrányos helyzetbe. A tudományos-technikai fejlődésnek mindig voltak húzóágazatai. A napjainkban zajló robbanásnak a XIX. század második felétől a természettudományok képezték a húzóágazat szerepét. Elsősorban a matematikai módszerek, és az anyagtudomány. Alig száz éve, hogy az anyagfelépítés megismerésének első alapvető eredményeit publikálták (1900 Planck: kvantumelmélet, 1905 Einstein: a speciális relativitás elmélete, 1913 Bohr: atom-modell stb.). A XX. század folyamán nagyon mélyre hatolt a tudomány a világ megismerésében. Az új ismeretek pedig rohamos sebességgel épültek be a mindennapi technológiai gyakorlatba. Fantasztikus tudományos és termelési lehető-

séget biztosító új területek jelentek meg, mint a félvezető technika és mikroelektronika. Ezek hátán új húzóágazatok fejlődtek ki, mint a számítástudomány és technika, amelyek kiváltották az informatikai robbanást. A jövő szempontjából mindenképpen korunk egyik új húzóágazatának tekinthető a biotechnológia, amely eredményeivel betegségeket törölhet el a Föld felszínéről, megoldhatja a növekvő lélekszám mellett is az élelmezés problémáit. Nem látványosan, a laikus közvélemény elől elfedve, de az elmúlt évtizedek alatt lejátszódott fejlődésnek mindenképpen fő komponensét képezte a vezetéstudomány és a közgazdaságtudomány.

Miközben a technika, a termelés exponenciális sebességgel halad előre, sajnos az emberi tudat tömegméretekben alig változik. Elég itt arra utalni, hogy a XX. században a világban általánosan alkalmazott módszer volt a politikai kérdések megoldására egy-egy nép brutális likvidálását választani. Európában is véres indulatok feszülnek egymásnak a nemzeti, vallási különbségek miatt, s követelnek hatalmas méretű anyagi és emberi áldozatot. Napjainkban egyértelműen látható: az emberi tudat leszakadt a technika fejlettségi szintjétől.

A fejlődés egyre növekvő sebessége mellett egyre nagyobb tömegben jelennek meg az életminőséget javító, alapvetően átalakító termékek, módszerek. Példaként a kommunikáció fejlődését idézzük. Magyarországon tíz évvel ezelőtt hosszú sorok reménytelenül várták a (hálózati) telefonhoz jutást, ma a családok többségében több hálózati vonal és mobil készülék biztosítja, hogy helytől, időtől függetlenül kapcsolatot találjanak szinte a világ minden pontjával, s közben már megjelent az újabb lehetőség, a telematika. (Telematikának nevezik a telekommunikáció és az elektronikus adatfeldolgozás egyesülésével keletkezett új területet, amely lehetővé teszi az információ, az informatikai természetű szolgáltatások cseréjét telekommunikációs hálózatokon keresztül.) Ugyanilyen mértékben növekszik a környezetszennyezés, az energiakészletek kimerülése, a termelés, a népességszaporulat alakulása. Az utóbbi években egyértelművé vált: a felgyorsult fejlődés árnyoldalai az egész emberiség létét veszélyeztetik, s ezek a veszélyek rövid idő alatt, akár egy emberöltőn belül katasztrófához vezethetnek. A katasztrófához vezető robbanás előzelegései egyre határozottabban jelentkeznek a társadalomban is. Áltudományos fórumok valótlan információkkal tömegeket vezetnek félre. Nem a problémák megoldása, hanem a jobb alternatíva nélküli tiltakozás válik teljesen általánossá. Az a lehetőség, hogy ma az emberiség jelentős hányada (de kisebbik része) úgy él, hogy egy kapcsolóval pillanatok alatt fényt, melegvizet, rádiót, TV-t kapcsol be, gépek sokasága áll a rendelkezésére a nap bármely szakaszában, azt eredményezi, hogy a Földön tárolt napenergia-források (szén, olaj, gáz) kimerülnek, a jelenleg felhasználható napenergia (szél, víz, sugárzás) pedig nem elegendő az igényekhez. Az első jelentős energiamennyiséget adó, nem napenergiát transzformáló erőművek az atomenergiával működők voltak. Sajnos a tudomány nem tudta megoldani a tökéletes biztonságot és az emberi tényező felelős hozzáállását. Ma a tömegtiltakozás leállítja az atom és vízierőművek használatát, de nem látszik megoldás, ha az olajkutak, a szénrétegek elfogynak, mit tegyünk? Üres benzinkutak, feszültségmentes elektromos hálózat esetén mi lesz a városokban?

Az egyértelmű, hogy ami ma a világunkban történik, közérdek. A szakadék, aminek szélén billeg a társadalom, globalizáltan ránthatja a mélybe az emberiséget. Ma egy felelőtlenségből fakadó ipari katasztrófa - például egy mérgező anyagokat tartalmazó tároló gát szakadása - nemzeti, vallási hovatartozástól függetlenül nagy tömegek életbiztonságát semmisítheti meg. Nyilvánvaló, hogy a globalizált terme-

léshez az elmaradt emberi tudatot kell felzárkóztatni. Ez azt jelenti, hogy nagyon rövid idő alatt a XXI. század elején az emberi tudatot formáló tudományoknak, technikáknak, iparágaknak kell a fejlődés húzóágazatainak lenni. A tudományos–technikai robbanás eredményei ehhez minden lehetőséget biztosítanak. A telekommunikációs hálózatok, az információk hang–kép–írott formában szinte korlátlan sebességben és tömegben való szállítása, tárolása, hozzáférhetősége az élethosszig tartó tanulás korlátlan lehetőségeit biztosítja. Sajnos e lehetőségek valódi felhasználásának nincsenek meg a szubjektív feltételei. Maguk a képzéssel, oktatással, neveléssel foglalkozó intézmények és szakemberek idegenkednek az új lehetőségektől. Késik az adott célokra kidolgozott anyagok tömeges előállítására, a feldolgozás modern módszereinek, eszközeinek a kialakítására. A pozitív folyamatok megindultak. A távoktatás, a virtuális egyetemek, az Interneten található és máris használt lehetőségek azt jelzik, hogy megindult a tértől, időtől független tanulás. Az egész emberiség szemléletét, tudatát kell a technikai lehetőségekhez fejleszteni.

A pozitív folyamatok megindultak. A világ vezető gondolkodói létrehozták a Római Klub-ot, azzal a céllal, hogy nemzetközi összefogással adatokat, javaslatokat szolgáltatassanak a politikai, gazdasági vezetőknek, a nemzetközi szervezeteknek. A nagy világszövetségek (ENSZ, UNESCO, FAO stb.) bizottságokat hoztak létre és keresik a problémák megoldási módját, lehetőségeit. Új szemléletű államszövetségek jönnek létre. Ennek egyik pozitív példája az Európai Unió, amelynek célja az európai kultúra fenntartásának, gazdasági, államhatalmi feltételrendszerének a biztosítása. Az alapító, iparilag fejlettebb államok a bővítés folyamatába a fejletlenebbeket nem csak az elvárások felsorolásával, hanem a fejlesztés anyagi feltételei egy jelentős részének biztosításával kívánják megoldani.

Bibliográfia

- ALMÁSI MIKLÓS (1998): Üveggolyók. Az ezredvég globális játszmái, Budapest, Helikon.
- ERDÉLYI ANDRÁS (szerk.) (1999): Huszonegy tudós a huszonegyedik századról, Budapest, Tertia Kiadó.
- FÖLDES GYÖRGY – INOTAI ANDRÁS (szerk.) (2001): A globalizáció kihívásai és Magyarország, Budapest, Napvilág Kiadó.
- HAWKING, STEPHEN – PENROSE, ROGER (1999): A tér és az idő természete, Budapest, Talantum Kiadó.
- HORVÁTH GYULA (1998): Európai regionális politika. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- LÁSZLÓ ERVIN (1993): Döntés előtt, Budapest, KIT Képzőművészeti Kiadó.
- MARX GYÖRGY (2000): A marslakók érkezése. Magyar tudósok, akik Nyugaton alakították a 20. század történelmét. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SCHWEITZER ANDRÁS (1999): A gyorsaság kora, Sebességváltás. HVG XXI/35/1999/09/04 p. 66-70.
- VENETIANER PÁL (1998): A DNS szép új világa, Budapest, Kulturtrade Kiadó.
- Williams, George C. (1997): A pónihal lámpása. Terv és cél a természetben, Budapest, Kulturtrade Kiadó.

SULYOK TAMÁS

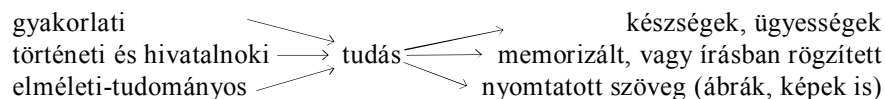
Az oktatás és az információs társadalom

Globalizáció és oktatás

Manapság gyakran beszélünk olyan kifejezésekről, mint globalizáció, információs társadalom, tudás alapú társadalom és még sorolhatnánk. Nem csak mint fogalmak jelennek meg a hétköznapi életben, hanem annak minden egyes elemét átszövik, hatással vannak rájuk. A gazdasági, a társadalmi berendezkedés, de még a családok élete is jelentős mértékben függ attól, hogy hogyan alakul a világpolitika, hogyan alakulnak a nyersanyagárak, a vezető multinacionális cégek kereskedelme és nem utolsósorban a tőzsde helyzete. Hogy ezek mennyire szorosan függenek össze, az a közelmúltban egy sajnálatos eset kapcsán tapasztalhattuk. A világgazdaságot súlytó válság – hosszabb ideje tartó recesszió – a 2001. szeptember 11-én New York-ban történt események kapcsán jelentős nehézségekkel nézett szembe. Elsősorban a légitársaságoknál következett be nagyobb visszaesés. Jó pár hétig állt, majd utána is sokáig akadozott a légi forgalom, amelynek következtében jelentős mértékű munkaerő elbocsátással kellett élniük a cégeknek. A légi közlekedés hatással volt a munkaerőpiac minden egyes területére. A személy- és teherszállítás, nehezítette vagy éppen bénította a termelést. Kihatott a kereskedelemre, de még a vendéglátásra és idegenforgalomra is.

Amikor a globalizációról beszélünk, olyan világ méretű eseményt értünk alatta – mint a fenti példa is mutatja –, amely mindenre kiterjedő folyamatokból áll. Egy ilyen méretű jelenségnél fontos megismerni az azt alkotó lényegesebb elemeket és azok működését. Jelen dolgozatomban a globalizáció egyik alapfogalmát az *információs társadalmat* elemzem. Az „információs társadalom” mellett a „tudástársadalom” vagy „tudás alapú társadalom” kifejezéseket is érdemes körüljárni. Az információs társadalom a világban jelenlévő és folyamatosan áramló információk összességét fejezi ki, míg az utóbbi két kifejezés annak gazdagságára utal. Ebből következik, „a «tudás» összefüggéseiben felfogott információ.”¹

Nyíri szerint a tudás alapú társadalomban a tudásnak három válfaja van, amely az alábbi formában jelennek meg:

Régen a tudás a boldogulás, a birtoklás, az uralom összetevőjeként volt jelen. Ma egyre inkább a gazdaság és a hatalom fő forrása. Ma egy ország gazdasági és védelmi ereje első sorban nem a földterületek nagyságán, a nyersanyagok rendelkezésre állásán és a népesség számán múlik. Egy társadalom vagy éppen a gazdasági

¹ NYÍRI KRISTÓF: *Információs társadalom és nemzeti kultúra*; In.: Replika, 1999. 38. sz. 183. o.

versengésnél előtérbe kerültek olyan fogalmak mint az iskolázottság, képzettség, műveltség, tudás. A technológiai fejlődés felgyorsult, mind több és nagyobb mennyiségű információ feldolgozására van szükség. Ez által a tudás folyamatosan újratermelődik. Vannak becslések, melyek szerint az emberiség által felhalmozott tudás a huszadik század végén évente duplázódik.²

Ebben a felgyorsult és tudáskészletében folyamatosan megújuló világban a tudás alapú társadalom szinonimájaként és a folyamatok hangsúlyozásaként beszélhetünk tanulás alapú társadalomról is. Előtérbe került a munka melletti, az egész életen át tartó tanulás (lifelong learning). Ennek a folyamatnak egyik nagy kérdése, hogy az amúgy is egyre élesebb munkaerő-piaci helyzetben a tanulni vágyóknak vagy kényszerülőknek milyen lehetőségeik vannak. A különféle tanulási formák között egyre inkább előtérbe kerül a távoktatás, távtanulás formája, mely elsősorban rugalmasságával – időben és térben – nyújt lehetőséget a tanuláshoz.

Az információs társadalom alapvető kommunikációs közege, egy 1969-től folyamatosan fejlődő világháló, az Internet. A kezdeti, katonai megfontolásból épített, pár egyetemet és kormányzati, katonai intézményt összekötő számítógépes hálózat egy olyan folyamatot indított el, amely ma nélkülözhetlenné vált az élet minden területén. Az egyszerű, két személy közötti információ cserétől a tömegtájékoztatási alkalmasság az emberi és elektronikus kommunikációt kiszolgálja.

A tanulás több formája – első sorban a távolról történő tanulás – is épít erre a globális kommunikációs eszközre. Mindent átfog, több 10 millió oldalnyi anyagot (szöveget, képeket, hangokat stb.) tartalmaz. Egyik fontos eleme, hogy alulról szerveződik, a hálózatban megtalálható információk nem egy központi elképzelés és feltöltés alapján kerülnek a rendszerbe, hanem a végpontokon, azok által, akiknek „van mondanivalójuk”. A gazdasági, kereskedelmi, kulturális és sok más tartalom-szolgáltató mellett könyvek, folyóiratok, újságok jelennek meg a „neten”. Az élet több területéhez kötődő hatalmas adatbázisok segítik a tájékozódást, amely az oktató és kutató munkában és a tanulásban olyan megfizethetetlen segítsége nyújt, amelyet ezen kívül még egyetlen rendszer sem tudott biztosítani. Nem véletlenül nevezi Nyíri Kristóf az Internetet *globális kulturális örökségnek*.

Az olvasható, látható és hallható anyagokban nem csak a rögzített információ van jelen. Lehetőséget ad a különféle kultúrák, szubkultúrák, vallások, társadalmi, politika szerveződések részére a megnyilvánulásra, a bemutatkozásra és sok esetben a fennmaradásra. A globalizáció folyamatát mondják antidemokratikusnak, kirekesztőnek is. Az erők fennmaradnak és bekebelezik a kicsiket és a gyengéket. Az Internet mint, az információs társadalom alapvető kommunikációs közege, annak ellenére – talán az alulról történő szerveződés miatt –, sokkal inkább demokratikus és befogadó. Egyre inkább mindenki számára elérhető. Lehetőséget nyújt a távolságok leküzdésével, a kapcsolatok fenntartására és ápolására, legyen az üzleti, hivatalos vagy magán jellegű.

Egy másik érdekes folyamat, a nemzeti nyelvek összeolvadása, az egyre inkább globalizálódó nyelvhasználat – globális angolt, mint üzleti és politikai nyelv – visszafordítására is lehetőséget ad. Hosszú évtizedek, századok alatt, a nyomtatott könyv közegében a különféle nyelvjárások háttérbe szorultak, sok esetben teljesen eltűntek. Gondoljunk csak az irodalmi nyelvek felerősödésére az egyes nyelvjárás-

² TURI LÁSZLÓ: Virtuális oktatás – *valóságos trendek*;

web: http://www.uniworld.hu/VU-Vilag/vu-trend/body_vu-trend.htm (2001.08.07.)

okkal szemben. Sokszor megmosolyogjuk azokat az embereket akik palócosan, vagy éppen „szögediesen” beszélnek. Az Internet lehetőséget ad, hogy a kisebb, hagyományörző közösségek közreadják saját szokásaikat, kultúrájukat és egyben a saját nyelvi sajátosságokat is. Egymás közötti kommunikációjuk alapját képezheti, amely által folyamatosan él tovább, erősödik. A világháló lehetőséget ad az olyan írott szövegek megjelentetésére is, amelyek csak kisebb közösségeket érintenek, így hagyományos kiadásuk a magas költségek miatt nem valósulhat meg, vagy éppen-séggel új lehetőségeket teremt az új hagyományos nyomtatott könyvkiadás alternatívájaként (e-book).

Mint a fentiek mutatják, a világháló kellően sok lehetőséget biztosít a kulturális fennmaradáshoz, fejlődéshez, melynek szintén egyik alapja a folyamatos tanulás, ismeretsajátítás és átadás. Az egyre inkább megváltozó környezet, a fejlődő technikai háttér nem csak a kulturális, a műszaki és az élet különféle területeit egyre inkább működtető informatizált eszközök kezelésének elsajátítását követeli meg. A tanulás-tanítás folyamatában is egyre több informatikai, technikai eszköz jelenik meg. A modern tanulási formák már megkövetelik a világháló alkalmazását az ismeretek felkutatásában és elsajátításában. A folyamatosan fejlődő és megújuló embernek ma ugyanúgy kell használnia az Internetet, mint a telefont, az autót vagy éppen valamilyen háztartási gépet.

A előbbieken említett dinamikus technikai fejlődés nem túl régen, a 60-as években kezdődött. Ezért a jelenlegi társadalom kellőképpen megosztott azok használatában. A mai idősebbek még megérték először a rádió, majd a televízió megjelenését, azt az időszakot, amikor csak egy-két család rendelkezett ezekkel a berendezésekkel. Az utóbbi 30–40 év olyan nagy ugrást hozott az információs technológia fejlődésében, hogy az sok ember számára követhetetlen és sokszor felfoghatatlan volt, és az a mai napig is. Sajnos a „normális” ütemű – több ezer éven át jellemző mértékű – fejlődéssel szemben, ma olyan sok információt és tudást kell elsajátítani, hogy az a hagyományos módon és a hagyományos eszközökkel lehetetlen. Ezért megváltozik az emberek hozzáállása és szokása a tanulási folyamatokhoz. Minél több technikai eszközt használnak az ismeretek elsajátítására, annál többnek a kezelését kell megtanulniuk. A tanulás egy bizonyos szintig azonban összemosódik a hétköznapi élet több cselekedetével. A ma gyerekei, fiataljai először a családi, társadalmi, majd az iskolai szocializációs folyamatokon keresztül sajátítják el az előbb említett szükséges tudást. Ezért a technikai eszközök kezelésének elsajátítása, és készség szintre való fejlesztése alapvető feladat a felnövekvő nemzedékkel szemben.

A gazdaságra épülő társadalmakban fontos kritérium a tanulni vágyók körében az előképzettség, a műveltség. Az alapvető képességek hiányával rendelkezők – írás, olvasás, számolás –, azaz az funkcionálisan analfabéták, nehezen, vagy egyáltalán nem képezhetők ki vagy tovább, így a társadalom és a munkaerőpiac nehezen tudja alkalmazni őket. A huszadik század második felében az analfabétizmus fogalma tovább élesedett. A 70-es években fokozatosan felismerték, hogy nő azoknak a száma, akik az alpműveltséghez szükséges készségeket nem tudják alkalmazni. Megjelent a funkcionális analfabétizmus, amely egyre fokozódik, és az folyamatosan emelkedő foglalkoztatási kritériumok mellett mind élesebb lesz. Ma már ebbe a körbe sorolják nem csak azokat a személyeket, akiknek nincsen meg az alapvető képességük arra, hogy az anyanyelvük mellett legalább egy közvetítő nyelven kom-

munikáljanak, és felhasználói szinten tudjanak számítógépet kezelni és a világhálón tájékozódni.³

Az információs technikák megismerésének közegei

A családi szocializáció szerepe

A tanulás, az ismeretátadás hosszú időn keresztül a család feladata volt. A gyerekek fokozatosan kapcsolódtak a családi gazdálkodáshoz, és megszerezték a szükséges ismereteket. Amennyire a munka és a szülők engedték, túlnyomó részt télen járhattak iskolába. Ma már 6–7 éves kortól, sokszor 25–26 éves korig járnak iskolába a fiatalok. A hagyományos gyakorlati ismeretelsajátítás szinte teljes egészében az iskola feladata. Ennek ellenére az iskolai előkészítésben, és az ott nyújtott sikeres munkában jelentős szerep hárul a családra.

A család és a közvetlen környezete már pár hónapos kortól kijelöli azt az utat, amelyen a gyermek elindul, és amelyet túlnyomó részt végig fog járni. Ez az elsődleges szocializációs környezet, ezért nagyon fontos, hogy milyen indíttatást, milyen hozzáállást kap a szülőktől. A genetikusan rögződött ismeretek mellett az itt látott szokások, cselekedetek, minták rögzülnek a legmélyebben. Fontos, a család kulturális hovatartozása, a családon belüli szubkultúra, az életmód. Azonban olyan kisebb kaliberű dolgok is jelentősen befolyásolják a gyermek fejlődését, hogy milyen a család tagjainak iskolázottsági szintje, milyen jövedelemmel rendelkeznek, milyen a háztartás fölszereltsége vagy éppen a kulturális ellátottsága.

A család a gyerek legelső modellje. Itt alakul ki a biológiai ritmus, majd a szülőktől, testvérektől, a többi családtagtól elsajátít bizonyos magatartásformákat, normákat, kialakul a gyermek identitása.

Dolgozatomban a család szempontjából azt vizsgálom, hogy milyen hatással van a család a gyermekben kialakuló technikai eszközhasználatra, elsősorban a modern tanulás egyik leginkább használt eszközére a számítógép és Internet használatára. Évek óta több vizsgálat is próbálja felderíteni, értékelni ezt a területet. Sajnos a különféle mérések elég sok akadályba ütköznek. Ilyen például a szigorú adatvédelmi törvény, de a piaci cégek üzleti okokból sem adnak ki adatokat. Így a felmérések jelentős része reprezentatív mintákra tud csak építeni.

Ma már szinte minden család rendelkezik olyan alapvető híradástechnikai eszközökkel, mint a televízió vagy a rádió, pedig gondoljunk csak bele, hogy a televízió alig több mint 45 éves múltra tekint vissza. A 70-es években még alig volt néhány videolejátszó, ma a családok több mint a fele rendelkezik ilyen eszközzel. Egy 2000-es felmérés szerint a felnőtt lakosságnak a 19%-a (kb. 1.600.000 fő) rendelkezik számítógéppel. Ez a számadat 1996-ban még csak 11% volt, amely egy jelentős fejlődést mutat. A számítógéppel rendelkezők között valamivel magasabb a férfiak aránya, mint a nőké, 53:47%. A felmérések további adatai szerint a legtöbb számítógéppel korosztály szerint a 19–49 évesek rendelkeznek, iskolázottság szerint az érettségizettek és a diplomások (érettségizettek vannak a legtöbben), lakhely szerint a Budapestiek, vagy a 100.000 lakosnál nagyobb városban élők, illetve ahol a háztartások nettó jövedelme meghaladja a 90.000 Ft-ot.⁴

³ MARÓTI ANDOR: A funkcionális analfabétizmus értelmezése; In.: A túlsó part messze van. Tudományos konferencia az analfabétizmusról (szerk.: LADA LÁSZLÓ); Illyefalva, 1996. 22–24. o.

⁴ <http://www.gkf.hu/sajtokoz/32.htm> (2002.01.12.) alapján

1. táblázat: A számítógéppel rendelkezők, és számítógépet vásárolni szándékozók megoszlása, régiók szerint, 1999 második felében, a válaszadók százalékában (12.600 fős, reprezentatív felmérés)

Régió	A felnőtt lakosság százalékában	Számítógéppel rendelkezők	Számítógépet venni tervezők
Vidék	81	70	82
Budapest	19	30	18
Észak-Magyarország	13	10	11
Észak-Alföld	15	11	15
Dél-Alföld	13	10	15
Pest megye	10	9	10
Észak-Dunántúl	10	11	11
Közép-Dunántúl	11	11	10
Dél-Dunántúl	10	9	8

Az egyes régiókhoz tartozó megyék: *Észak-Magyarország:* Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén; *Észak-Alföld:* Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg; *Dél-Alföld:* Békés, Csongrád, Bács-Kiskun; *Pest megye;* *Észak-Dunántúl:* Esztergom-Komárom, Győr-Moson-Sopron, Vas; *Közép-Dunántúl:* Fejér, Veszprém, Zala; *Dél-Dunántúl:* Somogy, Tolna, Baranya.

Forrás: GfK Hungária Piackutató Intézet és Szonda Ipsos

2. táblázat: A számítógéppel rendelkezők megoszlása életkor szerint, a válaszadók százalékában

Életkor	A felnőtt lakosság százalékában	Számítógéppel rendelkezik
15–17 évesek	5	10
18–29 évesek	22	27
30–39 évesek	16	22
40–49 évesek	19	26
50–59 évesek	14	11
60 év felett	24	5

Forrás: GfK Hungária Piackutató Intézet és Szonda Ipsos

A technikai eszközök mellett az oktatásban, tanulásban jelentős szerepet kap az Internet használata. A kiegészítő, de sokszor az elsajátítható tananyag is itt érhető el. A háztartások nagysága kihat az Internetezési szokásokra. A Magyar Online Monitor adatai szerint ugyanis az Internet megjelenése a háztartásokban, vagy egy a munkahelyén, iskolájában Internetező családtag megváltoztatja a többi családtag szabadidős szokásait is, elcsábítva őket (vagy legalábbis egy részüket) az addig megszokott tevékenységeiktől. Erre utal, hogy az Internetet használóknak csak valamivel több, mint fele használja egyedül a Net-et, 28%-uk legalább még egy embert „megfertőz” vele a családban, 10%-uk még kettőt, 4% pedig még három családtagot.⁵

⁵ <http://www.gfk.hu/sajtokoz/124.htm> (2002.01.12.) alapján

3. táblázat: Internethasználók aránya Magyarországon

Háztartások nagysága	háztartások aránya a teljes népességből		Internethasználók aránya	
	ezer fő	%	ezer fő	%
1 fő	1.126	13	52	6
2 fő	2.285	27	135	17
3 fő	1.882	22	198	25
4 fő	1.911	23	302	38
5 vagy több fő	1.162	14	114	14
Összesen	8.366	100	802	100

Forrás: Magyar Online Monitor 2000 (NetSurvey)

4. táblázat: Internethasználók megoszlása háztartásnagyság szerint

Háztartások nagysága	%
1 fő	56
2 fő	28
3 fő	10
4 fő	4
5 vagy több fő	1

Forrás: Magyar Online Monitor 2000 (NetSurvey)

NetSurvey Internet-kutató Intézet legfrissebb adatai szerint nemcsak bővül az internetezők köre, hanem erősödik is az Internet felhasználás mértéke. A NetSurvey 2001. augusztusi adatai az Internetezők számának további emelkedését mutatják. A legfrissebb eredmények szerint a 14 év feletti magyar lakosság 17,5%-a rendelkezik Internet hozzáféréssel, 11,8%-a rendszeresen (naponta, hetente többször, havonta) internetezik. Míg az Internet hozzáférők köre 18%-kal emelkedett az év első felében, addig közülük legerőteljesebben a minden napi használók száma emelkedett 41%-kal, a heti 2-3 alkalommal internetezők tábora 31%-kal bővült. Emellett csökkent a havonta egyszer és ritkábban internetezők száma. Érdekes módon a hozzáférők ötöde nem él az Internet adta lehetőségekkel. Az aktív internetezők viszont egyre többször és egyre többet interneteznek. A hozzáférők 40%-a 6 órát vagy annál többet internetezik havonta és ez a tendencia folyamatosan erősödik, miközben visszaesik az 1-5 órát internetezők és a nem rendszeres használók aránya.⁶

A környezet

A gyereket születése után fokról fokra növekvő környezet veszi körül. Fokozatosan kilép a családi környezetből, először az óvoda, majd az iskola és a lakóhelyéhez kapcsolódó földrajzi terek veszik körül, ahol idejének nagy részét tölti, feladatait végzi, életét szervezi. Megkülönböztetünk szubjektív és objektív teret. A *szubjektív tér* nagyságára és hatásai erősen függenek a kultúrától, amelyet a közösség kialakított. Az egyén viselkedésében, a másikkal való kapcsolatalakításában jellegzetes vonások mutathatók ki aszerint, hogy ki milyen kultúrában él.

A másik jelentősen befolyásoló tényező az *objektív tér*, amelyet az objektumok és a tájékozódási pontok alkotják. A városokban élő fiatalokat sokkal gyorsabban változó helyzetek veszik körül, amely gyors alkalmazkodást, helyzetfelismerést igényel, szemben a falun élők környezetével, amely nem változik ennyire gyorsan.

⁶ <http://www.netsurvey.hu/> (2001. 01.12.)

Így a városban élők gyorsabban reagálnak, de sokkal kevesebb idejük marad az ingerek feldolgozására, mint a falun lakóknak.

A fenti jelenségek megfigyelhetőek az elektronikus médiák és az Internet használatban is. Az 1. táblázat adatai alapján kiszámolható, hogy míg a felnőtt lakosság 81%-a él vidéken, amely a budapestieknek több mint négyszerese addig a számítógéppel rendelkezők aránya alig több mint kétszeres. Ebből következtethetünk arra a tényre, hogy a gyerekeket sokkal több ilyen inger éri a fővárosban, azaz sokkal többen találkoznak a családokban, a közvetlen környezetükben számítógéppel. Ezért nagy a valószínűsége annak, hogy a hétköznapi cselekvésükben fokozottabb a számítógép használat, de mindenesetre több lehetőség mutatkozik rá.

A *helyi társadalom* – az a környezet, ahol gyakran megfordul, ahol biztosan tájékozódik – is jelentős befolyásoló hatással van többek között a fiatalok informatika kultúrájának, szokásainak kialakulására. Míg a falusi környezetben az infrastrukturális fejlettség kevésbé ad lehetőséget a technikai fejlesztésre, a nagyobb településeken, és főleg a nagyvárosokban ezek a feltételek könnyebben alakíthatóak ki. A későbbiekben, az általam készített felmérésben is találunk erre utaló adatokat.

A politika és a piac befolyásoló szerepe

A kormányzati szintű tervezések egyre inkább előtérbe helyezik az informatikai fejlesztéseket és az informatikai kultúra kialakítását. Magyarországon az elmúlt években több jelentős eredmény született, ill. számos kezdeményezés indult el, amelyek mindenképpen alapot jelentenek a további építkezéshez.

- A legfontosabb eredmény minden kétséget kizáróan az ország távközlési infrastruktúrájában bekövetkezett pozitív változás, amely eredményeként a telefóniában kínálati piac, a mobil telefóniában verseny alakult ki. Létrejött a szomszédos országokkal a nagy sáv szélességű összeköttetés; jelentős a szomszédainkat is kiszolgáló műholdas adatátviteli kapacitások is kiépültek.
- Növekedett a számítógépes-hozzáférés a családokban. Kiemelkedő az ICT ellátottság a tudományos szférában (felsőoktatás, kutatás, közgyűjtemények). Megjelentek az Internet szolgáltatók, és újabban az Internetes újságok is.
- Minden középiskola birtokába jutott a hálózati elérésnek, bár a hálózatok használatának pénzügyi háttere nincs megoldva. Elkezdte működését a Nemzeti Távköztelési Tanács, s néhány helyen megindult a felsőfokú távköztelés.
- Az alapnyilvántartások rendezésére, megjelent néhány értéknövelt szolgáltatás, a tömeg igény hiánya azonban nem kényszerítette még ki a professzionális hazai tartalom szolgáltatást.
- Az államigazgatás számítógépes ellátottsága jónak tekinthető, hiányzik azonban az a kultúra (tudás és igény), amelyek következményeként integrált szolgáltatások jöttek volna létre. Néhány területen azonban kétségtelenül szakszerűen működik az informatika (adónyilvántartás, üzemszerűen működő GIRO szolgáltatás, választási hálózat).
- Megindult az információs iparágakban vezető szerepet betöltő multinacionális cégek betelepülése, megindult az export-orientált gyártás és újabban kutatás-fejlesztési feladatok delegálása.

Az az állapot azonban, amely képessé tesz egy országot arra, hogy az Információs Társadalom építésében sikerrel részt vehessen, azt kulturálisan saját hasznára fordítsa, s az gazdaságilag is a jövő motorja legyen, egyfajta „telítettséggel” jellemezhető. Pontosabban kifejezve hogyan fér hozzá a társadalom nagyobb része a

hálózatokhoz, s milyen szolgáltatásokat tud azokon elérni. Csak a telítettség kellően magas szintje mellett válik ez az eszköz a társadalom sajátjává.

5. táblázat: A számítógépes és hálózati telítettség jelenlegi (becsült) mértéke, valamint a reális igény⁷

	A családok	A vállalkozások	A kormányzat és hivatalai	Az önkormányzatok
jelenleg	30%-a számítógéppel, és 1.5% hálózati eléréssel rendelkezik otthon, továbbá munkahelyén, oktatási intézménynél azt 8% eléri.	60%-a számítógéppel és 20%-a hálózati eléréssel rendelkezik.		
5 éven belül	50%-a számítógéppel 20%-a hálózati eléréssel rendelkezik vagy azt eléri.	90%-a számítógéppel 40%-a hálózati eléréssel rendelkezik.	Mindegyikének van home page. Az ügyek 10%-a elektronikusan intézhető.	50%-ának van home page.
10 éven belül	70%-a számítógéppel 35%-a hálózati eléréssel rendelkezik, vagy azt eléri.	100%-a számítógéppel 50%-a hálózati eléréssel rendelkezik.	Az ügyek 50%-a elektronikusan intézhető	80%-ának van home page az ügyek 30%-a elektronikusan intézhető.
15 éven belül	80%-a számítógéppel 50%-a hálózati eléréssel rendelkezik vagy azt eléri.	100%-a számítógéppel, 75%-a hálózati eléréssel rendelkezik.	az ügyek 75%-a elektronikusan ügy intézhető.	100%-ának van home page. Az ügyek 50%-a elektronikusan intézhető.

Az iskolai nevelés

A formális nevelés legfontosabb szervezete az iskola. Magyarországon a népesség több mint 20%-át a 0–14 évesek alkotják. Sajnos a fiatalok tömegesen sodródnak bele a középfokú iskolatípusokba, nem érettek és felkészültek a pályaválasztásra. Erre a problémára az első fejezetben, általánosságban tárgyalt lehetőségek adhatnak bizonyos szintig megoldást. Jelentős gondokat okoz az iskola utáni elhelyezkedés kérdése, valamint a fiúk és a lányok foglalkoztatása közötti különbség is. Az iskolának erre a helyzetre kell felkészíteni a diákokat, utat mutatni az élet útvesztőjében, ahol egyre inkább jellemző a társadalmi struktúrában az öröklött társadalmi csoportokba való bezárkózás. Ki kell alakítani azokat a szokásokat, azokat az életformákat, amelyek ezt a nem túl biztató helyzetet képesek megváltoztatni. Meg kell tanulni a munkában állóknak a társadalmi kihívásokkal szembenézni és folyamatosan fejleszteni tudásukat, képességüket, azaz folyamatosan megújulni a munkaerőpiacon.

A folyamatban lévő információs forradalom várhatóan jelentős változásokat fog előidézni az oktatás, a képzés, a továbbképzés és az önképzés területén. Az új információs technológiák megjelenése az iskolákban komoly kihívást jelent a tanulás és tanítás tradicionális szervezési formái, módszerei és tartalma számára. Az iskolát fel kell készíteni a kihívásokra, hogy élni tudjon a lehetőségekkel. Az információs

⁷ <http://www.inco.hu/inco2/tudas/cikk1.htm> (2002. 01. 12.)

technológiák megismerése és értelmes, célszerű felhasználása egyúttal az oktatás esedékes, ésszerű és kívánatos korszerűsítésének fontos elemét is képezheti.

Ahhoz, hogy az információs és telekommunikációs rendszereket megfelelően hasznosítani tudjuk, jelentős változtatások szükségesek az iskolák működésében, a tanítás-tanulás tartalmában, szervezésében, módszereiben, valamint az ezt szabályozó jogi környezetben.

Iskola-számítógépesítés célja, hogy

- minden iskola rendelkezzen hálózati hozzáféréssel,
- hogy minden iskola legalább egy olyan szakteremmel rendelkezzen, amelyben minden hallgató számára legalább hetenként 2 órai időtartamra rendelkezésre álljon egy számítógép,
- hogy a tanári kar el legyen látva néhány számítógéppel, és legyen lehetőség hálózati hozzáférésre, és rendelkezzenek a hozzá való kompetenciával,
- hogy az iskolai könyvtárak rendelkezzenek hálózati hozzáféréssel.

Sajnos ezek a szempontok még csak olyan minimális lehetőségekkel kecsegtetnek, amelyek az oktatást még nem teszik igazán alkalmassá arra a feladatára, hogy felkészítsen az információs társadalomban való megélhetésre. Sajnos az iskolákon belül is jelentős eltérések mutatkoznak. Ennek leküzdésére a kormány 1997 végén elindította a Sulinet programot. Ennek célja, hogy elsősorban a középiskolák számára biztosítsák az Internethez való hozzáférés lehetőségét. Az iskolák szervert kaptak és átlagosan 5-7, akkor még korszerűnek mondható multimédiás számítógépet. A kezdeti buktatók után (például az iskolának kellett megvenni a kábelt a szerver és a gépterem közé; rá kellett jönni, hogy a gyakorlatban hogyan is kell kialakítani egy működésképes hálózatot; meg kellett tanulni a hálózaton való munka trükkjeit) valamilyen szinten mindenhol működni kezdett a helyi hálózat, majd az Internet is elérhetővé vált.

Az 1998-as év tavasza táján (bár ez iskolánként eltérő időpont is lehetett) megérkeztek a Sulinet szoftvercsomagok. Általában az informatika tanárok, esetleg a könyvtárosok kapták kézhez a lemezeket. A hozzáadott vékonyka tájékoztató füzet igazából nem sok segítséget adott első pillanatban a tájékozódáshoz. Ma már on-line formában⁸ is rendelkezésre áll az iskolák számára a Sulinet program. Elsősorban a középiskolai tantárgyakhoz tartalmaz kiegészítő tananyagokat, és ad segítséget egy-egy tantárgyban való elmélyedésre.

Az Internet néhány jellemző tulajdonsága

A hagyományos médiákat sokszor érik olyan támadások, hogy jelentősen megváltoztatták gyermek- és fiatalkori fejlődés folyamatát. A régi világban az olvasás egy sajátos kódrendszeren keresztül elsősorban a felnőtteknek juttatta el az információt és az ismereteket. Hozzá kapcsolódó verbális ismeretközlés – mint például a mese-mondás – egyfajta közös gondolkodást és élményt nyújtott kicsiknek és nagyoknak. A modern kommunikációs eszközökön keresztül ez a világ megváltozott. A televízió feloldotta a „titkot”, mindenki számára érhetővé váltak az információk. Sajnos a televízió információközlése egyoldalú, és passzívvá teszi a befogadót, nem kényszeríti rá a gondolkodásra.

⁸ <http://www.sulinet.hu/> címen érhető el.

A világhálón való szörfözés ezzel szemben sokkal kreatívabb elfoglaltságot biztosít. Azzal hogy aktív szereplőjévé válik a használója, cselekvésre és gondolkodásra késztet. Saját döntéseken keresztül juthatunk el oldalakról oldalakra, sokkal célzottabb az információ gyűjtése. Mindemellett olyan lehetőségeket is biztosít, amelyek a hagyományos médiákon keresztül korlátozottan, vagy éppen egyáltalán nem érhetőek el.

Az aktív közreműködés mellett a fontos tulajdonsága, hogy olvasásra készíti a felhasználót. Igaz, a hagyományos olvasási szokások és a tartalmak is megváltoznak. Egyrészt sokkal inkább a belelapozó olvasás lesz a jellemző, úgymond szörföznek. Ennek hatása van a hagyományos olvasási szokásokra is. Sokkal veszélyesebb a tartalmi megjelenés kérdése. Míg a hagyományos könyveket, folyóiratokat általában lektorálták, az elektronikus anyagokra egyre inkább jellemző a szabad, ellenőrzés nélküli megjelenés. Mivel mindenkinek van lehetősége Internetes oldal készítésére, és a szolgáltatóknak nincsen kapacitásuk azok mélyebb tartalmi figyelésére, így olyan anyagok is felkerülnek, amelyek a hagyományos kiadói struktúrában valamilyen szűrőn fennakadnak. Itt első sorban nem a szélsőségekre kell gondolni (pornó, erőszak stb.), mert ezeket általában törvényi szabályozások valamilyen ellenőrizhető keretek közé szorítják, hanem az olyan oldalakra, amelyek téves információkat, esetleg helytelenül megfogalmazott vagy éppen etikátlan anyagokat tartalmaznak.⁹

Az Internetnek egy hasznos tulajdonsága, hogy a rajta található információk gyorsan érhetőek el, és sokkal könnyebb a köztük való keresgélés. Ez mindenképpen új szokásokat alakít ki, amelyek a tanulásban fokozottan jelennek meg. Rákényszerítik a felhasználókat egyfajta tartalomkeresési technikák kialakítására.

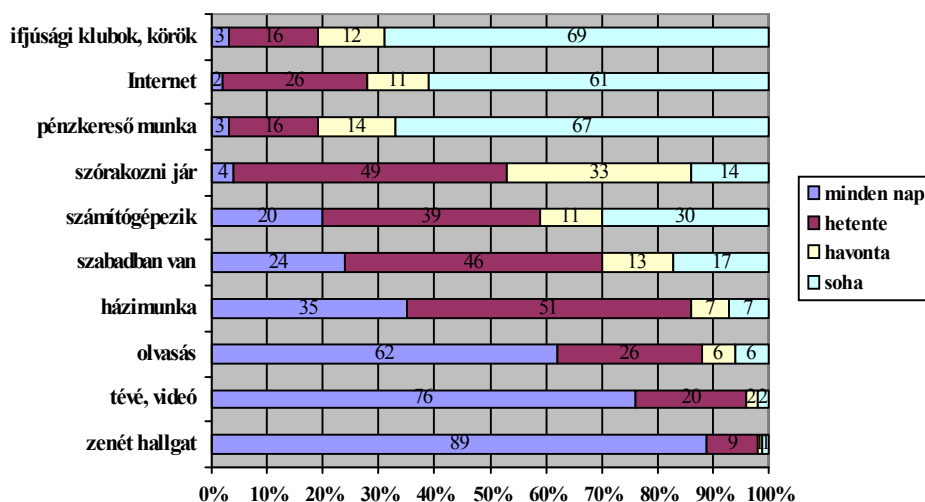
Mit csinál a fiatal szabadidejében?

Az 1. sz. ábra – az Ifjúság 2001. Székesfehérvári felmérés – adataiból látszik, hogy a fiatalok szabadidős szokásai között az olyan cselekvések szerepelnek, amelyek egyrészt a hagyományos szórakozási szokások közé tartoznak, másrészt egyedül is élvezhetőek. A társas érintkezések kisebb szerepet játszanak a mindennapjaikban, még egy olyan városban is mint Székesfehérvár, amely országos viszonylatban fejlett és megfelelő infrastruktúrával rendelkezik.

A dolgozat szempontjából érdekes cselekvések – Internet használat, számítógépezés – nagyjából megegyeznek más felmérések adataival is. Az Internet használók száma körülbelül a vizsgált populáció 40%-a. Ami érdekes, hogy annak gyakorisága már nagyobb megosztást mutat. A jelenlegi, informatizált társadalomban a közel 60%-os számítógép használati arány elfogadható mértékű, míg a Net használata nem éri el a 30%-ot sem, de a napi rendszerességgel használók mértéke igencsak kevésnek tűnik (2%).

⁹ CSÉPAI JÁNOS: *Környezetszennyezés az infosztrádán*; <http://www.szif.hu/gyor4.html> (2001. 12. 06.)

1. ábra: Mit csinál a fiatal szabadidejében?

forrás: Ifjúság 2001 – Székesfehérvár

Összefoglalás

Összegzésként elmondható, hogy a hazai helyzet egy dinamikusan növekvő képet mutat az elektronikus alkalmazások fejlődésében. Ennek egyik leginkább kiemelkedő területe az oktatás. Az utóbbi évek kezdeményezései és egyre gyakrabban a fejlesztési stratégiái is alapfeladatnak tekintik az informatikai fejlesztéseket. Az oktatás területén is kiemelt szerepet kapnak a különféle informatikai tárgyú képzések. Azonban sokkal nagyobb szerepet kell fordítani a más területekre készülő értelmiségiek részére is, hiszen számukra ugyan úgy elengedhetetlen az IKT-k (Információ Kommunikációs vagy rövidebben Infokommunikációs Technológia) használata.

Mint a dolgozatomban felhasznált irodalmakból is látszik, egyre több olyan tanulmány, értekezés jelenik meg a hazai Internetes portálokon, amelyek a témát kutatók és iránta érdeklődők számára megfelelő segítséget nyújtanak. Sajnos hiányoznak az olyan teljes körű felmérések, amelyek az oktatás minden területére kiterjednek, és alapozó információt adnak a jövőbeni fejlesztésekhez.

A középiskolai oktatás segítésében fontos szerepet játszik a Sulinet által megvalósított program. Az általános iskolai képzés még jelentős lemaradással küszködik ezen a területen. Igaz, hogy a számítógép oktatási hasznosítása még korai ebben az életkorban, de a technikai szocializációra az egyik legérzékenyebb korosztály. Szükséges lenne olyan jellegű kutatásokra is, amelyek azt hivatottak felderíteni, hogy milyen lehetőségei vannak az IKT alkalmazásának a hátrányos helyzetű, esetleg fogyatékos gyerekek nevelése és tanítása körében.

Felhasznált irodalom

- KOZMA TAMÁS: *Bevezetés a nevelésszociológiába*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.
- KÓSA ÉVA – VAJDA ZSUZSANNA: *Szemben a képernyővel*; Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- KOVÁCS ILMA: *Új út az oktatásban?* BKE FKI, Budapest, 1997.
- NYÍRI KRISTÓF: *Információs társadalom és nemzeti kultúra*; In.: Replika, 1999. 38. sz. 183–194 p.
- TURI LÁSZLÓ: *Virtuális oktatás – valóságos trendek*;
web: http://www.uniworld.hu/VU-Vilag/vu-trend/body_vu-trend.htm (2001.08.07.)
- MARÓTI ANDOR: *A funkcionális analfabétizmus értelmezése*; In.: *A túlsó part messze van. Tudományos konferencia az analfabétizmusról* (szerk.: LADA LÁSZLÓ); Illyefalva, 1996. 22–33 p.
- DR. LAJTHA GYÖRGY: *Az informatika hazai helyzete és jövőképe*; InCo (első magyar internetes folyóirat az információs korról), 1999/2.
- CSEPAI JÁNOS: *Környezetszennyezés az infosztrádán*; <http://www.szif.hu/gyor4.html> (2001.12.06.)

A weben elérhető statisztikák és felmérések

- <http://www.gkf.hu/sajtokoz/32.htm> (2002.01.12.) alapján
- <http://www.gkf.hu/sajtokoz/124.htm> (2002.01.12.) alapján
- <http://www.netsurvey.hu/> (2001. 01.12.)
- <http://w3.datartans.hu/albasziti/jobbs.htm> (2002. 01. 07.)
Ifjúságkutatás 2001 – Székesfehérvár – Kutatási beszámoló
- <http://www.sulinet.hu/>

SÁRI MIHÁLY

Vallásos szervezetek és kultúra

Vallás-filozófia-kultúra

Az európai filozófia, a pedagógia a felvilágosodás korától folyamatosan kutatja a kultúra fogalmát, tartalmát. A XIX–XXI. században a filozófia és a pedagógia mellett a szociológia, a művelődéstudományok, az antropológia és számos más tudományterület és azok interdiszciplinái is keresik a választ az ember és kultúra viszonyait felvető kérdésekre. A XVIII. századi tudományok rendszerében azonban a „szakterületi” specifikáció is jellemző folyamat.

Noha a tudomány és a vallás is az emberre, az emberi lét végső kérdéseire reflektál, egymás ellentétjei is. „Az ész alapelve és a hité teljesen különbözök, ha ugyan nem ellenségek... A philosophiának különben komoly okai vannak a vallást tisztelni, habár magát alája nem veti is... Nincs intézmény, mely régisége által tiszteletre méltóbb volna, mint a vallás;” (1) – írja 1890-ben Barthélemy - Saint Hilaire. Azt sem tagadhatjuk, hogy a mára mindkét tudati rendszer új interdiszciplinákat, új tudományterületi integrációkat hozott létre. (Vallásfilozófia, művelődésfilozófia). A felvilágosodás korának ember-fogalma a vallás–filozófia–kultúra egységét és nézőpontjait impliciten magában hordta, a tudományterületek szétválása gazdagította az emberre vonatkozó megismerési dimenziókat. J.W. Goethe *Das Göttliche* (Isteni lényeg a szerzőfordításában) c. 1783-ban írott versében az ember isteni lényeg hordozója, amely forrása a természettől elválasztó kultúra.

Edel sei der Mensch,
Hülfreich und gut!
Denn das allein
Unterscheidet ihn
Von allen Wesen,
Die wir kennen.

Ami isteni bennünk
Legyen jó és nemes,
Segíteni kész az ember!
Mert csak ezáltal
Különbözik a többi
Eleven lénytől,
Melyet megismert”
(Garai Gábor fordítása)

A „Tiermenschen” „Edelmenschentum” és a „Gottmenschentum” az ember fejlődésében bekövetkező fokozatok, a két utóbbi fokra egy új kultúra vezethet.(2) Jonas Cohn, a Freiburgi Egyetem professzora a „Der Sinn der gegenwärtigen Kultur” című munkájában külön fejezetet szentel az ember-Isten és kultúra összefüggésének bemutatására: hangsúlyozza a vallás megismerési, etikai, esztétikai, értékelméleti, életmódbeli, jogi aspektusait, s a szabad emberi szellem új kihívásának tartja a „Kulturreligio”-t. (3)

A művelődési szakembernek a tudományos megismerés fokán ismernie kell az emberi lényeg vallási–filozófiai–kulturális dimenzióit, a vallás kultúraközvetítő szervezeteit, a fontosabb szervezetek tanait, értékrendjét, a cselekvések mozgató

rugóit és mechanizmusait. Mindezeket összefüggésben kell látni más rendszerkörnyezeti elemekkel, az emberi vallásosság ugyanis nem egyéni attitűd, viselkedés, emóció. Forrása nem a szubjektum, hanem a vallás egy közösség kulturális konfigurációja, amely egy adott kor gazdasági, politikai, jogi, filozófiai, tudományos, művészeti rendszere, (mint maguk is kulturális konfigurációk)stb. által is meghatározott kultúra része.

A kultúrát úgy értelmezzük, mint integrált dimenziórendszert, amelynek elemeit az ember által megteremtett kulturális objektívációknak fogjuk fel, amelyek között valósul meg az ember létezési módja. Tárgyi objektívációk, intézményrendszerek, társadalmi hierarchiák, viszonyok, emocionális kapcsolatok, hiedelmek, attitűdök, szokások, magatartások, viselkedési és érintkezési módok, jelrendszerek, tudás-objektíváció rendszerösszefüggéseiben él az ember.

A vallásos szervezetekkel való kapcsolat fontosságát hangsúlyozhatjuk a mindennapi ismereteink alapján is. Több, mint hatmilliárd ember él a Földön, s az emberiség töredéke, 5–6%-a az, amely nem tartozik valamely egyházhoz, vallási csoport-hoz vagy életét nem határozza meg vallásos értékrend. A vallási csoportok polifunkcionális szervezetek: a szociális tanulás, a mentálhigiénés problémák kezelésének, a társadalmi identifikációnak, a biztonsági szükségletek megoldásának, az önmegvalósítás színterei. Tapasztalhatjuk azt is, hogy rohamosan nő a vallásos közösségek száma, s tudjuk azt is, hogy az egyházak gyakran évezredes, sok évszázados tapasztalatokkal rendelkeznek a közösségi munka irányításában, a „konfliktusmenedzsment” terén. Mindezeket alábecsülni nem szabad, s a vallásos szervezetekkel való együttműködés éppúgy nélkülözhetetlen a településmenedzsment folyamatában, mint a kulturális intézményrendszer regionális kiépítésénél, vagy egy nemzetet érintő sorskérdés megvitatásánál.

Arra a kérdésre: mi a vallás, sokféle válasz létezik, a fogalom tartalmát mi az európai és történelmi vallási szervezetek struktúrája-funkciói aspektusából fejtjük ki.

A vallás a társadalom kulturális konfigurációja, amely az „egyház” intézményében szervesül, amelyen belül sajátos professzionális papi hierarchia, attól elkülönült vallási közösség (templomi gyülekezet) és kapcsolódó polifunkcionális közösségek fedezhetők fel. A vallás feltételezi a transzcendenst, az iránta kialakított beállítódást (hit), a földön túli létet. A földi világ keletkezésére és a megismerhetőségére vonatkozó mítoszon, hittételeken, normarendszeren, normatív viselkedésen alapszik. Mindezeket rend szerint a vallás közössége által egységesen elfogadott szent iratok rögzítik, amelyek a vallásos közösség vallásgyakorlatában (ritusok), a mindennapi életében egyaránt tükröződnek.

A *szekta* is vallásos szervezet, amely vagy egyházból kiszakadt kisebb közösség, vagy egy-egy karizmatikus személyiség körül kialakult, közös vallási élményt kereső – más vallásos szervezetek hitelemeiből, dogmáiból is építkező – csoport.

A magyarországi vallásos szervezetek rendszerezésében használjuk a *felekezet* fogalmat is, amely hosszabb ideje fennálló, kisebb hívő-számmal rendelkező, más vallásokkal, egyházakkal együtt élő, papi hierarchiát is magába foglaló struktúrát jelent.

A *kultusz* lehet vallásos elemeket használó, egyetemes érték- és normarendszerrel nem rendelkező szervezet is, de nem szükségszerű, hogy a közös hit kösse össze a kultikus szervezet tagjait. Az ilyen laza, diffúz szervezetben a rituálé szerepe fontossá válhat, s gyakran nem vallásos funkciót tölt be a rituálé követőinek köre. Az egészségkultusz, a bio-kultusz, a természetkultusz (4) a holisztikus szemlélet erősödését jelzi (vegetarianizmus, írisz-diagnosztika, bio-árammal gyógyítás, reiki –

makrokozmosz-energia bekapcsolása a gyógyításba, Feng Shui, agykontroll, sámán-gyógyítás stb.).

A szociológia megkülönbözteti az *új vallási mozgalmakat* is, amelyek gyakran szektaszerűen, mozgalmként, olykor politikai szervezetként funkcionálnak. (UFO-hit – Erich von Däniken: Istenek ivadékai vagyunk; New Age; természetvallású zöldek, stb.)

A vallás megélésének többféle módja-mélysége lehet. Andorka Rudolf (5) az alábbi dimenziókat különíti el:

- hit bizonyos vallási tételekben
- bizonyos rituálék gyakorlása (istentisztelet, imádság)
- vallási ismeretek
- vallási élmények (Istennel való személyes kapcsolat)
- vallási erkölcsi normák betartása

Az egyes dimenziók is széles skálán jelenhetnek meg, de egyszerre aligha jellemzik a vallásos embert, sőt a hívő ismerheti a vallásos tételleket, miközben nem jár templomba, vagy épp a vallás erkölcsi normákat sérti. Noha a vallásosság dimenziói befolyásolják a vallásos közösségbe tartozás megválasztását, inkább azt tapasztaljuk, hogy a normatív vallásos közösségek a vérségi kötelek, a lokális-regionális téri struktúrák rendező elve, az etnikai-kulturális vagy generációs meghatározottság mentében is teremődnek s működnek.

A vallások keletkezésére vonatkozóan eltérő magyarázatokat adnak a materialista és nem materialista nézőpontot képviselő tudományok. L. Feuerbach a vallás ismeretelméleti gyökereit vizsgálva a félelmet és a tudatlanságot jelöli meg, mint keletkezés okát. (6) K. Marx és F. Engels a vallást a kizsákmányoló társadalom releváns jegyének, osztálykonfliktusokban a kizsákmányoló osztály szövetségeseinek tartja. Nem a vallással szembeni harcot tartják fontosnak, sokkal inkább a tőkés tulajdonviszonyok megszüntetésében látják a vallás elhalását, vagyis a vallást az egyenlőtlen osztályviszonyok termékének tekintik. (7)

Kozma Tamás (8) a vallásos szükséglet eredetét kutatva négy elmélet-csoportot különít el:

1. A szociálanropológiai elméletek csoportja a természeti kihívásokkal, a közösségi élmények megélésének szükségleteivel, vagy az álomból és az abból eredeztethető másik világ elemeiből vezeti le. (Pl.: Leo Frobenius kulturmorfológiai elmélete, E. Durkheim „önmagára reflektáló társadalom elmélete”, stb.)
2. A szociológiai magyarázatban a vallás a társadalmi-hatalmi viszonyok anyagi világtól független, transzcendens tükröződése, vagy a társadalmi munkamegosztásból, (M. Eliade: A szent és a profán: A vallás lényegéről; E. Durkheim) származik, illetve a vallás, mint „ópium” (K. Marx) jelenhet meg. (Marx itt a vallást, mint az egyént szociálpszichológiai aspektusból megerősítő tényezőt kezeli, amely révén elviselni és kezelni képes a társadalmi terheket, konfliktusokat. Az a vulgármaterialista értelmezés, mely szerint Marx itt az egyház tudatkorlátozó magatartására utal, nem igaz.)
3. A szerző a filozófiai elméletek csoportját az emberi megismerő tevékenység folyamatával, annak kudarcaival kapcsolja össze, a vallást egyetemes emberi szükségletként nevezi meg, amelynek része a transzcendens egyéni meg tapasztalása, a feltétlen függés. (Skolasztika, reformáció, egzisztencializmus.)

4. A pszichológiai megközelítés a félelmet, a személyiség pszichikumának tudatalatti és tudatelőtti rétegeit (freudizmus), a tudat sajátos szerkezetét (G. W. Allport) tekinti a vallás keletkezésének okaként.

A vallásos szervezetek tipizálása rendkívül nehéz, több nézőpontból értékelhetjük azokat. A természeti népek körében kialakult vallások sokféle módon jelenhetnek meg (animizmus, totemizmus, fétiszizmus stb.). Ismerünk többisten-hitet (ókori görög, római, egyiptomi vallási rendszerek), egyistenhitet (keresztény, iszlám, zsidó vallás). Ismerünk nemzeti vallásokat (sintoizmus, konfucianizmus), s más összefüggésben beszélhetünk államalkotó egyházról (István kori Magyarország római katolikus egyháza). Helmuth von Glasenapp nyolc etikailag fejlett vallást különít el: a *hinduizmust*, *jainizmust*, *buddhizmust*, a *kínai univerzizmust*, a *párszizmust*, a zsidó vallást, a *kereszténységet* és az *iszlámot*. A szerző az utóbbi két kiemelt vallást „történeti isten-kinyilatkoztatás vallásai”-nak, az előbbi hármat „örök világtörvény vallásai”-nak nevezi. (9)

Vallási rendszerek konfliktusai

Az örök világtörvény vallásai nem térítő jellegű szervezetek, nem építettek ki világot átfogó egyházi rendszert, az egyes vallások földrajzilag jól elkülönült téri és társadalmi rendszerek sajátja. Tanításaik egy-egy eleme azonban modern szekták, kultuszok új vallási mozgalmak hittételeiben Európában, az amerikai kontinensen, Ausztráliában is előfordulnak, a hazai és európai művelődési szakemberek mindezzel találkozhatnak a helyi társadalomban.

A kereszténység és az iszlám hiterjesztő vallások, amelyek a Földközi tenger medencéjének környezetében fejtették ki hatásukat. A kereszténység – kiszakadva a zsidó vallásból – az időszámítás utáni 1. században terjedt el a kelet-római provinciák területén. Tanaiba a görög, római, egyiptomi, iráni vallások mítosz-elemei is beleszövednek. Időszámítás után 313-ban Nagy Constantinus a milánói ediktumban biztosította a keresztény vallásgyakorlat szabadságát, s 323-ig államvallássá tette a kereszténységet, majd 325-ben a niceai zsinaton megfogalmazták a keresztény vallás hittételeit. A Krisztus után fél évezreddel később született a kurejs délarab törzsből származó Mohamed arab próféta (i. u. 570 vagy 571- 632) 40 évesen írta meg a Koránt, alapította meg az iszlám vallást. A tanaira a zsidó és keresztény vallások hatottak. A középkori kalifátusokért folytatott harcban alakult ki a síita és szunnita felekezet, az előbbiből szakadtak ki a szekták (haridzsiták, ismailiták). Az iszlám rendkívül gyorsan terjedt el Délnyugat-Ázsiában, Észak-Afrikában, a középkorban pedig jelentős európai területeken nyert teret. A kereszténység és az iszlám kapcsolatára kezdetektől máig a konfliktuózus viszony jellemző: keresztes háborúk, a Dzsihad (szent háború, hittérítés, európai térhódítás), s a legutóbb etnikai - vallási-politikai-gazdasági konfliktusok (Nagy-Jugoszlávia szétesése a XX. század végén, az öböl-konfliktus, Afganisztán). A korai konfliktusok háttérben gazdasági és politikai okok, az élettér biztosítása álltak.(10)

„...Allahé a Napkelet és Napnyugat...”(11) – olvashatjuk a Koránban. Más hol így ír Mohamed: „Nincs kényszer a vallásban!” (12) „Még a vallás terjesztésében is tilos bármiféle erőszakot alkalmazni, csakis békés módszereket szabad használni.”(13) Az iszlám hit tudósai szerint a vallásuk békés, háború ellenes. „...a kereszténység általánosan mozgósítható volt az iszlám elleni keresztes hadjáratok idején a középkorban, és még a huszadik század első negyedében is. Tehát, amikor Róma

szentesítette az iszlám elleni háborút, akkor a muszlinoknak tagadhatatlan joga volt visszaütni bármelyik harcmezőn – akár Palesztinában vagy a Termékeny Félholdon, Olaszországban, vagy Magyarországon. Ez vitte őket Spanyolországba és Dél-Franciaországba.”(14) Samuel P. Huntington nézete (15) szerint az ázsiai gazdasági fejlődés, a nyersanyagok és energiahordozók feletti rendelkezés, demográfiai robbanás és migráció okozza az agresszív civilizációk megjelenését. A modernizációt az „Iszlám Újjászületés” keretében, ám a Nyugat kultúrája nélkül képzelik el, mindez alapot ad a vallási fundamentalizmus megerősödésének, a terrorizmusnak. A modernizáció jegyében az iszlám a kultúra: vallás, nyelv, iskola, viselkedésformák, életmód, iszlám tradíciók, törvények erősödését szeretné elérni, s az ezredfordulón az iszlám országokban sikerült is teret nyerni. A „Nyugat”-ot reprezentáló Amerikai Egyesült Államokkal szembeni terrorizmus, a háború Afganisztánnal, a keresztény és iszlám országok között bekövetkező konfliktusok Huntington okfejtésével magyarázhatók, s az iszlám kultúra terjeszkedése alighanem további meglepetéseket tartogat az európai és a világ kereszténysége számára.

Muszlim közösségek Magyarországon is léteznek, az iszlám hazai terjedése azonban nem jelent veszélyforrást a helyi társadalmakra, a magyar nemzetre. A Német Szövetségi Köztársaságban 4 millió tényleges vagy quasi muzulmán állampolgár él, a fejlett tőkés államokban hasonlóan nagy tömegben élnek a gazdasági vagy háborús menekült iszlám-hívők, így korunk egyik globális konfliktusa az iszlám és keresztény kultúra „háborúja”.

A magyarországi egyházak

A magyarországi egyházak két nagy csoportját különítjük el. *Történelmi egyházak*-nak nevezzük a *keresztény egyházakat* (római katolikus egyház, görög katolikus egyház, ortodox (keleti) egyház, protestáns egyházak), amelyek társadalom-fenntartó struktúrák. A *kisegyházak* a nagyegyházak testéből kiszakadt, eredetileg szektaként működő szervezetek, amelyek több évszázad óta együtt élnek a történelmi nagyegyházakkal és kisegyházi szervezetekkel, s az Egyházi Világtanácsban megfigyelői státussal vehetnek részt. Van saját ernyőszervezetük is, a Szabadegyházak Tanácsa. Ide tartozik például az adventista egyház, baptista egyház, a nazarénus egyház. A kisegyházak csoportját el kell különíteni a történelmi és újabb szektáktól és más vallásos szervezetektől. Az izraelita felekezet külön egyházat képez.

Magyarországon a római katolikus egyház és a keleti, bizánci egyház a XIII. századig kemény harcot folytattak a vallásuk térnyeréséért. Jézus születés utáni harmadik évezred bekövetkeztének idején a lakosság kétharmada, 70–73%-a követi a római katolikus egyház tanításait, a reformátusok 18-22%-os arányban, az evangélikusok 3%-ban képviselik egyházukat, közli a TÁRKI. (Az adatokat kritikával kell kezelni, a legutóbbi népszámlálásnál a lakosság háromnegyede jelölt meg vallásos szervezetet, amelyhez tartozik, s ez alapján 69%-uk római katolikus, 24% református, 4% evangélikus. Az egyházakhoz tartozó állampolgárok szűkebb része él aktív hitéletet, a katolikusok 15–22%-a jár rendszeresen templomba.)

Amennyiben a kisebb mutatókat vesszük figyelembe, 9% lakossági csoporton osztozhatnak az ortodox egyházak, a kisegyházak, az izraelita felekezet, a szekták.

A XX. század közepéig még fellelhetjük a vallások-egyházak téri elrendeződését, a vallásgyakorló közösségek dominanciáját. Mára talán csak rekonstruálhatjuk az egykori vallási területi súlypontokat: döntően katolikus Eger-Gyöngyös térsége, a Székelyföld, a püspökségi és érsekségi központok körzete. Kálvinista erővonalak

jellemzik a Közép-Alföldet, a Partiumot és a Felső-Tisza vidéket, (ennek központja Debrecen, a „kálvinista Róma”), Pápa körzetét, az Ormánságot. Az evangélikus egyház tagjai döntően Békéscsaba környékén (betelepült szlovákok leszármazottjai), Szlovákiával határos térségekben jelennek meg, illetve az egykori „Schwäbische Türkei”, a Dél-Dunántúl németek lakta településein fordul elő. Görög katolikusok nagyobb csoportjai Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar megyékben lelhetők fel. Ez a terület része a Kárpátalját, Szlovákia keleti részét, Lengyelország dél-keleti részét, Ukrajna dél-nyugati részét átfogó görög-katolikus egyház territóriumának. A szerb ortodox egyház tagjai Budapest-Szentendre városokban nagyobb létszámban élnek, Békés és Hajdú-Bihar megyék és a román határ mentében román nemzetiségű ortodox lakossági csoportot konstatálhatunk Gyula központtal.

Az európai és világméretű emigrációs hullámok, a lakosság országon belüli migrációja, politikai elgondolások szerint megvalósult lakosságcsere elmosta, illetve egyre inkább elmosza a vallások téri határait, mára az a jellemző, hogy különböző vallásokhoz, felekezethez, kiségyházhoz tartozó lakossági csoportok konfliktus nélkül együtt élnek. Családokon belül, vérségi kötelékben még érvényesül az egyenmű vallásosság, azonban a házasságkötések szempontjából már sokdrangú, hogy ki melyik vallás követője.

A *katolikus egyház* monarchikus világszervezet, amelynek a csúcsszervezete az Apostoli Szentszék, amely Vatikán egyházi államban működik. Szent István korában – parallel a királyi vármegyékkel, de azzal nem azonos területi egységekként – formálódta meg a magyar érsekségek és egyházmegyék (püspökségek), amely rendszerében történelmünk során sokat változott.

Magyarországon négy főegyházmegye (érseki tartomány) és 13 egyházmegye vallási-igazgatási területi egységeit ismerjük, amelyek összességét magyar katolikus egyházi impériumnak tekintjük, amely vezetője az esztergom-budapesti érsek, a hercegprímás. Az egyházmegyék élén a megyéspüspök, a főegyházmegye élén az érsek áll, a püspökségek közvetlenül az Apostoli Szentszékkel is közvetlen alárendeltségi viszonyban vannak.

Katolikus püspökségeink:

Debrecen - Nyíregyházi Egyházmegye

Kaposvári Egyházmegye

Szeged-Csanádi Egyházmegye

Szombathelyi Egyházmegye

Egri Egyházmegye

Veszprémi Egyházmegye

Hajdúdorogi Egyházmegye (görögkatolikus)

Győri Egyházmegye

Pécsi Egyházmegye

Székesfehérvári Egyházmegye

Váci Egyházmegye

Esztergom-Budapest Egyházmegye

Kalocsa-Kecskeméti Egyházmegye

Az egyházmegyék további területi egységekre bomlanak: főesperességekre, esperességekre, amelyek az egyházmegyei döntéseket hajtják végre. Az egyházi szervezet lokális alapegysége a plébánia, amely saját templommal, az anyakönyvezés, igehirdetés, szentségek kiszolgálása jogával rendelkezik, s közvetlen kapcsolatban áll a vallásos közösséggel. A püspökségek vallásos tartalmi munkáját a Magyar Katolikus Püspöki Kar koordinálja.

A római katolikus egyháztól – ugyanúgy a többi egyháztól is – 1946-ban a magyar állam elvette vagyonának csaknem egészét, 1948-ban az iskoláit államosította, néhány helyen maradt meg egyházi fenntartású középiskola. Az 1989-es rendszer-

váltás után a katolikus egyház is részben visszakarta elkobzott javait, s ma óvodákat, elemi és középiskolákat (pl. a szentendrei Ferences Gimnázium, Svetits Katolikus Elemi Iskola és Gimnázium Debrecenben), felsőfokú hittudományi intézményeket (pl. Pázmány Péter Katolikus Egyetem) működtet, saját könyv- és lapkiadói vannak, közülük ismertebb a Szent István Társulat, a Vigília Kiadó. A magyarországi újságstandokon ott találjuk a katolikus lapjait, folyóiratait (pl. Új ember, Vigília, Katolikus Szó, stb.)

A római katolikus egyház papi hierarchiája mellett elkülönítünk egy sajátos egyházi szervezetet, amely életmódjában, a világhoz kialakított viszonyában specifikus magatartással rendelkező, misszionáló vallásos közösségeket fog össze, ezek a szerzetesrendek.

1950. előtt 23 férfi és 40 női rend működött Magyarországon, amelyeket a 34/1950-es tvr. megszüntetett. A piaristák, a ferencesek, bencések és a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek megtarthattak néhány iskolát. 1989. április 12-én Takács Nándor és Várszegi Asztrik találkozóra hívta az egykori férfi és női rendek vezetőit. Ez a dátum fordulópont volt a szerzetesrendek történetében, újrászerveződtek. Az 1989. évi II. törvény feloldotta a törvényi korlátokat, s 1991-ben már 21 férfirend és 42 női rend működött Magyarországon. Nem szerveződött újra az örmény bencések rendje és a kalazantinusok kongregációja és a Krisztus Király Népművelő Nővérek, a Szent Lélek Missziós Nővérek rendje, de 2002-ben a szerzetesrendek száma 71.

A szerzetesrendeket tevékenységük, történetiségük alapján négy csoportba foglalhatjuk.

1. Remeterendek (pl. pálosok, karmeliták)
2. Monachális rendek (pl. Benedek-rend, ciszterciek)
3. Koldulórendek (pl. ferencesek, domonkosok)
4. Újabb (tanító) rendek: jezsuiták, piaristák

Egy másik felosztás szerint a szerzetesrendek lehetnek valódi, „regulák” szerint működő szerzetesrendek, kongregációk, világi intézmények, apostoli társaságok. A szerzetesrendek főként egészségügyi, gyermekgondozási, szociális gondozási, oktatási feladatokat látnak el. (Betegápoló Irgalmas rend, Jézus Kistestvérei rend, Ferences Szegénygondozó Nővérek, Angolkisasszonyok Szerzetesrend stb.)

A magyarság Európában, Ausztráliában, Amerikában szórványokban is él, a külföldi magyarságnak külön püspöke van, aki Magyarországon, Budapesten működik. Sajátos helyzete van a katolikus tábori püspökségnek, amely 1994-től szerveződött újjá, s az Apostoli Szentszéknak tartozik engedelmességgel, ugyanúgy, mint a magyar kultúra és egyháztörténet kiemelkedő szervezete, a Magyar Bencés Kongregáció Pannonhalmi Területi Apátság.

Az egyház hitéletét törvények szabályozzák, amelyeket a pápa elnökletével üléselő zsinat hozhat, s az egyházi törvényeket (kánonokat) a Codex Iuris Canonici foglalja össze. (16) A pápa enciklikákat ad ki, amelyek a katolikus egyház egészének működésével, értékrendszereivel, a társadalomhoz való viszonyaival, ideológiai kérdésekkel foglalkoznak, tartalmi irányultságát befolyásolják. (17) A pápai enciklikák sorában kiemelkedő szerepű az 1891-ben XIII. Leó pápa által kihirdetett Rerum novarum, amely az egyház modernizációját indította el.

1961 óta megjelent fontosabb enciklikák:

Mater et Magistra	1961	Laborem exercens	1981
Pacem in terris	1963	Sollicitudo rei socialis	1987
Populorum progressio	1967	Centesimus annus	1991

Vannak olyan enciklikák, amelyek a papi szervezeteknek ad útmutatást, ilyen a Rerum novarum, az 1931. évi enciklika, a Quadragesimo anno pedig minden keresztényhez szól.

A katolikus egyház az enciklikáiban a társadalom gondjait körvonalazza, s ad arra sajátos vallásos megoldási koncepciót.

A római katolikus egyháznak van egy „útitárs” szervezete, a *görög katolikus egyház*. 1054-ben a keresztény egyház római katolikus és bizánci (ortodox keresztény) egyházra szakadt, az utóbbiból vált ki a későbbi unitusok közössége, amely a XVII. században az ortodox görög-keleti vallás megnevezéssel magyar, rutén, román, szlovák nemzetiségű lakossági csoportokat fogott össze vallási közösségekbe. (18) Az Ungvári Unió szentesítette ezen egyházi szervezete egyesülését a római katolikus egyházzal 1646. április 24-én, s kialakult a görögkatolikus munkácsi egyházmegye, amelynek központja 1775-ben Ungvárra, 1912-ben Hajdúdorogra került. Ez az egyház elismeri a pápaság intézményét és a dogmarendszerét, de megőrizte a bizánci liturgia hagyományait.

Két fontos egyházszerkezete van: a Hajdúdorogi Görög Katolikus Egyházmegye, amely nyíregyházi székhelyű, s a Miskolci Görög Katolikus Apostoli Exarchátus, amely Mucsony községben lelhető fel. Nyíregyházán felsőfokú oktatási intézménye van a görög katolikusoknak, s négy egyházi periodikájuk, heti lapjuk van. (Pl. Görögkatolikus Élet, Görögkatolikus Szemle)

Az *ortodox keresztény egyházakat* gyakran „óhitűek”-nek említik. Közös jegyük, hogy bizánci liturgiát követnek, nem ismerik el a pápaság intézményének fennhatóságát, a pápa tévedhetetlenségét, a római katolikus dogmákat, a Codex Iuris Canonici tartalmát. A magyarországi ortodox egyházak nemzetiség szerint szerveződnek, s az anyanemzet patriarchátusához tartoznak. A Magyar Ortodox Adminisztrátúra fogja át a hazai orosz és magyar ortodoxok közösségeit, s azok az Orosz Ortodox Egyház Moszkvai Patriarchátusához tartoznak. (5-6 ezer fő) A Budai Szerb Egyház tagjai a Szerb Ortodox Egyház Belgrádi Patriarchátusához (7000 hívő), a Magyarországi Román Ortodox Egyház (16.000 fő) a Román Ortodox Egyház Bukaresti Patriarchátusához kötődik. (19)

A *protestáns egyházak* három alapvető változatát ismerjük, nevezetesen az evangélikus-lutheránus egyházat, a zwingliánus-kálvinista reformált egyházat és az anglikán egyházat (Church of England). Az utóbbi egyházzal nincs dolgunk Magyarországon, ezért csak megjegyezzük, hogy az az angol állam egyháza, amely a Brit Nemzetközösségben Episcopal Church, Észak-Amerikában Protestant Episcopal Church elnevezést kapta. VIII. Henrik király döntése – szakítás a katolikus egyházzal 1534. november 3-án – hozta létre az egyházat, amely államvallássá vált.

A protestáns egyház alaptételei konvergálják az érintett egyházakat:

1. A Biblia (Ó- és Újszövetség, Írás, sola Scriptura) abszolút norma (norma normans)
2. Üdvösség Isten kegyelme által történik. Az ember bűnös, egyedül a hit révén, Krisztus személyében üdvözülni. (Papi- szentségi hierarchia közvetítéséhez nem kötődik.)

3. Predesztináció elve: Isten kegyelméből az universalis vocatio (általános elhívás) aktív elhivatottsággá válik
4. A reformáció etikája a szabadság etikája

Mind az evangélikus-lutheránus, mind a zwingliánus - kálvinista reformált egyházak egymás között és önmaguk struktúrájában is divergálnak. Az előbbi egyház alapnormáit, hitvallási és doktrinális iratgyűjteményét a Konkordia könyve foglalja össze, a Schmalkaldeni artikulusok (Luther) elmélyítik a lutheránus tanokat. Melancthon a Confessio Augustana (Ágostai hitvallás) és a Confessio Augustana variata című munkáiban megpróbálja megteremteni a különféle országok protestáns egyházainak alapvető összhangját.

A kálvinizmust megelőző korszakban már felleljük a reformált egyház nézetrendszerének heterogenitását. Zürich város tanácsa kötelezte a város egyházát az Articuli 67 Huldrici Zwingli-i tételek elfogadására. Bernben a Theses Bernenses szabta meg a hittételeket, Strasburg, Konstanz, Memmingen és Lindau a Confessio tetrapolitana hitvallását használta, a basel-i hitvallás alapdokumentuma a Confessio Basiliensis. Az első helvét hitvallást (Confessio Helvetica prior) már Zürich, Bern, Bazel, Schaffhausen, Sankt Gallen, Mühlhausen és Biel városok tekintik mértékadónak. Kálvin igyekszik ugyan valamilyen közös vallásetikai közéletet találni a protestáns egyházak számára (Consensus Genevensis), de a nemzeti reformált egyházak saját confessio-kat állítanak össze. (Confessio Gallicana; Confessio Scotica; Confessio Belgica). Ebből a sorból Magyarország sem marad ki, 1557-ben a csengeri szinóduson 11 cikkelyben rögzítették a magyar reformált egyház hitelveit.⁽²⁰⁾ A protestáns egyházak szervezeteiből váltak ki az antitrinitárius egyház, a presbiteriánusok, a baptisták, a metodisták, a quakerok, a kongregacionalisták.

Max Weber „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” c. munkájának záró részében felhívja a figyelmet, hogy a protestantizmus (aszketikus racionalizmus) szociálpolitikai etikai nézőpontjára. „A protestánsok, (különösen bizonyos irányai), úgyis, mint uralkodó, úgyis, mint alávetett réteg, úgyis, mint többség, úgy is, mint kisebbség, olyan különleges hajlamot mutattak a gazdasági racionalizmusra, amilyent a katolikusoknál sem az egyik, sem a másik helyzetben ilyen módon nem tapasztaltunk és nem tapasztalunk.”⁽²¹⁾ Máshol így ír: „A világban maradó protestáns aszkézis teljes súllyal ellene működött a vagyon elfogulatlan élvezésének... Ellenben lélektani hatásában megszabadította a javak szerzését a tradicionista etika gátjaitól, széttörte a nyereségre való törekvés bilincseit, amennyiben azt nemcsak törvényesítette, hanem... egyenesen Isten akaratának tekintette.”⁽²²⁾

A reformáció szabadság-fogalma felszabadítja az embert, s az aktív elhivatottsága a társadalmiságát hangsúlyozza. A reformáció tanainak rendszerét – Luther és Kálvin, mint vallás és egyházalapítók szándéka nélkül – a polgárosodó társadalmak gazdasági racionalitást, szabadságot magában hordó vallásos burokokban megjelenő tőkés társadalmi ideológiának tarthatjuk.

A protestáns egyházak nem építenek fel kemény hierarchikus papi rendszert, a vallásos szervezeteket nem a pap (lelkész), hanem a presbitérium, az egyházközség választott vezetősége irányítja. A presbitérium kéri fel a lelkészt a szolgálatra, szükség esetén elbocsátja. A protestáns egyház is létre hoz vallási közigazgatási területi egységeket, az egyházmegyéket, amelyeket a püspökség irányítja, de országos vagy nemzetközi egyházigazgató csúcsszerveket nem épít ki. Az egyházmegyék meghatá-

rozott időközökben színódust (zsinat) hívhatnak össze, amelyet a püspök lelkész-elnök és világi elnök vezet.

A protestáns egyházaknak is van felsőfokú tanintézete, középfokú és elemi oktatása, könyvkiadói és folyóiratai, vallásos lapjai. (Károli Gáspár Egyetem, Debreceni Református Hittudományi Egyetem; Debreceni Református Gimnázium, Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadó; Református Egyház, Teológiai Szemle, stb.)

A Magyarországi Református Egyház négy egyházmegyére tagolódik:

Dunántúli Egyházmegye	Tiszáninneni Egyházmegye
Dunamelléki Egyházmegye	Tiszántúli Egyházmegye

Az *izraelita felekezet* 1950 óta létezik újra hivatalosan Magyarországon, a világon több mint száz országban találjuk meg a zsidó vallást és egyházát. A zsidó nép egy szűkebb csoportja a magyar-kazár együttélés korától, a népvándorlás záró korszakától történelmét együtt éli meg a magyar többséggel.(23) Közösségeik (a többségi társadalomba és kultúrájába történő) asszimilálódási folyamata megállíthatatlannak tűnik, a nyolcvanas években végzett identitás-kutatások (24) eredményei jelezték, hogy a magyarországi zsidó származású állampolgárok alig ismerik és gyakorolják a zsidó közösségi és vallási tradíciókat, Izrael állam vagy a nyugat-európai, amerikai diaszpórák kulturális értékeit nem ismerik, vagy alig használják.

Az izraelita felekezet – hasonlóan a protestáns egyházakhoz – nem hoz létre hierarchikusan tagolt egyházat, a hitközségei egyenrangúak, s választott közösségi vezetők testületként vezetik a vallásos szervezetet. A zsidó vallás ortodox irányzata követi a tradicionális zsidó vallás értékrendjét és rituáléját, a neológ zsidó hitközségek a Talmud és a Tóra, Mózes öt könyvének alaptételeit tekintik irányadónak, s a magyar társadalom kultúrájához kötődnek.

Az egyes hitközségek vallásos tevékenységének koordinációját a Magyar Izraeliták Országos Képviselője végzi, a hitélet sarkalatos kérdéseiben a Magyar Izraeliták Országos Rabbitanácsa fejt ki a véleményét. A MAZSIHISZ (Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége) tagja a World Jewish Congress szervezetének. A vallásos közösség vezetőit az Országos Rabbiképző Intézetben képezik, ez egyben az egyetlen közép-kelet-európai felsőfokú képző intézmény is.(25)

A művelődés települési menedzsere gyakran találkozik szokatlan, a történelmi egyházak szervezeteitől, értékrendjeitől kisebb-nagyobb mértékben eltérő vallási közösségekkel. Ezek a vallásos szervezetek is részei a helyi társadalom vallási metaszétének, autonóm szisztémáinak, s tudomásul kell venni, hogy a magyar állampolgár szabadon választhatja meg hitét, egyházát. (Alkotmány 60.§) Az „1990. évi IV. törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról” lehetővé teszi, hogy 100 természetes személy – amennyiben egy egyház alapszabályát elfogadta, ügyintéző és képviselői szerveit megválasztotta, az alapítók nyilatkoznak a szervezet céljáról, amely az Alkotmánnyal nem ellentétes - egyházat alapíthat. Az egyházalapítás és megszüntetés jogi eljárása azonos, mint a non-profit szervezeteké, s az egyházak a civil társadalom szervezeteiként gazdasági-vállalkozási tevékenységet végezhetnek, vállalatot alapíthatnak, gazdasági társaságot hozhatnak létre.

Adataink szerint a nagy történelmi egyházakon túl ma Magyarországon további 57 bejegyzett egyházi szervezete, kiségyház (szabadegyház), szekta, új vallási mozgalom működik, s rendkívül nehéz mindezekben rendszert találni. Ennek legfőbb oka az, hogy a vallásos szervezetek megítélését eltérő vallási-politikai-kulturális aspektusból szemlélik a kutatók, másrészt a vallásszociológusok rendkívül nehéz

feladat előtt állnak, ha a vallásos szervezetek tagjairól képet szeretnének kapni. Az 1990. évi IV. törvény tiltja a vallási meggyőződésre vonatkozó adatok gyűjtését az állami (hatósági) nyilvántartás számára, ugyanakkor nem ismerjük belülről a keletkező régebbi és újabb szervezeteket, amelyek egy egyházon belül is településenként eltérő arculatúak lehetnek.

A kisegyházak, szekták, kultuszok és vallási mozgalmak keletkezése okaként több magyarázat szolgál, alighanem a magyarázatok egésze együtt igaz.

1. Az egyházak képviselői szerint a szektagyökér a tudatlanság: primitív transzcendencia-igény. Zavaros misztika, tisztázatlanság, műveletlenség, ideológiai és értékzavar okozzák a szekták keletkezését.
2. A XIX–XX. század pozitívista filozófiájának csődje: a tudomány és a technika nem oldotta meg a világméretű társadalmi problémákat
3. A nagy egyházak elvesztették hitelüket kompromisszumaik miatt, elszemélytelenedtek, közösségi élményeket nem nyújtanak.
4. Generációs és kulturális konfliktusok
5. Elidegenedés a társadalom rendszereitől
6. Psychoboom (26)
7. A globalizáció
8. A tér és idő relativizmusa. A „newtoni korszak” vége.(27)

Ryan R. Wilson kisegyház-tipológiája a hatvanas évek szervezeteire érvényes modellt kínál, amely szerint elkülöníthetünk térítő, forradalmi, befelé forduló, befolyásoló, megtapasztaló, reformista és utópista szektákat. A tipológia eklektikus, hiszen egyrészt a szekta szándéka és célzott közege viszonyt teszi rendező elve alapjául, másrészt ideológiai tartalmakat. (28)

Horváth Zsuzsa „Hitek és emberek” c. kötete a Magyarországon működő egyházak teljesebb rendszereit körvonalazza. (29)

A szekták (kisegyházak, vallásos mozgalmak) fontosabb kategóriái:

1. Egyházakból kiszakadt mozgalmak
2. Ázsiai vallási tradíciókból keletkezett szervezetek
3. Human potential alapján álló mozgalmak
4. Régi tanítások megújítását vállaló szervezetek
5. A fenti rendszerbe besorolhatatlanok

A szerző az egyház-szekta-mozgalom ismeretelméleti szempontú rendszerezését kínálja, a forrásra mutat rá, s alighanem a gyakorlatban leginkább használatos tipológiát teremt.

A kisebb vallásos szervezetek egy részével huzamosabb ideje együtt él a társadalmunk, megismertük azokat, felfedeztük értékeiket, a veszélyforrásokat. A Szabadegyházak Tanácsában megjelenő *kisegyházak* (szabadegyházak) legitimációjukat korábban elnyerték, mint a rendszerváltás korszaka, ide sorolhatjuk a baptista (kb. 25 ezer fő), a nazarénus (kb. 3200 fő) és az adventista egyházakat (kb. 10 ezer fő). A római katolikus egyház templomi közösségéből szakadtak ki a *bázisközösségek*. (A fogalmat a szaksajtó olykor pontatlanul használja, a római katolikus egyházhoz kötődő, a hívők gyülekezetében elkülönült kulturális, szociális és más karitatív tevékenységet végző csoportokra is értik.) A bázisközösség szervezete elszakad az egyháztól, „egyházatlanított” szervezetében nincs hierarchia, tagjai egyenrangúak. Minden szervezet autonóm módon működik, egymás irányában átjárhatóak, a csoportel-

hagyást és belépést nem formalizálják és nem szankcionálják, céljuk a közös ima, a karitatív tevékenység. A mozgalom legismertebb személyisége Bulányi György páter, piarista szerzetes, aki a Bokor-mozgalmat szervezte meg. Egyéb fontosabb hazai bázisközösségeink a Regnum Marianum, a karizmatikus katolikusok, a Focolare, az „Éljük az Igét” és a Taizé mozgalmak.

VI. Pál pápa az Evangélii nuntiandi kezdetű nyilatkozatával elfogadja a bázisközösségeket a keresztény egyházak szövetségeseiként, ennek ellenére az 1980-as évek elején is konfliktusok vannak a katolikus egyház vezetői és a bázisközösségek között.

Vannak olyan vallásos szervezetek, mozgalmak, amelyek huzamosabb ideje együtt élnek a magyar társadalommal az okkultizmus, a spiritizmus, a Jehova Tanúi (kb. 5-6 ezer fő), nevezhetnénk mindezeket „*megszokottak*”-nak.

Eklektikus vallási tételek és modernizáció jegyében is számos vallásos szervezet születik. A hindu és buddhista vallások alapvetően nem misszionálnak. A keleti vallások tanításának elemei kisebb társadalmi csoportok világról alkotott nézeteivel ötvöződnek, s olyan szektákkal találkozunk Európában és Magyarországon, amelyek gyökerei kettős tartalmúak: ázsiaiak és európaiak, a „bevett” valláshoz és vallási kezdeményezéshez egyaránt kötődnek. (pl. a Bhagván Srí Rádzsnis-mozgalom a buddhizmus, a hinduizmus, dzsanaizmusból nyeri vallási alaptételeit, s a modern ember vallástalan vallása; a Haré Krisna a hinduizmusból meríti a hittételeit, s a „Nyugat” értékrendjével szemben ajánl új alternatívákat.) Ezekről a szektáktól el kell választani azokat a vallási közösségeket, amelyek valamely keleti egyház tanait változatlanul elfogadják, pl. Magyar Iszlám Közösség.

A keresztény egyházakból (leggyakrabban a protestáns egyházakból, olykor a kivált szektából is kilépett és új szervezetet létre hozó vallásos közösségek) kivált, a *keresztény tanokat* kisebb mértékben másként értelmező, *modernizáló szektacsoport* külön kategóriát képez. Ezek a közösségek hasznosan működnek a társadalmunkban, döntően szociális munkával foglalkoznak, börtönökben misszionálnak, kórházakban adnak hitbeli segítséget, antialkoholista csoportokat szerveznek. (Evangéliumi Testvérközösség, Keresztény Testvér Gyülekezet, Salom bibliai gyülekezet, Szent Margit Anglikán Episcopális Egyház stb.)

Vannak olyan szekták, amelyek konfrontálnak a társadalommal, bezárkóznak szervezeti keretükbe, saját elvű normákat teremtenek, ezeket *destruktív szekták*-nak nevezzük. A „Család” (Szeretet Családja, Isten Gyermekei) szekta ma hivatalosan nem működik Magyarországon, szervezete illegális. Ez az a szekta, amelyhez a quyanai vallásos tömeghalál kötődik. A tagjai az apokalipszist várják, a társadalmi rendszereket elutasítják, sok egyéb negatívum mellett az antiszemitizmus, a szabad szerelem elfogadása, a „Jézusért való prostitúció” jellemzi. A destruktív szekták között találjuk az álvallásokat is: a sátánizmus az egyik legrombolóbb, az emberi értékeket eltipró, gátlástalan, erőszak-kultuszt valló, aberrált szekta. A Szcientológia Egyház a világ reklám- és ingatlanpiacán, a menedzserképzés területén nagy befolyással rendelkezik. Önmagát „alkalmazott vallásos filozófiá”-nak nevezi, jellemzői a gnoszticizmus, az ezoterikus tudományosság, az agykontroll, világbirodalomát kíván létrehozni.

A New Age mozgalom több, mint 2000 éves, perzsa eredetű álvallás, amely régi és új mítoszokra, vallások hit-alapelemeire épül, s a modern világ problémáira keresi a választ. A keresztény egyházak a destruktív jellegét emelik ki, de pozitív értelmezésével is találkozunk. Két definíciót állítunk szembe, amelyekről – mélyebb kutatási ismeretek hiányában – ezen a helyen nem foglalunk állást.

A New Age mozgalom egyik legjobb magyarországi ismerője és korrekt bírálója, Gál Péter így ír. „A New Age a monizmus, a panteizmus, a reinkarnáció és gyakran az evolúció világnézetén felépülő modern áltudományos keverékjellegű álvallási mozgalom... amely a gnoszticizmus ókori eszméinek a felelevenítésével, az okkultizmusnak és a mágiának korunkhoz szabott felélesztésével és gyakoroltatásával, valamint a keleti vallások elméleteinek és technikáinak importálásával alakult ki és terjed divatszerűen, burkolt vagy nyílt keresztényellenességgel és utópisztikus, világvallási igényekkel.”(30)

Eric Pement szerint „A New Age-mozgalom az egyesülések, szervezetek és egyének polimorf áramlata, amely arra törekszik, hogy a megvilágosítás és harmónia új korszakát („new age”) vezesse be társadalmunkba. Az egyesítő kötelék közöttük a szándék, egy új világnézet támogatása a humanisztikus etika, a teljes gyógyulás eszménye, a humán – potenciál – mozgalom és a hagyományos keleti vallások (hinduizmus, zen, sufizmus, tibeti buddhizmus) bázisán, hogy mindezek által az emberiség új életerőhöz jusson.”(31)

A történelmi nagyegyházak a második-harmadik évezred fordulóján kettős szorításba kerültek. Kívülről az iszlám térnyerését kell megállítaniuk, a keresztény országokon belül a vallásos mozgalmak, szekták a vetélytársak. A protestáns egyházak már 1910-től kezdeményezték a keresztény egyházak közeledését, *ökumenikus mozgalom* indult el, amely eredményeként 1938-ban a hollandiai Utrechtben létre jött az Egyházak Ökumenikus Tanácsa, amelyhez a római és görög katolikus egyházak nem csatlakoztak. Ezt követte 1948-ban az Egyházak Világtanácsának megalakulása Amszterdamban, a protestáns egyházak világszervezetének székhelye ma Genf.

1891. május 15-én adta ki XIII. Leó pápa a *Rerum Novarum* c. enciklikáját, amelyre fentebb már hivatkoztunk. Újabb száz esztendő múlt el, amíg a nagy történelmi egyházak egységesen felismerték közös érdekeiket. Magyarországon az „Igazságosabb és testvériesebb világot! A Magyar Katolikus Püspöki Kar körlevele a hívekhez és minden jóakarátú emberhez a magyar társadalomról” című körlevél már jelezte az összefogás szándékát, a nyitottságát a párbeszédre.

1999. október 31-én, a reformáció ünnepén Augsburgban a Katolikus Egyház és a Lutheránus Világszövetség aláírta a „Közös Nyilatkozat a megigazulás tanításáról” című dokumentumot, amely a protestáns egyház katolikus egyházból való kiválása óta a hitelveket közelítette. Sajnos a magyar társadalom, gyakran az egyházak papi szervezeteinek tagsága sem kap elég tájékoztatást a történelekről.(33) Az ökumenikus közeledés másik fontos dokumentuma a vatikáni Hittani Kongregáció 2000 szeptemberében kiadott nyilatkozata a „Dominus Jesus”, amelyben a katolikus egyház tisztázza más egyházakhoz való viszonyát.

Egyház és állam

A Magyar Köztársaságban plurális demokrácia van, ennek megfelelően a vallási, az ideológiai, a politikai pluralizmus a társadalmi élet természetes jelensége. Az állam 1948-ban elvált az egyháztól, 1989. június 26-án megszűnt az Állami Egyházügyi Hivatal, az állam hatalmi eszközökkel nem befolyásolja az egyházak működését. Az állampolgárok szabad vallásválasztását és a vallásos szervezetek szabadságát a Magyar Köztársaság Alkotmánya 60. §-a és az 1990. évi IV. törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról biztosítja.

Az egyház és az állam ugyan sajátos funkcióiban független egymástól, de a társadalom nélkülözhetetlen struktúrái is egyben, amelyek az állampolgárok lelki-

gondozói feladatain túl kulturális, oktatási, szociális, kórházi tevékenységet végeznek. Az állam a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának keretében hozta létre az egyházakkal együttműködő, azok munkáját segítő *Egyházi Kapcsolatok Helyettes Államtitkárságát*. Három főosztálya az egyházakkal kapcsolatos állami feladatokat látja el. (Egyházi Kapcsolatok Főosztálya; Tulajdonrendezési Főosztály, Tájékoztatási és Koordinációs Főosztály.)

A helyettes államtitkárság feladata az egyházakkal kapcsolatos törvényelőkészítő munka, a parlamenti interpellációkra adandó válaszokhoz adatszolgáltatás, a törvényekből következő feladatok végzése, ellenőrzése, együttműködés segítése, nemzetközi ügyek intézése, az 1991. évi XXXII. törvény szerint az egyházi ingatlanok tulajdoni rendezése, oktatási, kulturális és más szervezetek állami támogatásának szervezése stb.

Hazánkban a törvények toleránsak a vallások sokféle értékeket hordozó struktúrái iránt, az állam anyagilag támogatja a működésüket, a vallási tradíciókat azonban figyelembe veszi. A magyar állampolgár – mint a magyarság kárpát-medencei történetében általában tapasztalhattuk – elfogadó-befogadó magatartásával, a társadalom a „befogadó-tagoló kultúra”-jával lehetővé teszi a vallások multikulturális jelenlétét.

Jegyzetek

1. BARTHÉLEMY-SAINT HILAIRE: A philosophia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz. MTA Könyvkiadó Vállalat, Bp. 1890. 80–81.p.
2. H. KAZEMZADEH IRANSCHÄHR: Mensch und Kultur im kommenden Zeitalter. Komission-Verlag, Zürich, 1939. 54–55.p.
3. JONAS COHN: Der Sinn der gegenwärtigen Kultur. Verlag von Felix Meiner in Leipzig, 1914. 238–297.p.
4. KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR: Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp. 2000. 55–76.p.
5. ANDORKA RUDOLF: Bevezetés a szociológiába. Osiris, Bp. 1997. 548. p.
6. LUDWIG FEUERBACH: Válogatott valláskritikai írások. Bp. 1953.
7. K. MARX–F. ENGELS: A vallásról. Bp. 1961.
8. KOZMA TAMÁS: Bevezetés a nevelésszociológiába. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994. 220–224.p.
9. HELMUTH VON GLASENAPP: Az öt világvallás. Talentum, Bp. 1998. 8–9.p.
10. Die Kreuzzüge aus arabischer Sicht. (Szerk.: Barbara von Kaltenborn-Stachau- Tutz Ruirchter –Bernburg München, 1975. Die Kreuzzüge in Augenzeugenberichten. (Szerk.: Dr. Hagen Thurnau) Düsseldorf, 1961.
11. Korán 2. szúra 115.
12. Korán 2. szúra 256.
13. Korán 16. szúra 125.
14. HAMMUDAH ABDULATI: Fókuszban az iszlám. Riyadh, 1995.
15. SAMUEL P. HUNTINGTON: A civilizációk összezapása és a világrend átalakulása. Európa, Bp. 2001. 157-159; 170–175. p.
16. <http://www.kkapcsolat.hu/el-konyv/legalabb/egy21.htm>. 1/12 2002.01.30.
17. TOMKA MIKLÓS: Egyház és társadalom. Magyar Tudomány, 1991. 11. sz. 1316–1325.p.
18. PRIGYI ISTVÁN: Az Ungvári Unió. Görögkatolikus Szemle Kalendáriuma, 1996, Nyíregyháza, 1995. 44–52. p.
19. <http://www.kkapcsolat.hu/el-konyv/legalabb/egy21.htm>. 13-16. p. 2002.01.30.
20. SERGIO RONCHI: A protestantizmus. Gondolat, Bp. 1991. 88– 89. p.
21. MAX WEBER: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Franklin Társulat, Ember és természet Bp. 22.p. 22. uo. 113. p.
23. SZÁRAZ GYÖRGY: Egy előítélet nyomában. Magvető, Bp. 1986.
24. S. NAGY KATALIN: Voltak ünnepek? Kulturális identitás az 1945 után született zsidó nemzedékeknel. Valóság, 1990/6. sz. 96–106. p.
25. <http://www.kkapcsolat.hu/el-konyv/legalabb/egy21.htm>. 2002.01.30.
26. GEORGE R. BACH-HAJA MOLLER: Psychoboom. In.: Hans-Jürgen Ruppert: New Age Endzeit oder Wendezeit? Wiesbaden. 1985. 157–166. p.
27. ELMAR GRUBER: Was ist New Age? Bewußtseinsstranformation und eine neue Spiritualität. Basel-Wien, 1987. 75. p.
28. <http://www.kkapcsolat.hu/el-konyv/legalabb/egy01.htm> 2002. 01.29.
29. HORVÁTH ZSUZSA: Hitek és emberek. Bp. 1995.

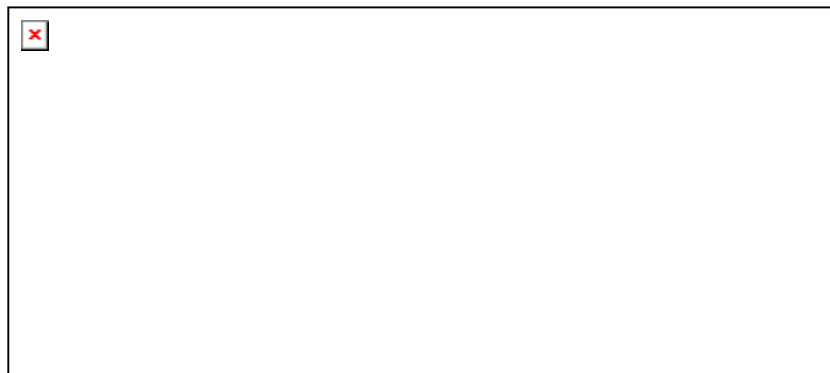
30. GÁL PÉTER: A New Age keresztény szemmel. Abaliget, 1997. 169. p.
 31. ERIC PEMENT: Die New Age Bewegung: Versuch einer Definition. In: Hans- Jürgen Ruppert: New Age Endzeitit oder Wendezeit? Wiesbaden, 1985. 183. p.
 32. Igazságosabb és testvériesebb világot! A Magyar Katolikus Püspöki Kar körlevele a hívekhez és minden jóakarátú emberhez a magyar társadalomról. Bp. 1996. 66–68.p.
 33. REUSS ANDRÁS: A római katolikus- evangélikus Közös Nyilatkozat értékeléséhez. Kultúra és Közösség, 2001. IV. 2002. 1. sz. 13–19. p.

Melléklet: Kisegyházak, szekták, vallási mozgalmak

1. Adventista Egyház	30. Metodista Egyház
2. Baptista Egyház	31. Mormon Egyház
3. Nazarénus Egyház	32. Öskeresztyén Apostoli Egyház
4. Bázisközösségek:	33. Shalom Bibliai Gyülekezet
5. Bokor-közösségek, Focolare, Regnum Marianum, Taize, Éljük az Igét	34. Sátánizmus
6. Bhagvari Sri Radzsnis-mozgalom	35. Szabadkeresztyén Egyház
7. Krisztus Szeretet Gyülekezet	36. Szcitológiai Egyház
8. Magyar Vallás Közössége	37. Új Apostoli Egyház
9. Magyarországi Arany Rózsakereszt Vallásközösség	38. Üdvhadsereg
10. Magyarországi Pantholokatholikus Tradicionális Egyház	39. Magyarországi Biblia Szól Gyülekezet
11. Megújulás Imacsoport Missziós Gyülekezet	40. Magyarországi Ökumenikus Vaisnava Egyház
12. Nemzetközi Egyesült Pünkösdisták Egyház Isten Gyülekezete	41. Egyesítő Egyház
13. Nyújtsd ki Kezed Krisztusért Szeretet Gyülekezet	42. Erdélyi Gyülekezet Megbékélés Közössége
14. OVGD Hiridu Mandir	43. Keresztény Advent Közösség
15. Teljes Evangéliumi Keresztyén Közösség	44. Rendtartomány
16. Svéd Pünkösdi Misszió Forrás Gyülekezete	45. Evangéliumi Szabad Eklézsia
17. Az Utolsó Napok Szentjének Jézus Krisztus Egyháza	46. Karma Decsel Ózel Ling Tibeti Buddhista Közösség
18. Budapesti Nemzetközi Egyház	47. Keresztény Testvéri Közösség
19. Arya Maitreya Mandala Kelet-európai Buddhista Misszió	48. Magyar Iszlám Közösség
20. Család	49. Magyarországi Csan Buddhista Közösség
21. Egyesítő Egyház	50. Magyarországi Karma-Kagyüpa Közösség
22. Élő Isten Gyülekezete	51. Nyolc Boldogság Katolikus Közösség
23. Evangéliumi Pünkösdi Közösség	52. Regina Pacis Közösség
24. Hare Krisna	53. Rime Tenzin Sedrup Ling, Rime Buddhista Centrum
25. Hit Gyülekezete	54. Sdzangye Menlai Gedün-A Gyógyító Buddha Közössége
26. Isten Egyháza	55. Szent Margit Anglikán Episzkopális Egyház
27. Jehova Tanúi	56. Tan Kapuja Buddhista Egyház
28. Keresztyén Testvér Gyülekezet	57. Független Keresztény Misszionárius Közösségek
29. Késői Eső Gyülekezet	

BODÓ LÁSZLÓ

Leonardo Utolsó vacsorájának materialista olvasata

E tanulmány Leonardo da Vinci a milánói S. Maria delle Grazie domonkosrendi kolostor refektóriumában, a XV. sz. utolsó tizedének közepén festett, 1498-ra befejezett az *Utolsó vacsora* című falképéről szól. Jézusról tehát a továbbiakban mint egy ember alkotta kép főszereplőjéről lesz szó: materialista olvasatban. Természetesen elkerülhetetlen, hogy más, ember teremtette forrásokat is felhasználjak, mint például a Bibliából Máté evangéliumát *Károlyi Gáspár* fordításában – kultúrtörténetileg közelebb áll a szerzőhöz, mint a modern fordítások. A Bibliába foglalt történetek felidézése sem az adott könyv kritikája kíván lenni. Veszem e bátorságot Leonardo méltatlan követőjeként, hiszen biztos állíthatjuk Leonardo gyakorlati, pragmatikus materialista¹. Ő megrendelésre festette meg képét úgy, hogy az a kereszténység szimbólumértékű alkotásává vált. Maga a mester nemigen hitt, tételes vallás gyakorlásáról nincs tudomásunk, az egyházi személyeket pedig nemigen szerette Vinci számára a témát a megrendelő adta kész, s tőle idegen „sztori” csupán, s annak ürügyén magamagáról és koráról szöveg – a kép segítségét kérve igyekszünk művészettársadalmi kontextusban materialista értelmezését adni a képnek.

*

Leonardo születésének századában folytatódik a pápai világalom hanyatlása; a pápák az avignoni száműzetésüket fényűző udvartartással, egyre rafináltabb pénzügyi akciók kidolgozásával mulatják (a gazdagság forrása a vezeklési büntetések pénzbeli megváltásából ered, a nevezetes búcsúcédulákból); Európa kettészakad vallási szempontból, a zürzavar kedvez az eretnokségeknek és a babonáságnak, s a

¹ Ismeretes csillagászati nézetei szerint a Hold épp oly égtest, mint a Föld; fénye a Földtől visszasugárzott napfény; a Föld nem középpontja a világegyetemnek stb. Emlékeztetőül: Leonardo da Vinci 1452 és 1519 között élt, Giordano Brunót 1600-ban égették meg, Galileit 1633 kényszerítik tanai visszavonására. Leonardo titkosírással írta tudományos munkáit – talán nem véletlenül.

pestis generálta aszketizmusnak²: az önkorbácsoló flagellánsok végigjárják fél Európát a századfordulón – de kedvez mindenekelőtt és főképpen a kapitalizálódásnak. A burgessek, bourgeois-ok mellé sorakoznak fel a reneszánsz pápák, a kultúra sokat köszönhet nekik vagy éppen a művészi, tudósi önhittségükből fakadó engedékenységeknek. Az *Utolsó vacsora* festésének évtizedében VI. (Borgia) Sándor a pápa, az őt követő II. Gyula és X. (Medici) Leó már nagy politikus, rendezik az egyházi állam viszonyait, s nagyvonalú támogatói a művészeteknek és tudományoknak. Kettőjük kapcsán szokás említeni: az itáliai művészet aranykorát jelentik pápaságuk – vagy fordítva: pápaságukat aranyoztatják a művészekkel. S – akaratlanul – elindítói a reformációnak, s főképpen annak puritanizmusának. Az inga visszalendül majd. Az *Utolsó vacsora* elkészülte után húsz évvel kiszögezett cédula jelenik meg a wittenbergi templom ajtaján, két év múlva Luther megkérdőjelezi a pápa primátusát, a zsinat csalhatatlanságát, újabb egy év, s minden keresztény pappá is válik, azaz nincs szükség funkcionárius papokra; a hét szentségből csak kettő marad (a keresztesség és az úrvacsora!) S az inga tovább lendül: az anabaptisták már minden egyházi és világi rendet és hatalmat elutasítanak, leveretik az első freskókat, Münzer látomásos prédikálásában lázítja a vidéki népet, más prédikátorok a közeli végítéletet prognosztizálják, a vallási fanatizmus vagyonszétosztást és többnejűséget szül, s ígéri minden hitetlen kardélre hányását. Mindez Németországban, de ott is csak a parasztok lesznek a kárvallottjai az ideológiai-vallási köntösben megnyilvánuló háborúnak polgár és földesúr között.

Itália kimarad a látványos reformációból (Bodenstein Milánóban!?) és ellenreformációból – talán éppen a reneszánsz pápák belpolitikája, a katolicizmus belső megújítása által – ami meg is felel az itáliai polgárnak. S kimarad Spanyolország is, a szent inkvizíció gondoskodik arról, hogy az eretnek eszmék ne nyerjenek teret a félszigeten.

Ez a kor a firenzei Mediciek és az augsburgi Fuggerek kora: az előbbieket a pápai udvartól szerzett timsó-monopóliumból, az utóbbiakat a császárokkal kötött üzleteken, pl. a higanymonopólium megszerzésével lettek dúsgazdagok. A kapitalizáció motorjai a bankok. Az első számú pénzügyi hatalom maga az egyház, az uzsoraszerzés tilalmát a járadékrendszerrel rúgja fel (az egyházi adók biztosítása érdekében nagykereskedőket vesz igénybe, akik a kifizetett előlegért járadékot, privilégiumokat kapnak haszonként). A világi fejedelmek ezt utánozzák, amikor bérbe adják a vámszedést, a pénzverési a piaci, bányászati és a földhasználati jogokat. A kereskedő-bankár kiépíti a bedolgozó rendszert: nyersanyagot és szerszámot ad a bérmunkás

² A Leonardóval egy évben született ferrarai Savonarolát két társával a könyvcenzúrázó VI. Sándor pápa 1498 májusában akasztatja fel, majd égetteti el. Savonarola puritán lelkét korának általános, vallási, politikai és társadalmi téren tapasztalható romlottsága zaklatta fel: kíméletlen hangon ostorozta a fennálló állapotokat, az állam és az egyház léhaságait. Végzetét az okozta, hogy 1498-ban túlzott hívei istenítélet ajánlottak: ez nyilvánvalóan nem volt érdeke sem a vallási elitnek, sem a főleg kereskedésből meggazdagodott újpolgárságnak: eretnek tanok hirdetésével vádolták be Rómában, azért a pápa őt egyházi törvényszék elé állította. VI. Sándornak még mielőtt a pápai trónra lépett, Vanozza de Catenci Róza ágyasától négy fia és egy leánya született. VIII. Ince halála után gátlástalanul nyúlt a tiara után. Pápaként az volt a legfőbb célja, hogy családját felemelje és gazdagítsa. János fiának a beneventói hercegséget adományozta, Lukrécia leányát a hatalmas Sforzához adta nőül, kedvenc fiát Cézárt pedig az egyházi rend feladása nélkül bíbornokká nevezte ki. Hogy Cézárnak nem tudta megszerezni Frigyes nápolyi király leányát, szövetkezett XII. Lajos francia királlyal, hogy Itáliát feldarabolja. Midőn a franciák elfoglalták Milanót, loistálónak használták a domonkosrendi kolostor refektóriumát: a lovak vizeletéből felszabaduló amónia felgyorsította a terem falán levő festmény, Leonardo Utolsó vacsorájának pusztulását.

bedolgozóknak, s az árut saját maga értékesíti, a mezőgazdaságban is felbomlik a robotoltató patriarchális nagybirtok, hogy helyében megjelenjen a járadékos és haszonbérleti forma, s a paraszti örökbérlet. Itáliában a podesta csalással vagy erőszakkal signorévá lesz, a városállamok kialakulásával az üzlet igazgatja politikát, még a háborúkat is „vállalkozóknak” adják ki a fejedelmek: s a condottierék is haszonelvűen vívják más zsoldosokkal szemben a csatákat a befektetés-haszon mérlegének szigorú figyelembevételével. A zsoldos oda megy, ahol megfizetik, csakhamar jelentékeny szereplője lesz a politika-bussinesznek.

Ez a kor a realitások kora. Feléled a görög sejtés, hogy a föld gömb alakú – Kopernikus alig húsz évvel fiatalabb csak Leonardónál. Amikor Leonardo elkezd az Utolsó vacsorát Behaim elkészíti az első földgömböt, még festi az Utolsó vacsorát, amikor megszületik Agricola, az ásványtan és a metallurgia megalapítója, Paracelsus a kuruzslást alakítja orvoslássá. Kész a kép, amikor elkészül az első zsebóra, s amikor Vasco de Gama hajóival eljut Indiába.

A pénz uralma alól a művész sem kivétel: a politikusnak és a politikus által fizetett zsoldosnak szállít megfelelő csataeszközöket a polihisztor, szelíd természetű, fegyvertelenül járó Leonardo Milánóban Ludovica Sforzának ajánlkozik hatékony gyilkoló eszközök megtervezésére és kivitelezésére³, de a herceg nem bíz meg benne, megrendelést nem ad. Leonardo egy sor fegyverfajtát tervez, „csak úgy”, nem megrendelésre, de piacra, pl. az orgonaágyút (a Katyusa elődjét) vagy a legyezőágyút, hogy aztán a dúsgazdag velenceieknek ontsa a hadászati terveket, majd Cesare Borgiának készít hadtervet szülővárosa ellenében, hogy aztán otthagya Cesaret, újra a firenzei köztársaság hadiszakértője legyen Pisával szemben.

Leonardo nem gátlástalan, hanem a kor kivételes tehetségű törvénytelen gyermeke. Szó szerint is: apja Ser Piero jómódú firenzei állami jegyző, parasztlány anyját (akinek csak keresztnevét ismerjük: Catarina) nem ismerte, mert apja házában nevelkedik. Nagy jelentősége nincs „fattyú”-létének, csak akkor, amikor nagytermészetű apja törvényes gyerekeivel, féltestvéreivel kell pereskednie. A kor erkölcsébe egy megesett-megerőszakolt parasztlány még belefér, mint ahogy az is, hogy a természetes apa magához vegye fiát, különösen, ha még nincs fiúgyermeke. Az majd a negyedik és ötödik törvényes házasságából fog születni. A öröklés apajogú és fiúági. Hogy mennyire lehet e korban szociológiai jelenség a gazda és a megesett szolgálólány, azt csak találgathatjuk. Minden bizonnyal nem egyedi esetről van szó, de a „munkahelyi szexuális zaklatás” csak a 20. század végére lesz az e század elején útjára indult tudományág vizsgálati tárgyává. Hogy Leonardót nem hagyta érintetlenül az anyanélküliség, arra nagyszámú Madonna-ábrázolása utal csak. A *Szegfűs*, a *Sziklás*, a *Benois-* és a *Dreyfus Madonna*, a *Madonna Litta*, a *Madonna macskával*, a *Madonna a gyermek Jézussal*, a *Szent Anna harmadmagával* és a *Háromkirályok imádása* – mind egy-egy elvesztett anya utáni vágyakozás. A képeken a Catarina-Madonnák szeretetteljes ábrázolásában nyoma sincs semmiféle József Attila-i korholásnak; azaz Leonardo pontosan tudja, hogy nem anyja nem törődött vele, éppen ellenkezőleg: ha maradhatott volna Anyjával, az pontosan azzal a szeretettel, féltéssel, gondoskodással fordul Fia után, ahogy ezeken a képeken Madonna.

³ „...könnyen mozgatható mozsárágyút építék, amely tűzbombákat szór... tökéletesen biztos, sérthetetlen páncélkocsit építék... ha tengeri csatára kerülne sor, tengeren alkalmazható védő és támadó fegyvereket is készíték, valamint olyan hajót, amelynek a legnagyobb ágyú sem árthat.” I.h.: Freidenthal, 30. p.

Pszichológus akkor még nincs, ki kiderítse, mily komplexusok érlelődnek az ifjú Leonardóban – ha egyáltalán érlelődnek, hiszen a dolog nem lóg ki a korabeli példák sorából. Lehet, hogy rendes polgári családba születve is magának való gyerekké lesz, akit jobban érdekelnék a mezők fái és madarai, mint a humanistából reneszánszba váltó világ ellentmondásai – ám a Madonna-képek vallanak az árva magányról.

Az már bizonyára életre szóló nyomot hagy benne, hogy inaskodás idején perbe fogják három társával egyetemben fajtalanság vádjával. Az „erkölcsrendészet” a kor rendőrségi zöld vonalán, a Palazzo Vecchio falára helyezett ládikába dobott névtelen cédula alapján tartóztatja le. Apja pénze és befolyása mentesíti az ítélet alól, s még mindig nincs pszichológus, aki e kalandot segít neki feldolgozni. Igaz később Milánó enyhítheti a traumát, hisz ott már zavartalanul élhet a „kis tolvaj és pizsokfészek” Salaival.

S ez a kor a perspektíva kora, s ezen belül a centrális perspektíváé: „...a kép központi tengelye egybeesik a néző látósugarával. A nézőnek ez a nyílt elismerése egyszersmind erőszakos beavatkozás a képen ábrázolt világba. A perspektivikus torzulásokat nem magában az ábrázolt világban jelen lévő erők okozzák. Annak a ténynek a vizuális kifejezései, hogy ez a világ megfigyelés tárgya. A geometriai optika szerkezete pedig meghatározza és előírja a néző megfigyelőpontját. Ilyen mértékben egyet tudunk érteni a középpontos távlatnak azzal az általánosan elfogadott magyarázatával, amely a reneszánsz individualizmus megnyilvánulásának tekintti.”⁴

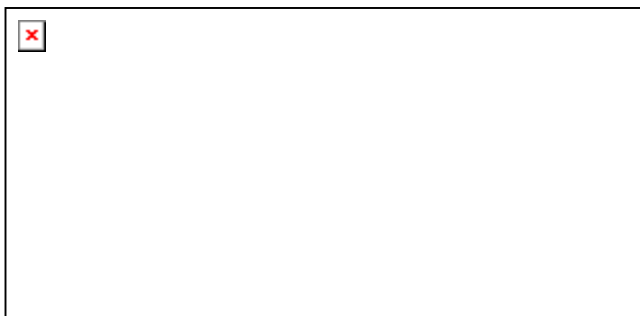
Másképpen: a perspektíva magában foglalja a társadalmi lét perspektíváját is. A feudális rend lazul Európa-szerte, Itáliában pedig nemcsak izmos már az új osztály, a polgár-burzoá, de hatalma is van elég. Nagyon kell neki a tér, amit meghódított, meghódít, s amit még inkább meg fog hódítani. Velence kalmárai, Firenze bankárai, Milánó gyárosai nem állnak meg a városkapuknál. Az individuum szabadságra ítéltetett. Bejárta már ez az individuum a Poklot, Purgatóriumot, Paradicsomot rég, s nem az evilági lét irracionális helyeiként, de feltérképezhető, leírható világokként. Érzékletesen, de nem az idő szerint perspektivikusan, hogy ott folytatódik majd a lét. Dante a polgár centrális világába rajzolta azt, amit addig a túlvilági dimenziók írtak csak le.

„A centrális perspektíva felfedezése a nyugati gondolkodás egyik veszélyes fejleményéről árulkodott. Jelezte azt a tudományos beállítottságot, amely előnyben részesíti a mechanikus reprodukciót és a mértani szerkesztést a teremtő ábrázolással szemben.”⁵ – rögzítette Arnheim. Csakhogy: ez a mechanikus reprodukció és mértani szerkesztés éppen a reneszánsz individuumot szolgálta. Nemcsak fegyverek megrendeléséről dönthet könnyebben hadvezér és uralkodó, ha „valóságűen” látja a rajzon a tervet, de individualista büszkeség tölti el, ha termeinek falain tükröződik városa, palotája, s önnön maga. Hiszen a centrális perspektíva felfedezése csak mellékterméke azon eszközöknek, melyek segítségével valóságról mind valóságűbb kép volt rajzolható.⁶

⁴ Arnheim, 324. p.

⁵ U. o. 314-15.

⁶ A festő a szeme és a modellje közé elhelyezett üveglapra rajzolja a valóságot; a rajzon a centrális perspektíva enyészpontja a festő szemének a kép síkja mögé tükrözött pontja lesz. Vermeer is biztosan használt ilyen eszközt, Canaletto pedig a hasonló perspektívát eredményező camera obscura segítségével rajzolta „fotórealisztikus” városképeit. Leonardo is ismerte az eszközt: „...vannak olya-

Az Utolsó vacsoráról szólván majd mindenki kiemeli a centrális perspektíva – egyébként is szemet kiszűrő – meglétét. A kazettás mennyezet összetartó vonalai a kép szembetűnő perspektíváját adják. A szokványos elemzések szerint

ugyanazzal a funkcióval, mint a többi, a kezek, a szemek vonalai – hogy ráirányítsák a figyelmet a közében ülő Jézusra.

Jellemző *Kenneth Clark* elemzése: „Az *Utolsó vacsora* drámai hatása mindenestül az alakok elrendezéséből és mozgásából, nem pedig az arckifejezésekből fakad... A perspektíva enyészpontja a főalakban fut össze. Minden forma, minden mozdulat egy dologra összpontosul... Leonardo bizonyos értelemben ugyanazt a megoldást választotta, mint a *Háromkirályokon* – egységbe foglalt két dinamikus tömeget oly módon, hogy az egyensúly egyetlen ponton nyugszik. A látszólag egyszerű elrendezés bravúros lelemény. A tizenkét apostolt két csoportba rendezte... az alakok mozdulatai révén a központi figurához is elevenen kapcsolódnak”.⁷

E – legáltalánosabb – perspektíva-értelmezésnél többet vesz észre *Rudolf Arnheim*: „Az enyészpont nemcsak tükrözi azt a helyet, ahonnan az ideális néző a képet nézi; az egyszersmind és mindenekelőtt a képen ábrázolt piramisszerű világ csúcsa. »A távlat két egymással szemben elhelyezkedő piramisból áll – írta Leonardo da Vinci. – Az egyiknek a csúcsa a szemig ér, talpazata pedig a horizont távolságában fekszik. A másik talpazata esik a szem felé, s a csúcsa a látóhatára.«

Szimbolikusan az ilyen középpontos világ az emberi létezés hierarchikus felfogásának felel meg... Krisztus van a kompozíció közepén, amely egyszersmind az enyészpont is. A homloksíkból álló asztal és a hátsó fal aláhúzza a főalak fenséges nyugalmát, míg az oldalfalak és a mennyezet a kinyilatkoztatás gesztusával tárulkozik kifelé. A helyiség minden alakja, minden egyenes sugárkéveként a középpontból árad szét; fordítva pedig az egész elrendezés egységesen a középpont felé mutat. A mélységhatást csökkenti, a jelenet ünnepélyességét növeli az egész kompozíció szimmetriája.”⁸

A középpontos távlat tehát Arnheimnél egyszer a reneszánsz individualizmust tartalmazó szerkezet, egyszer pedig „az emberi létezés hierarchikus felfogásának felel meg” – ez pedig ellentmondás. A továbbiakban ezt megpróbáljuk feloldani, azokkal a véleményekkel azonosulva, hogy a perspektívát (jelző nélkül) a hierarchikus kötöttségeket elvető, a társadalmi mobilitásban érdekelt, s ezáltal individuális polgár törekvései kifejeződésével azonosítjuk.

nok, akik a természeti jelenségeket üvegtáblán vagy áttetsző kartonon vagy fátylon keresztül nézik, ezen az átlátszó síkon megrajzolják a körvonalait, az arányosság szabályai szerint, aztán megerősítik őket, itt is, ott is hozzájuk téve valamit... de ezt az eljárást csak azoknál dicsérhetjük, akik a saját képzeletükből is képesek utánozni a természeti valóságot, és akiknek ez a művelet csupán fáradtságos munkájuk megkönnyítésére szolgál..., ám kifogásolni kell e találmány alkalmazását azoknál, akik nem képesek maguktól lerajzolni valamit, sem géniuszukkal latolgatni; holott ezzel a renyhességgel saját tehetségüknek lesznek pusztítóivá...” Leonardo 1973, 41. p.

⁷ Clark, 82–84. p.

⁸ Arnheim, 324–325. p.

René Berger még tovább megy a perspektíva értelmezésében: „A reneszánsz perspektívája nem csupán technikai találmány; egy meghatározott életérzés tükröződik benne. Tere határok közé zárt kiválasztott világ, amelyben a tárgyak engedelmesen rendbe állnak a kiválasztott néző tekintetétől, amely mozdulatlan nyugalommal és derűvel szemléli a világot, *akár az istenek.*”⁹ (Kiemelés: B.L.) Tehetnénk hozzá: a perspektívával a reneszánsz művész *egy másik* világot teremt, *mint* az isten.

Hogy a képen nemcsak a centrális perspektíva van jelen, azt már alig-alig vesszük észre. *Stendhal* például igen: szót sem fecsére a kép központosságára, s inkább az asztalterítő ráncainak pompás kidolgozását dicséri, de talán ő is Sir W.E.¹⁰ hatására: „Érezzük, hogy levegőre van szükségünk, hogy lélegzetet tudjunk venni; ezért a festő nyitva ábrázolta az ajtót és a két ablakot, a szoba mélyén. Távoli és békés mezőt pillantunk meg, és ez a látvány megenyhít. A szívnek szüksége van e hallgató nyugalomra, amely a Sion-hegy körül uralkodott”¹¹. Rosci a kép fényviszonyait elemezve írja: „A természetes valóság hatását kelti a kép háttérének hármasságátörésén át beeső látszólagos világítás is, amelynek kettős feladata van: egyrészt szembefény-hatást idéz elő, mintegy glóriát vonva Krisztus feje köré, másrészt a távlatot mélyíti el egészen a végtelenségig.”¹² A megállapítás vitatható: Leonardo nem proto-kubista, hogy négyyszögletes glóriát fessen, ha glorizálni akart volna, akkor él az ellenfényhatással, azaz Jézus hajának kontúrját csillogtatja meg, aminek viszont nyoma sincs, pedig a hátsó megvilágítás természetszerűleg ezt eredményezné egy realisztikus ábrázolás esetén.

Tehát kétféle perspektíva van a képen: a sokak által leírt centrális, és az alig észrevett mögöttes táj levegőperspektívája. Hogy a centrális és a levegőperspektíva miként viszonyul egymáshoz, ennek nem találtam elemző nyomát. Pedig ott van mindkettő, biztosan nem véletlenül, s feltétlenül nem redundáns információként.¹³

A kép maga tehát a domonkosrendi kolostor refektóriumában. *Richard Friedenthal* idézi *Goethe* leírását: „A keskeny falban levő bejárattal szemközt, a terem mélyén állt a prior asztala, és mellette a két másik a barátoknak, mind a három asztal egy lépcsőfokkal magasabban a padlónál. És ha az ember a terembe érve megfordult, a negyedik falon, az alacsony ajtók felett egy negyedik asztalt láthatott, amelynél Krisztus ül a tanítványaival, mintha ők is az ebédlő társaságához tartoznának. Érdekes élményük lehetett a barátoknak az étkezés, ahogy az a két asztal, a prioré és a Megváltóé egymásra tekintett, és ők ott ültek a kettő közé zárva.”¹⁴ Szép észrevétel.

Rögzítsük azt is: Leonardo (fennmaradt) művei közül az Utolsó vacsora a centrális perspektíva szempontjából szinte egyedülálló. A jóval korábban, 1472–75 között festett (firenzei) *Angyali üdvözlés* ilyen határozott, s még fellelhető a *Háromkirályok* (1481–82) című képén a szerkesztett perspektíva (az e képhez készült két tanulmány egyikén nagyon határozott a centrális perspektíva jelenléte, főképpen a

⁹ Berger, 1.köt. 214. p.

¹⁰ „A Krisztus feje mögötti mező sok örömet szerzett nekem”. Idézi *Stendhal*, 174. p.

¹¹ *Stendhal*, 160. p.

¹² Rosci, 296. p.

¹³ „a perspektíva pedig három részre oszlik. az első kizárólag a testek vonalrajzával foglalkozik; a második rész a különböző távolságokba került színek elhalványodásával; a harmadik pedig azzal, hogy különböző távolságokba került távolságokból mint lehet egyre csökkenő tisztasággal érzékelni a testeket.” *Leonardo*, 1973. 17. p. A harmadikat jól megfigyelhetjük a mennyezet kazettáinak, illetve az oldaldrapériák rövidülésében. Leonardo az osztott táv-módszerével szerkesztette meg a térbeliséget adó rövidüléseket.

¹⁴ *Friedenthal*, 71–72. p.

négyzetrácsos padozat megtervezésénél, a másikon viszont szinte hiányzik: párhuzamosak a mélybe futó vonalak). Az Utolsó vacsorával gyakorlatilag befejeződnek a szerkesztett perspektíván alapuló művek; a találmányok, gépezetek képein sem jellemző, sokkalta inkább az axonometria. Igaz, a szerkesztett perspektíva csak akkor „élhet”, ha a képen épített objektumok is láthatók. Márpedig Leonardo – mondhatjuk – általában idegenkedett attól, hogy épített környezetbe helyezze alakjait.

Az *Angyali üdvözlés* is fontos funkciója van a (nem „pontosan” szerkesztett, nem egy pontban enyésző) perspektívavonalaknak, melyek nem lennének felismerhetők a Mária mögött lévő épület kváderkövei nélkül, így viszont su-

gárkévébe, szinte reflektorfénybe vonják, egyúttal tagolják Máriát. És elnyomják azokat a görbéket, íveket, melyek rímelnének az Angyaléra, csak a két térde közé beomló ruha íve dominál fekete vulvaformájával. Az Angyal szeme ugyan Mária arcára néz, de a fejtartásból következően Mária méhére irányulna, a tekintet irányultságát felerősíti a kőfal, s párkányának két határozott egyenesese, s az angyal szárnyának aerodinamikailag tökéletes cseppformája. A kép jobb oldala, épített, alkotott, a zömök kőasztallal együtt, ami el is választ a bal oldal természet(ességétől). A bizonytalan enyészpontú perspektíva itt centrumba nem helyez sem szereplőt, szem szemlélődöt, hanem megvilágít. Mária Angyal felé fordított bal tenyere csak nekünk jelenthet háritást, a kor ikonográfiája szerint elfogadást jelent. Még nem tudja, mi sors vár méhének most befogadott gyümölcsére.

Az a sors pedig ott az Utolsó vacsorán.

Nézzük a képet!

A történet szerint éppen elhangzott a mondat: „*Bizony mondom néktek, ti közületek egy elárul engem.*” Erre reagálnak a tanítványok. Találunk leírásokat erre is, Stendhálnál például¹⁵. Találgathatunk mi is.

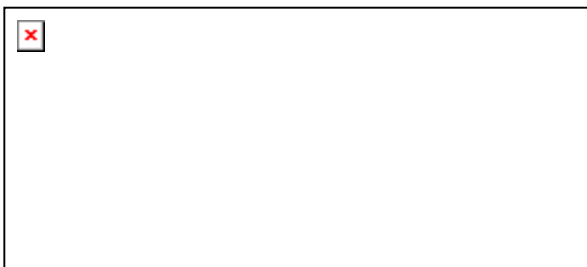
A körülötte lévők magukkal, s a magukhoz hasonló másokkal vannak elfoglalva: melyikünk? Én? Lehetetlen! Közülünk valaki? Aligha! Melyik csoport melyik tagja fogja elárulni? Ő itt mellettünk? Nem valószínű: elkülönülve ugyan, de ugyanazon oldalán vagyunk. Tehát a túloldali két csoport valamelyikéből valaki. A hozzá közelebbiből? Ez valószínű: az árulók felülreprezentáltak a közelállók között. Vagy aki a legszélre szorult? Ennek is van annyi valószínűsége... Tizenegy ember gondolata másik tizenegyről – az annyi mint 121. Százhuszonegy pszichológiai történet! Önmagáról is elgondolkodik talán néhányuk.

Júdás e pillanatra már megkapta a harminc ezüstpénz, Jézus is tudja már, hogy elárultatott („Meggzólalván Júdás is, a ki elárulja vala őt, monda: Én vagyok-é az, Mester? Monda neki: Te mondád.”) Júdás most legfeljebb azon gondolkodik, miért éppen ő neki kellett árulóvá lennie. Az árulás nyilván szimbolikus, „fizikailag” feles-

¹⁵: „Szent János, akit lesújt az, amit az imént hallott, eközben kissé Szent Péterre figyel, aki élénken magyarázza neki ama gyanúit, amelyiket az egyik, a néző jobbán ülő apostollal kapcsolatban érez...” Stendhal, 158. p.

leges elárulni Jézust. Lukács már korábban tudja, hogy mi a történet vége¹⁶. Jézust egyébként is mindenki ismeri, a főpapok bizonyára jól megjegyezték maguknak, mikor alulmaradtak a vitában, a templomból kizavart kufárok nem harminc, tíz tért felhajtották volna órák alatt, Jeruzsálem nem olyan nagy. Júdás történetei a másik tizenegyről tehát maradnak örökre megíratlanok. Érdektelenek, mert ő nem hátrít, elvállalja e szimbolikus árulást. Az lehet maga a kétely: egy kritikus értelmiségi, aki nem feltétlenül fogad el mindent kinyilatkoztatásként. Júdás, a legértelmezebb tanítványt pontosan tudja, az igazi drámát a belső árulás hitelesíti. A többiek fel sem fogják ezt, vagy más szerep vár rájuk. A monológja érdekes lenne – Júdás evangéliuma. Szimpatikus az a történet.¹⁷

De abban a pillanatban, mikor a mondat elhangzik, ő már tisztában szerepével. Hátradől, de nem a megdöbbenéstől, sem a gyanúsítástól, méginkább nem a büntudattól, az később lógatja fel egy száraz fa ágára. A főszeplőnek ad teret, s Jézus

függőleges tengelye mellé odahúz alakjával egy másik vonalat. A két vonal a képből kitar, s célba veszi a képet nézőt, s ezáltal bevonja a kép terébe (ezt segíti a Jézus balján lévő súlyvonala is). Ez a két vonal mutat ki a képből, pontosan a szemléelőre. S találkozási pontjuk nem feltétlenül az enyészpont armheim-i tükröződése, de feltétlenül kiindulópontja a falnyílásokon át a szabadba vezető útnak. Ahhoz viszont a kép nézőjének át kellene törnie magát asztalon, s az asztal mögött ülőkön. S ez szinte lehetetlen. Júdás vonala kijelöli a néző helyét (árulásaink jelölik ki helyünket?).

Tizenhárom férfi egy hosszú, keskeny étkezőasztal túlsó oldalára kiterítve. Miért nem ülnek körbe az asztalt, ahogy normálisan, máskor¹⁸? Miért e teatralitás? Szűk a hely az asztal két végénél, szinte a falakig ér. Bertalan le sem tud ülni, beszorult a fal és az asztalvég közé, Simon félsóderosan préselődött a másik véghez. Ezért nem férnének erre az oldalra? S van-e még valami, mi meggátolja átjövételüket erre az oldalra? Aligha.

Mi lehet ezen az oldalon?

Terem lehet előttük, ahol vannak. Ömögötte ajtó, nyilván azon jöhettek a terembe. Mi az a nyílás a falon? Bejárat ide, vagy kijárat a szabadba? Ajtószárny nincs rajta, szabad az út, s zárva mégis: alakja lezárja. Lezárni látszik: trükk a perspektíva segítségével. Jól látszik: az asztal a néző felőli oldal első falnyílással van egy síkban, az asztal szélessége nem éri el annak szélességét. Mögötte még három, ugyanolyan mélységű rejtélyes, talán kárpittal takart, befalazott fekete tömb uralja a kép két oldalát. Jézus mégis mintha a hátsó bejárat előtt ülne közvetlenül, pedig az első

¹⁶ „Ímé felmegyünk Jeruzsálembe, és beteljesedik minden az embernek Fián, a mit a próféták megírtak./Mert a pogányok kezébe adatik, és megcsúfoltatik, és meggyaláztatik, és megköpdösetik;/És megostorozván, megölik őt; és harmadnapon feltámad./Ők pedig ezekből semmit nem értenek; és a beszéd ő előttük el vala rejtve, és nem fogták fel a mondottakat.” Lukács, 31–34.

¹⁷ Goethe szép leírást ad arról, hogy melyik tanítvány mire gondol éppen. Judásról ezt: „...rémülten pillant fel, az asztal felé hajol, jobb kezében az erszényt szorítja, a ballal azonban görcsös mozdulatot tesz, mintha mondaná: *Mit akar ez jelenteni? – Mi lesz ebből?*” 166. p.

¹⁸ Valószínűbb egyébként, hogy a „valóságban”, a kor szokásainak megfelelően körbebeverték egy alacsony asztalféleséget.

oldalkeretekkel van egy mélységben. Alakjának hátritolását, a kijárat elzárását a újabb „perspektíva” segíti: ha a tanítványok szeméit és kezüket összekötjük, kirajzolódik az a centrális résztávlat, amely optikailag a valóságosnál hát-

rébb kényszeríti alakját, körülbelül a harmadik oldalnyílásig, szinte a hátsó ajtó elé.¹⁹

A ki-bejárat mellett egy-egy szabad ablaknyílás. Benézhet rajtuk, aki arra jár – s láthatja az ott ülők hátát. Nekik meg kellene fordulniuk, hogy a végtelenbe vesző tájra pillanthassanak.

Magabiztos így, háttal az ajtónak, ablaknak – kívülről veszélyre nem is gyanakszik. A külvilágot egyúttal lezárja hátával. Gyanítja tán, nemigen barangol már azon a tájon. Hatan oldalvást ülnek nekünk, szemük sarkából még észrevehetik a ház előtt járókat. Vajon milyen volt a tanítványok periférikus látása egyébként? Most csöklátók: tekintetük kizáró és gyanúsító. S némelyiké exkuzáló: én nem.

Ülnek, velünk szemben. Ugyanúgy nem kommunikál senki előre, ahogy hátra sem. Előre miért is? Pedig erre nyílik ki a terem. Mennyezete kazettás, megmozdíthatatlan rács. Mi van a festett terem ezen oldalán, ahová át sem jöttek. Át sem jöhetnek? Erre az utat az asztal zárja. Előtte a képet néző, aki viszont a kép előtere felé zárja le az utat. Az asztal tehát rivalda lehet, ezen a felén a néző, s nincs kibeszélés a színpadról a nézőtérre. Nincs összekacsintás a nézővel. Nem a néző individuumát szolgálja a centrális perspektíva. Sokkalta inkább bezártságát. Amit látunk e színpadon, az a valóság egyfajta reprodukciója. Színházban nem furcsa, ha nem körbeülük az asztalt, melynek hosszú, keskeny fehér tömbje elválaszt. Ugyanakkor lebeg a kecskelábain. Stabil alapja a fölötté lévő alkompozícióknak, s lefékezi, lezárja a lezuhanó perspektívavonalakat.

Mögöttük a gyönyörű itáliai táj, háttal nekik, szemben nekünk a levegőperspektíva; hiába vár sétálni az utakon, nézelődni a tájban szorgoskodó parasztokat, árnyékban pihenőket. A nyílások a hátsó falon inkább elválasztanak a tájtól. Miért vannak ott? Ha a résztvevők nem törődnek vele, mert nem törődhetnek, ha alakja lezárja, a kiutat, ha mondatai eltérítik a tekintetet, mégis miért? Jelenlétükkel ígérnek a kirándulás illúzióját, a bármikor-itt-hagyhatom-e-helyet lehetőségét; azt a bizonyos individuális szabadságot, amely nem köt egyént beleszületett valóságába. Vagy az a táj az, ahova egy assisibeli Ferenc elvonult már, hogy csak madarakkal társalogjon – a társadalomból való kivonulás tájéka? Mindegy: Jézus háttal neki, magamagát zárja be e terembe. A nyílások egy cella falán vannak, bár az ajtó nyitva, s rácsok sincsenek az ablakon. Hova is menne, aki egyedül van? Hová cipelje egyedüllétét? Itt vagy ott elviselhetőbb a magány? Azaz nem a rosci-i távlatot mélyíti el a végtelenségig, hanem a magányt.

¹⁹ „Krisztus jobb és bal oldalán látható apostolok két csoportjánál, akik úgy fordulnak a kép középpontja felé, hogy tengelyükkel lépcsőzetesen perspektívát formálnak a fõalak körül... Clark, 84. p.

Mert mit csinál Jézus? Most, ebben a pillanatban, mikor kimondta a súlyos szavakat? Nem a történeti, nem a bibliai, hanem a leonardói, a reneszánsz individuum. Mit csinál ott középen maga da Vinci?

Ha állapotát a lehető legrövidebben és pontosan akarjuk jellemezni: egyedül van. Magányát a kép elmeséli – annak is, ki a történetet magát egészében vagy részleteiben nem ismeri.

Magányára mutatnak az összefutó határozott egyenesek: íme a magányos ember! Ha egyenesen tartaná fejét, a homlokában összpontosulnának e vonalak. De ő félrehajtja fejét, mintha kitérni igyekezne valami elől. Kiáramlás kizárva, járomcsontból mégsem áradhat. Homlokból inkább vagy a szemekből. De a vonalak nem oda tartanak össze. Miért hajtja félre a fejét?²⁰ Vagy: mi elől hajtja félre a fejét? Ők bezárva magukkal vannak elfoglalva. És Jézus mivel?

A feleletet keressük a vonalakban.

Ha lebontjuk körülük az épületet, akkor eltüntetünk minden perspektíva vonalat, s ha eltüntetjük a tájat, Jézus akkor is a figyelmünk középpontjában marad. A kép elmesélhető cselekménye ott tartja, s központi helyzete főképp. Redundanciája van a képnek, tautológiája nincs.

Minek ráirányítani a figyelmet, amikor amúgy is a figyelem középpontjában van? A kép részvevői ugyan éppen magukkal és társaikkal vannak elfoglalva, de e pillanat előtt és egy pillanat múlva ismét ő lesz érdeklődésük középpontjában. S a kép nézője számára is állandó középpontot jelent egyedülléte. A többiek hármass csoportjai akcióban, cselekvésben, a csoporton belüli és a csoportok közötti kommunikáció kizárja Jézust a kép cselekményéből. Egyedülléte irányítja rá a figyelmet. Az ő nyugalma a viszonyítás origója. Az ő nyugalma a talpán álló háromszög: jobb keze megtámaszkodik az asztalon, nyugalmat, önbizalmat áraszt (a háromszög egyik szaruként), valójában a mozdulat már reflex-szerű: kitámaszkodik vele, mint egy autós az ütközés előtt. Tenyere még az asztal lapja felett, talán nem történik meg az ütközés, de csuklója már támaszkodik a terítőre, s a tenyér is rá fog feszülni az asztal stabil hasábjára, ha szükséges. Támasztékot keres, mielőtt rázuhan az ék – ellenáll, sorsát nem akarja elfogadni (melyik lénye vajon, az emberi vagy az isteni?) Bal karja ugyanabban a pózban, de tenyere felfelé fordítva alig érinti az asztalt (úgy is mint a háromszög másik nyugalmat adó szára), ám ez a megadás karja: vedd el ha akarod (Júdás a falatot ugyanazon tálból, az Atya az életet.)

²⁰ Michelangelo Brutus szobra kapcsán írja Charles de Tolnay: „A középkori felfogás szerint a jobb oldalt Isten óvja, a bal oldal ki van szolgáltatva a Gonosznak. A modern pszichológia szerint az arc jobb fele az ember belső életét tükrözi, bal fele pedig társadalmi beilleszkedését. Az emberi arcnak ezt az általános, törvényszerű aszimmetriáját – öntudatlanul vagy tudatosan – minden realista művészet reprodukálta, úgy látszik azonban, hogy Michelangelo volt az első, aki ezt a külsődleges jelenséget felhasználta az aszimmetria kiváltó okának, a belső erőnek az érzékeltetésére.” (Tolnay, 243. p.) Az nem valószínű, hanem biztos, hogy az Utolsó vacsora korábban készült, mint a Brutus-szobor. Az is biztos, hogy Leonardo nagyon tudatosan, sokat gyötrődve festette meg: nem véletlen Krisztus fejtartása. De hogy ő tette volna az „első” és „tudatos”, nehéz lenne bizonyítani, hiszen már a Jeromos az oroszlánna című 1480 körüli képén is határozott motívum az arc jobb oldalának felkínálása. Érdekes viszonyrendszerek vannak fejtartásokba fogalmazva a Madonna-képeken (Madonna Litta, Sziklás madonna) is.

Rosci²¹ pontos megfigyelése: „...a szinte elérhetetlen, jelképes elszigeteltségbe helyezett Krisztus alakjának tökéletes gúlájában fut össze.” – bár az a gúla nem

egészen tökéletes, a csúcsa lehanyatlik. A ruházat valóban segít eltüntetni vállait²², szinte szabályos háromszögbe foglalt az alakja. A tanítványok tömbjei mint lekopott röghegységek az asztal horizontján, minden látszólagos dinamizmusuk ellenére mozdíthatatlanok és mozdulatlan tömbök; szent balgaság és érdektelenség. Középpütt egy határozott, talpán álló háromszög.

A terem tetejének perspektíva vonalainak tehát nem az a funkciója, hogy a néző szemét középre vonja. Azok másnak a szolgálatában állnak. Ha meghosszabbítjuk a falak és a mennyezet vonalait az asztal lapjáig, két egymás hegyén álló háromszöget

kapunk. Takarítsunk el minden elmesélhetőt a képről, s hagyjuk csak meg a stuktúra-vonalakat. S e két háromszög a kép lényege. Tartalmilag éppen úgy, mint a tartalom szolgálatában lévő kompozíció szempontjából.

Az alsó, kisebb háromszög, a középső alak absztrakciója. S akkor mi az azon csúcán egyensúlyozó hatalmas háromszög?

Innen a kép feszültsége. A Jézus háromszöge valóságos, a felette levőt nekünk kell odagondolnunk. Ott éreztük addig is. Ez a hegyén álló hatalmas háromszög egy ék. Cirkusból ismerünk hasonlót: kis tör az artista szájában, a tör hegyére kardot helyez hegyével, s felemeli. A közönség szíve a torkában: mi lesz, ha lecsúszik a tör hegyéről a kard? El tud-e ugrani a lezuhanó súlyos vas elől az artista, vagy az átszúrja a fejét? Ha lecsúszik mégis, az artista próbálja elkapni fejét, hogy a lezuhanó kard ne homlokába fűrődjön. René Berger minden lehetséges háromszöget berajzol Leonardo képébe, a mennyezetét is, de ez utóbbival egyáltalán nem foglalkozik.²³

E hatalmas háromszög bármikor lebillenhet, maga alá temetve mindent, vagy ami borzalmasabb: lecsúszhat a kis háromszög hegyéről, s akkor széthasít mindent maga alatt, átfűrődik az alakon, s széthasítja még az asztal kibillenthetetlen hasábját is, amin a két háromszög egyáltalán értelmezhető.

A leírók megelégszenek annak megállapításával, hogy a perspektíva vonalak Jézus fejénél futnak össze: ha szerepük valóban az lenne, hogy rá irányítsák a figyel-

²¹ Rosci 296. p.

²² „...nagyon érdekes lenne, ha megtudnánk, hogy annak a modellnek, akiről Krisztust festette, nagyon széles vállai voltak. Akkor ugyanis az a tény, hogy Krisztusnak a festményen meglehetősen csapott válla van – ha figyelmen kívül hagyjuk Leonardo rajzolói képességeit –, ikonográfiai vagy legalábbis expresszionisztikus jelentőséggel bír.” Arthur C. Danto: Mozgó képek, <http://emc.elte.hu/~metropolis/9703/DAN3.html> > Metropolis 1997 ősz

²³ Berger, 2. köt. 32–42. p.

met, akkor az ornyereg lenne a legjobb helye az enyészpontnak. De Jézus félrehajtja fejét, miáltal az enyészpont jobb orcájára, halántéka tájékára kerül.

Miért hajtja oldalra a fejét?

Talán már feladta? Elfáradt az egyensúlyozásban? Így talán nem hasítja belé magát a súlyos hegy? Nem számíthat a többiekre, észre sem veszik a kegyetlen éket, de ő már kimérte egyedüllétének határait. Saját háromszögébe záródott, zárkózott. Jobb arcát felkínálja, e szakrális mozdulat szinte atavisztikus: megadja magát az erősebb előtt, aki-amivel eddig szembeszállt, mint fiatal farkashím a farkavezérral. Már csak abban bízhat, valaki tartja felülről a hatalmas éket, s megkegyelmez neki, nem bünteti az ellene lázadót. Bizakodhat, de nem nagyon: az ajtó felett boltívféle, afféle pajzs. Ő képzeli maga fölé, vagy fönről eresztették le? Mindegy: az ék csúcsa már átdőfte a pajzsot. „*Atyám! ha lehetséges, múljék el tőlem e pohár; mindazáltal ne úgy legyen a mint én akarom, hanem a mint te!*” mondja majd az Olajfák hegyén. S e gondolat már itt e képen.

Védekeznie kell, hiszen lázadása kihívó volt, helyrehozni az Atya(?), a teremtés hibáját(?), nemtörődömségét(?), fogyatékoságát(?). Elrontotta valahol nagyon az öreg, a világ tele elégedetlenséggel, mert tele igazságtalansággal; valakinek születnie kellett már, helyretolni a kizökkent időt. Ha jó szóval, akkor jó szóval, ha azzal nem, fenyegetéssel, s ha kell erőszakkal, akkor erőszakkal. Mindhiába: az ember farkasfogvetemény, teszi dolgát, mint ő előtte, csak néhány balga ad szavára, nem mintha értene belőle valamit is. Hacsak a vigaszt nem, a távolit, az evilági gazdagság, az evilági hatalom éppúgy múlandó, mint az evilági szegénység, s csak próbatétel mindkettő.

De eljutunk-e a mennyei atya elé, s ha igen, mi sors vár ott reánk? Miért lenne az jobb, mint amit teremtett a maga hasonlatosságára? A kételkedés lázadás és az árulást rejt magában. Tehát ő megadja magát, háromszöghegyét, mit egyensúlyozott ez idáig magamagán, engedni lezuhanni – s az majd „véget vet neki... Mi álmok jönnek a halálban, ha majd leráztuk mind e földi bajt, Ez visszadöbrent.”²⁴

A tragédiát, mint műfajt a kapitalizmushoz köti Arnold Hauser. Elemzésében számunkra is érdekes megállapítást tesz:

„A középkorban tragikus hős legfeljebb Isten eltökélt ellenfele lehetett volna, aki nyíltan perbeszáll Isten rendjével. Csakhogy Istennel szembeszállni: ez egyszerűen elképzelhetetlen volt, gyarló halandó a legrosszabb esetben is csak eltávolodhattott Istentől.

A középkor világnézetéből következően értelmetlennek, észellenesnek tekintette volna azt az erkölcsi álláspontot, amely megkísérli igazolni a szembenállást Istennel. A keresztény ember lemond a világ hívságairól, nem törekszik arra, hogy az isteni princípiumot itt a siralom völgyében megvalósítsa, vagy pláne a fennálló rend lerombolásával érvényesítse. Aki ilyet tenne, eleve ellentétbe kerülne az isteni üdv rendjével makacssága, gögje, lázadása okán. A keresztény felkészül a túlvilági életre, de nem hiszi, hogy üdvét idelent biztosíthatja. Ezért téves az a nézet, miszerint a keresztény tragédia létrejöttének legfőbb akadálya az üdv bizonyossága; bizonyos a legjobb keresztény sem lehet üdve felől. Az igazi akadály az, hogy Isten ellenlábasa nem tarthat igényt arra a méltóságra, aminek híján nincs tragikus hős. A lázadó szerepét a keresztény világegyetemben az ördög tölti be – és az ördög nem tragikus,

²⁴ Shakespeare 1600–1602 között írhatta a Hamlet-et. Próbáljuk meg a nagymonológ szavait Leonardo Jézusának tulajdonítani. Tévedhetünk-e oly nagyot?

hanem nevetséges figura. Nagyságra a Sátán majd csak Miltonnál tesz szert, tehát csak akkor, amikor a középkori világnézet rég múlttá lett és kialakult a modern tragikus életérzés.”²⁵

A reneszánsz kora terhelt még a középkorral, de kifejlődve hordozza magában az új rendet. S még mielőtt a modern tragédia megjelenik, a tragikus hős már megformálódik: Leonardo Krisztusa tragikus hős, s a hauser-i megállapítás szerint valóban az Istennel van „*mindazáltal ne úgy legyen a mint én akarom*” jellegű szemérmes és belső konfliktusa. Ha „A vallás az emberi lényeg *fantasztikus megvalósulása*”²⁶, akkor a vallási tárgyú kép, az Utolsó vacsora mindenképp, az emberi lényeg valóságos megvalósulása.

Most még a félelemszülte reményes bizakodás: az öreg megbocsát neki.

Már sejt valamit, de friss még egyedüllétének rettenete. Majd az utolsó pillanatban szakad ki belőle a bizonyosság: „*Éli, éli! Lama sabaktáni!, Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?*”

A kiáltás rettenetes kétség: felkínált arcom hiába, s még csak rám sem sújtasz: kiszolgáltatottá ezeknek, odavetettél, mint egy koncot. Feláldoztál? Á, dehogy! Kinek az oltárán? Önmagadén? Kegyetlenséged önkielégítéseként? Az Atyaisten túl elmentmondásos – inkább összezavar, semmint megnyugtat. Kell tehát Jézus, akiben az ember megteremti önmaga isteni képét: ám mihelyst valamennyire emberi lesz, azonnal megjelenik benne az ember minden gyengesége, tehetetlensége és kiszolgáltatottsága – kell tehát még a Szentlélek, mint megfoghatatlan, azonosíthatatlan (repülő tárgy), imaginárius Atya-Fiú ellenpont, nőnemű nemtelenítő, a nem nélküli lebegés, dolgok, hívságok, bűnök, gyengeségek felett lebegő elnézés és megbocsátás. A boltív-pajzs lenne a Szentlélek? Hisz már csak ő hiányzott. Ám ki tud beavatkozni Atya és Fiú konfliktusába? Hozzá biztosan nem szól egy későbbi kiáltás.

Az a kiáltás rettenetes bizonyosság, bár az Atyához szól: Istenem, Istenem miért hagytál el engem? Ez foglalkoztatja már itt az asztalnál is. Az egyedüllét.²⁷ A jövődő kiáltás továbbgondolása. Nemcsak fiad vagyok, de isteni lényed része is! Tehát: istenem, istenem, miért hagytam el magamat?

Istenem, istenem, miért nem vagyok azonos önmagammal? – variálhatjuk tovább a szavakat. A fizikai fájdalom mondatná vele e zavaros mondatot? Egyetértünk Bergman templomszolgájával: aligha.

Íme az elidegenedett ember! A nembeli lényegétől megfosztott egyéniségűhüvely.

A reneszánsz individualizmus (is) megtermeli az elidegenedést. Materialista és idealista filozófus²⁸ majd csak a 19. században keresi az önmagától is elidegenedett egzisztencia gondjaira az okokat, következményeket, a lehetőségeket.

²⁵ Hauser, 1980., 174. p.

²⁶ Marx megfogalmazásában

²⁷ Bergman Úrvacsora című filmjének nyomorék templomszolgája a magáramaradottságban véli Jézus fájdalmát. Nem a fizikai fájdalom mondat vele ily kétségbeesett mondatot – mondja, hanem az egyedülmaradottság. Hiszen ő összességében többet szenvedett egész életében nyomoréksága okán, mint Ő abban a néhány órában.

²⁸ Az elidegenedésnek, mint kultúrjelenségnek, mint a civilizált emberiség végzetének a felfedezése alighanem Rousseau nevéhez fűződik. Modern értelemben elsőként Hegel használta az elidegenedés, elszemélytelenedés, énfeladás kifejezést, a fogalom maga azonban lényegileg, nagy vonásaiban változatlanul őrzi eredeti értelmét nevezik akárminék: eldologiasodásnak, mint Marx, az egzisztencia veszélyeztetőjének, mint Kierkegaard, vagy az ösztönök szublimálásának, mint Freud. Az elidegenedés annyit tesz, mint exteriorizáltság, külsődlegesség, a szubjektivitás elvesztése, a személyiség magán-kívül-léte, mindannak a kívülre-fordítása, kiűzése, ami jog szerint az én bensőségéhez tartozna

Leonardo Jézusa a civilizált világ elidegenedett embere. Jézus da Vinci.

A levegőperspektíva a reneszánsz (individuális) civilizáció, a centrális perspektíva az érdekektől szabdalt társadalmi lét (egzisztencialista) elidegenedés: az egyik a másik előterében. Lehetőség és korlát, választás és kényszer, szabadság és szükség-szerűség. Egyén és társadalom konfliktusa – Leonardo da Vinci és a reneszánsz Észak-Itália.

Bevégeztetett: megmozdul a föld, elsötétedik az ég: a pallos-ék mégis lezuhant. Az Atya mégis feláldozza elsőszülött fiát (elsőt?) Ónádozat, önkritika: egyúttal a lázadó kiiktatása, a monoteizmus burkolt helyreállítása, a megőrizve megszüntetés. A modern tragikus hős megszületésének pillanata: „*És imé a templom kárpítja fölé-től aljáig ketté hasada; és a föld megindula, és a kősziklák megrepedezének*” – a földrengés figyelmeztetés: aki igyekszik kijavítani a logikátlan, kegyetlen monarcha tévedéseit, jaj annak, s ez egybevág a tapasztalattal saját urait illetően.

Itt vagyok én.

A mindenható: teremtő, romboló, könyv- és emberégető, gyilkoló, ezekhez cél-gepeket szerkesztő, törvényesen és balkézről nemző, vérnősző, nem nőt szerető, névtelenül feljelentő, kiszolgáltatottja befolyásosoknak, földi bírái előtt védekező, uzsorakamatra hitelező ember, kifestve magamból elidegenedettségemet.

A kétség marad. A kép múlandó, pikkelyekben pereg a falról.

*

Ez a volt a reneszánsz. „Szubjektum és objektum, lélek és forma, kifejezés és alak tökéletes megfelelése – rövid fejlődési szakaszoktól eltekintve – elérhetetlen az antikvitás és a középkor óta. Leonardo *Utolsó vacsorája*, Raffaello *Dispiúája*, Michelangelo első *Pietája* megannyi vágyalom egy lélektől áthatott, egy átszellemült világról, egy olyan létről, amelyben test és lélek egyenrangú princípium, egyazon tartalom kétféle kifejezése. Keletkezésük időpontja nem a harmonikus lét, hanem a nagy utópikus művészet gyorsan letűnt pillanata. Légvár, amely előbb-utóbb törvényszerűen összeomlik, de még mielőtt összeomlana, már megjelennek falain az első repedések, a bizonytalanság, a kétség, az elerőtlenedés nyomai, egyszóval, annak jelei, hogy a klasszikus reneszánsz, látszólag könnyed alkotásmódja ellenére, roppant tour de force volt, a kortól erőnek erejével kicsikart teljesítmény, nem a kor talajából kisarjadt gyümölcs.” – írja Hauser Arnold.²⁹

A művészet konkrét produktumainak alapkritériuma az újszerűsége, egyszerűsége és megismételhetetlensége – azaz időhöz-korhoz kötött természete. Hogy e művek nagy része mégis évszázadokon vagy évezredekken át megtartják vonzóerejüket és hatóképességüket, az nagyon sok összetevő eredője. Ezek közül az első, hogy az utókorra maradnak-e. Leonardo Utolsó vacsorája szinte modell-értékű ebből a szempontból: az eredeti festményből már alig-alig van meg annyi, hogy azonosítható legyen. De például tudjuk-e, milyen freskókat veretett le a pápa, hogy helyet kínáljon Raffaello festményeinek, vagy miket tartalmaztak az alexandriai könyvtár lángokban megsemmisült táblái, tekercsei? A ma embere ezekben nem fedezhet fel számára semmi aktuálisat. De kijelenthetjük-e biztonsággal, hogy nem hatnak ma is

és ami, mivel az éntől lényegileg különbözővé, idegenné, ellenségessé vált, súlyosan csorbítja, elpusztítással fenyegeti az ént. Az én elidegenedetten áll szemben tulajdon objektívációival, s mintegy elvész bennük. Az elidegenedés mindenekelőtt az emberi teljesség elvesztése, vagy, ahogy Marx mondja: az ember „egyetemes létének” elvesztése. – Arnold Hauser nyomán.

²⁹ Hauser, 1880. 17. p.

rejtező módon, fennmaradt könyvek és képek által, azok ihletőjeként, legyen hatásuk befogadó, vagy kritikai?

Az utókor újra meg újra felfedez, átértékel és megint forgalomba hoz sok múlttá lett műalkotást. De ez is csak pontosan determinált, sajátos körülmények között következhet be, annak jeléül, hogy a művészet újjászületéseivel egyetemben és azok ellenére sem vonhatja ki magát a történelem fennhatósága alól.

Még akkor sem, ha az Utolsó vacsora olajnyomatos szentképpé egyszerűsödik a 20. század elején, vagy három dimenziót kap vásári ajándék-gipszreliefként, vagy „megmozdul” a műanyag-nyomdatechnológia jóvoltából – ha giccsé formálja a közízlés.

Meglehet igaza van Hauser Arnoldnak a reneszánszt illetően. Lehet, Leonardo is tudatában volt a hauser-i ítéletnek.

Ő a maga részéről megoldotta a centrális perspektíva problémáját, s szembenézett saját elidegenedtségével is.

Érdeklődése más felé fordult: 1503-ban elkezdte, s két éves munka után befejezte a *Mona Lisa*-t

Irodalom

- ARNHEIM, RUDOLF: A vizuális élmény – Az alkotó látás pszichológiája, Gondolat, Budapest, 1979.
BAXANDALL, MICHAEL: Reneszánsz szemlélet, reneszánsz festészet, Corvina, 1986.
BERGER, RENÉ: A festészet felfedezése 1–2., Gondolat, 1973.
CLARK, KENNETH: Leonardo da Vinci, Corvina, 1982.
FRIEDENTHAL, RICHARD: Leonardo, Bp., Gondolat Kiadó, 1975.
GOETHE: A műalkotások igazságáról és valóságosságáról, Corvina, 1980.
GOMBRICH, ERNST H.: Reneszánsz tanulmányok, Corvina, 1985.
HAUSER ARNOLD: A modern művészet és irodalom eredete, Gondolat, 1980.
JILEK, FRANTIŠEK: Leonardo, Madách Könyv és Lapkiadó n. v. -Gondolat, Bratislava, 1985.
KARÁTSON GÁBOR: Így élt Leonardo da Vinci, Móra Könyvkiadó, Budapest, 1973.
LEHMANN MIKLÓS: Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései, <http://www.phil-inst.hu/~lehmann/elidegen.htm#fn80>
LEONARDO DA VINCI: A festészetéről, Corvina Kiadó, 1973.
LEONARDO: Tudomány és művészet, Budapest, 1960.
LYKA KÁROLY: Leonardo da Vinci, Corvina, 1983.
MARX, KARL: Gazdasági-filozófiai kéziratok, Kossuth, 1962.
ROSCI, MARCO: Leonardo da Vinci, A művészet története, A korai reneszánsz kötetben, Corvina, 1990.
STENDHAL: Az itáliai festészet története, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982.
TOLNAY, CHARLES DE: Michelangelo – Mű és világgép, Bp., Corvina Kiadó, 1975.

SCHNELLBACH ZSÓFIA

A múlt öröksége

(Képek egy tanítóházaspár életéből)

A jelenleg másodéves egyetemi hallgató a 2000/2001-es tanévben írta az alábbi dolgozatot. A „Magyar művelődéstörténet” c. kurzus keretei között évek óta születnek kulturális család- és intézménytörténeti dolgozatok, amelyek nem csupán a kutatómunka és tanulmányírás alapkövetelményeinek elsajátításához segítenek hozzá, hanem a hallgatók személyes élettapasztalatairól, a kulturális örökséghez fűződő viszonyukról s nem utolsósorban pályaorientációjukról is vallanak. A legértékesebb dolgozatok igazi élményt és emberi tanulságot kínálnak olvasójuknak; ezért adtam közre már többször is válogatást belőlük, például a „Tekintet” c. folyóirat 1998. 4–5. számában. Schnellbach Zsófia szép és szubjektív dolgozata szinte kész alkotás, a nyilvánosságra méltó legfrissebb írások közül való: metszet az elmúlt évszázad, a XX. kultúrhistoriájából, ezen belül a hazai cigánység művelődési esélyei mikroközösségi övezetéről és a pedagógussorsról is.

Közreadja és szerkesztette: AGÁRDI PÉTER

Témaválasztásomat egy nagyon mély, talán soha nem múltó, a legváratlanabb pillanatokban rám törő belső kép ösztönözte, mely érzéseim útján idéz fel bennem múltbéli hangulatokat. Nehezen megragadható kép ez, hiszen nem kompozícióban összeálló egész, hanem fények, illatok, színek, hangok és ízek kavalkádja, a képzeletemben szövődő, mindig alakuló, illékony, mégis pillanatokot megragadó impreszionista festmény.

Az emberi emlékezet ambivalenciája ez, a konkrétumok nélküli felidézés, mely tudattalan; ám mikor előtör, újraélhetem és -érezhetem gyerekkorom legszebb hangulatait. Érzem a tea illatát, melyhez kapcsolódik a jól ismert íz, látom a virágoskertet, az azt alkotó színpamacsokat, beleharapok az érett kajszibarackba, eperbe, s esténként eszem a felszeletelt dinnyét a kinti padon, ahol a sötétséggel kavargó nyári illatfelhő sűrűségét és nehézségét olykor egy-egy szentjánosbogár zöldes fénye töri meg, s érzem a biztonságot. Kisétálok a kertbe, ahol a hajnal és a harmat hűvös nedvességével vagy az alkony langyosságával összeérő vadkörte, szamóca, ribizli és cseresznye íz, s a zamatokba keveredő fojtó, mégis jóleső hagyma- és kaporillat sűrűsége fogad magába. Látom a kastélyt, mely mindig misztikus érzésekkel töltött el, izgalmas, sejtelmes volt, egy kislány képzeletébe pont illő, s érzem a kastély körüli park hangulatát, látom zöldjét, s fel tudom idézni a langyos levegő és a parkhoz vezető utat szegélyező hársfák virágának illatát, mely súlyos, mégis áttetsző és légiesnek ható krémszínű lepelként borul rám.

Nagyon sok hetet töltöttem a faluban nagyszüleimnél, akikhez e hangulatok természetesen módon kötődnek. S kötődik hozzájuk a kastélyban lévő iskola, a tanítás élménye, melyben mindig volt valami felemelő: egyszerre töltött el az elégedettség

és büszkeség érzése, hiszen amikor a kastély falai között voltam vagy a parkban játszottam, rám nem vonatkoztak a tanulói kötelezettségek, kivételes helyzetem mindig biztonságot kölcsönzött; tudtam, itt nem kell teljesítenem, megfelelnem: én vakációmát töltöm a más számára „igazgató bácsi” nagypapámnál és „tanító néni” nagymamámnál.

Nagyszüleim pályájának utolsó állomása volt ez a falu, innen költöztek végül Barsra, ahol hozzánk közel, nyugodtabban élnek már nyugdíjasként. Több évtizeden keresztül tanítottak, szerveztek kulturális rendezvényeket, fogtak bele tervek megvalósításába, s vándoroltak faluról-falura. Dolgozatomban az ő tevékenységüket szeretném bemutatni, s megkísérelni, hogy minél többet átadjak személyiségükből és a pedagógus hivatástudatából. Pályájuk végigkövetése élettörténet és művelődéstörténet egyben, hiszen napjaikat a gyerekekkel való foglalkozás töltötte be évtizedekig, emellett szervezői voltak az oktatásnak és az adott helység művelődési életének. Fontosnak tartottam néhány családtörténeti adat összegyűjtését és bemutatását is, hiszen bennük sokszor a történelem és az ember viszonya tükröződik, megérthetünk általuk egyéni döntéseket, vagy éppen megtapasztalhatjuk a determináltság kényszerítő erejét.

Család, pályaválasztás

Anyai nagymamám, Garamvölgyi Zsuzsanna 1933. szeptember 5-én született Istvándiban, jómódú polgárcsalád gyermekeként. Édesapja Garamvölgyi Aladár, akit – nagymamám pályaválasztásához hasonlóan – a szükség kényszerített jegyzőképzőbe. A legnagyobb vágya teljesült, mikor első jelentkezésre felvették a Képzőművészeti Főiskolára, de édesapja halála miatt nem tudta megkezdeni tanulmányait. (A képzőművészet, a művészetek szeretete, a művész-életérzés családom minden tagjában ott buzog, s most látom, milyen mélyről fakad, időben és lélekben egyaránt.)

Az Istvándiban élő kétgyermekes családot 1944-ben éri a háború szörnyősége. Dédpapám a németek ellen lép fel: végsőkig próbálja visszatartani a zsidók és cigányok deportálását, ez azonban lehetetlen, nem tudja megakadályozni a menet elindítását.

A család helyzete a háború után jelentősen megváltozik, s dédpapám célja az lesz, hogy lánya minél előbb szakmához jusson, kereső foglalkozása legyen, így tehermentesítse a családot, ahol a gyermekek száma egyre gyarapodott. Nagymamám Kőszegre kerül a Pedagógiai Gimnáziumba, ahol 1953-ban érettségizik, 1954-ben pedig képesítő vizsgát tesz. Oly sok kényszerítő körülmény ellenére felfedezhetünk hivatásbeli folytonosságot, hiszen ükapám, Schmidt Béla egykor tanító volt Nagydobszán.

Anyai nagypapám, Csornai István 1935-ben született szegény parasztcsalád gyermekeként Alexanderpusztán, ahonnan kisfiúként napi tíz km-t tett meg gyalog, hogy elemi iskolai tanulmányait végezhesse. Talán a sok nélkülözés és lemondás miatt alakul ki nagyfokú empatikus készsége, segítőszándéka a gyerekek iránt, mely majd később, igazgatóként több tervét, intézkedését is motiválta. Tanítója javaslatára kerül a Kaposvári Tanítóképzőbe, ahol 1954-ben végez. Az akkori tanítóképzők az általános iskolák alsó tagozatára képeztek tanítókat, de az alapvető oktatási tevékenységek mellett társadalmi elvárás, kialakult szokás volt, hogy a falu, község tanítója egyben népművelő is, a lakosság művelődésének, a falu kulturális életének irányítója.

Kálmánca, 1954-1956

Nagyszüleim a kötelező gyakorlóév eltöltése során találkoztak Kálmáncsán, s 1956-ban kötöttek házasságot. A falu lakossága 1000–1100 fő volt, fejlett kulturális élettel, mely nagymamám lelkes tevékenysége révén azután még inkább fellendült. A „kultúrunka” kötelesség volt, természetesen nem lehetett ideológiaellenes, s a lakosság műveltségi szintjének is meg kellett felelnie. Sok kötelező elvárás volt, s ahhoz, hogy egy pedagógus örömét lelje kultúrafejlesztő munkájában, el kellett vonatkoztatnia ezen kötelezettségektől, az engedélyezett műfajokba és előadásokba megpróbálta belevinni saját személyiségét, mégis alkalmazkodva a pártirányításhoz és a közönséghez, a szereplőkhöz. Ilyen feltételek mellett került bemutatásra Kálmáncsán az ország első népi operája, melynek betanításában olyan szakemberek is közreműködnek, mint Muharay Elemér néptánc tanár. A *Furfangos királylány* c. műben népdalokat dolgoztak át kórusművekké, ezeket néptánc és próza kötötte össze, a főszerepet nagymamám játszotta. Emellett gyerekkórust alapít, s először szervez a nyolc osztályt végzetteknek ballagást.

Nagymamám lelkesen mesél, talán ugyanolyan lelkesedéssel, mint ahogy egykor szervezte a programokat és foglalkozásokat, szinte érzem energiája lüktetését; számomra mégis távoli e kép, talán több okból is. Nehezen tudom elképzelni, hogy nagyszüleim is voltak fiatalok, annyira egyértelműnek tűnik, hogy ők a biztonságot és szeretetet adó család megtestesítői; másrészt nekem – aki nem éltem benne –, távoli és érthetetlen ez a korszak, megítélése még nem tisztázódott bennem. Mindenesetre – nagyszüleim szerint – ezekben a kisközségekből az iskola volt az egyetlen „tájékoztató eszköz”, tudományos színhely, ezért érdemes volt készülni az órákra, az átadható, illetve elsajátítható tudás nagy kincs volt, a pedagógus és népművelő tevékenységét ezért általában nagy lelkesedéssel fogadták.

Ceglédszentmiklós, 1956-1965

Nagymamám és nagypapám 1965-ig éltek Ceglédszentmiklóson, egy 40 házból és egyetlen utcácskából álló településen, ahol a pusztai kisiskolában Horvátországból kitelepített magyarok gyerekeit tanították 1-8 osztályig. Beszélgetésünk során ekkor élénkült fel legjobban a figyelmem, nagyon lelkes lettem, hiszen kiderült: az itt folytatott életmód egy – az én szívemhez és életfelfogásomhoz is közel álló – ökofalu életmódnak felelt meg. A pusztán minden házban kemence volt, a kenyér minden családban házilag készült, csakúgy, mint a vaj, túró, tejszín, tejföl; a tésztát is maguk gyúrták az asszonyok, sertés és baromfi tartásával pedig a hús is biztosítva volt. Közlekedni földúton lehetett gyalog, biciklivel, lovaskocsival, esetleg motorral; a gáz-, villany-, vízvezetékek nem voltak bevezetve, világítani petróleumlámpával kellett, vizet a kerekeskút biztosított, vasalni parazsas vasalóval lehetett.

Mivel a nyolc osztály elvégzésének kötelezettségét ekkor már törvény mondta ki, nagypapám esti iskolát is vezetett, mely kétéves képzés volt és osztályvizsgálattal zárult. Egy osztály 12 főből állt, s tagjaik között ugyanúgy találhattunk akkor 20 éves fiatalokat, mint 50 éves férfiakat, asszonyokat. A település kéttantermes iskolája, a pedagóguslakás és a művelődési otthon nagypapám vezetésével épült fel egy uradalmi istálló átalakításával és közös társadalmi munkával.

Istvándi, 1967-1971

A szülőfaluba való visszatérés előtt nagyszüleim két évet töltöttek a Kaposvárhoz közeli Göllében, majd innét nagymamám gyermekkorának színterére, a kis déldunántúli faluba költöztek. 1967-ben Istvándi lakosságának közel 50–60%-a volt cigány, közösségük minden tekintetben (művelődés, szociális helyzet) hátrányos megkülönböztetést szenvedett. A gyerekek sem óvodába, sem iskolába nem jártak, lemaradásuk akkora volt magyar kortársaikhoz képest, hogy az első osztályba való toborzás helyett cigány előkészítő osztály beindítását kellett megszervezni. Nagyszüleim együtt dolgozták ki az előkészítő osztály tananyagát, a probléma kezelése és felszámolása azonban időigényes és nehéz feladatnak bizonyult, sok akadállyal kellett megküzdeni. Végső céljuk az volt, hogy a cigánygyerekek ugyanolyan esélyekkel kezdhessék és végezdhessék el az általános iskolát, mint kortársaik.

Nagymamám falubeli volt, a későbbi cigányvajda egykori iskolatársa, így a közösség elfogadta a fiatal pedagógus-házaspárt, a vajdával való személyes kapcsolat révén pedig sikerült megértetni a családokkal az iskola fontosságát. (A cigányok által választott vajda állásfoglalása minden családra nézve kötelező érvényű volt.) Kezdetben mindennap össze kellett gyűjteni a gyerekeket, be kellett őket „terelni” az iskolába, szükséges volt kialakítani az iskolába járás szokását; többek között ez is egyik eleme volt a cigánygyerekek szocializációjának. A legalapvetőbb és legegyszerűbb szokásrendszereket és fogalmakat kellett elsajátíttatni: a ceruzafogást, fejleszteni a beszédkézségséget, a tudatos figyelem irányításának és a koncentrációnak a képességét. Ügyelni kellett a higiénára, ezért nagymamám minden reggel, a tanítás megkezdése előtt kötelező mosdást „vezényelt le”. Nagy problémát jelentett a gyerekek alultápláltsága, továbbá az ebből adódó fáradékonyságuk és koncentrációzavaruk, ezért nagymamám reggelente az általa sült pogácsákkal kínálta tanítványait. A 8 osztályt főleg a fiúknak sikerült elvégezniük, mert a lányokat 14-15 éves korukban férjhez adták, így mentesültek a tankötelezettség alól. (Cigány hagyomány szerint a lányokat „eladták”, a vételárban a szülők egyeztek meg.)

Nagyszüleim a cigánygyerekek felzárkóztatása mellett élénk kulturális életet is szerveztek: a faluban élő idősök elbeszélése alapján régi népszokásokat elevenítettek föl, s vittek színpadra *Fonóban* címmel. Nagymamám szenvedélyesen érdeklődött a néprajz iránt (talán innen az én érdeklődésem is), házakat járt végig, s gyűjtötte a régi hagyományokat, történeteket, népi játékokat. Mama és papa együtt dolgozzák fel a begyűjtött anyagot, így születik meg a népi játék, melyben beszélgetéssel, énekléssel, fonóbeli játékokkal és álomfejtéssel jelenítik meg a régi életmódot, a hasznos munkával összekapcsolódó szórakozást, az öregeknek és fiataloknak a közös munka során szokássá szerveződött együttélését.

Lad, 1971-1995

Nagyszüleim lelkesen érkeztek a Somogy megyei helységbe, mely tanítóskodásuk utolsó állomása volt, s ahol a legtöbb időt is töltötték egyben. Édesanyám ekkor már 14 éves, gimnáziumi éveit a Ladtól nem messze lévő szigetvári Zrínyi Miklós Gimnáziumban tölti, majd Szombathelyen szerez magyar–könyvtár szakos tanári oklevelet. A faluban a tanítói tevékenység és a pedagógiai munka szinte külön kis birodalomban folyt, hiszen az általános iskolának egy óriási parkkal körülvett kastély adott otthont. Talán ez is erőt adhatott nagyszüleimnek az újkezdéshez, az ismételt otthonteremtéshez és beilleszkedéshez, hiszen új és más lehetőségeket kínált, sok ki-

sebb-nagyobb ötlet megszületését és megvalósítását ösztönözhetette és rejthette magában ez a szép környezet.

A kastélyt mindenekelőtt alkalmassá kellett tenni a tanításra: nagyobb osztálytermekeket alakítottak ki, olajpadló helyett parkettát raktak le, a falakra higiéniai okokból faburkolat került, ami télen azért hőszigetelőként is jól funkcionált. A gyerekek minél teljesebb pedagógiai ellátásának érdekében létrehozták a napközit, ami a tanulóknak napi háromszori étkezést és tanulószobát biztosított, s ahol még az iskola falain belül, a tanár segítségével készülhettek fel másnapra.

Az iskolának helyet adó kastélyhoz kiskastély is tartozott, mely sokáig az erdészeté volt, ők látták el a park gondozását. Az erdészet elköltözése után nagyapám elképzelése szerint itt olyan bentlakásos intézményt alakítottak volna ki, mely az állami gondozottaknak biztosítana szállást, illetve lakóhelyet, s természetesen oktatást. A terv elfogadása s így megvalósítása egyre csak húzódik, a rendszerváltás zűrzavarában pedig végképp elsüllyed. Szintén terv maradt, hogy az iskolai költségvetésből megmaradt pénzt a gyerekek javára fektessék be. Reggelente egy pohár ingyen tej vagy kakaó minden diáknak jól esett volna, azonban a megvalósításhoz szükséges kiegészítő összeget az önkormányzat nem biztosította.

Nagyapám 1995-ig látta el az iskola igazgatói feladatait, ekkor vonult nyugdíjba, egy évvel azután, hogy nagymamám befejezte tanítónői pályáját. Ismét újrakezdés és költözés várt rájuk, ez azonban már összekapcsolódott a megérkezés, megnyugvás érzésével, hiszen először várt rájuk saját tulajdonú lakás és kert Barcsen, családom lakóhelyén. Ami fájdalmas lehetett számukra akkor, s ma is az, hogy az általuk megteremtett, felújított és gondozott kastély és park sorsa bizonytalanra vált.

Az iskolát új épületbe helyezték át, az önkormányzati tulajdonban lévő kastély pedig magántulajdonba került. 2001 augusztusában jártam ismét a faluban, s láttam a kastélyt, a parkot is. Az épület lepusztult, az ablakokat betörték, a falak beáztak, a törött üvegeken keresztül dohos szag árad kifelé; a park is gondozatlan, már nem vezet út az erdőbe, megnőtt a fű, s sok helyen a gaz. Ám a fák és cserjék még mindig gyönyörűek, méltósággal tartják az időt, s a kastély is felújítható állapotban van. Lelkesedéssel és szívós küzdelemmel, a megfelelő fórumokhoz és intézményekhez fordulva biztosan meg lehetne menteni ezt a területet, hiszen a kastély és a park gondozása (a múlt és a természet pusztá létének tiszteletén és értékességén túl) ökológiai, környezetvédelmi, művelődéstörténeti és építészeti, tájépítészeti értékeket is szolgálhatna. Nagyszüleim azonban nem nagyon látogatnak vissza Ladra, azt hiszem, inkább emlékeikben őrzik az élményeket, a képeket. Én megpróbálok minél több időt velük tölteni, beszélgetni, meghallgatni történeteiket, a vidámat és a megdöbbentőt egyaránt.

Számomra egyre fontosabbak ezek az együttlétek; úgy érzem, megfoghatóbbá tehetik a létezés, értékeket mutathatnak fel, vezethetnek „valami felé”. Az élettörténetek, a családon belüli kapcsolatok mintaként, viszonyítási alapként állhatnak előttem; láthatom, hogy az élet nem állapot, hanem vívódások, meghasonlások, döntések és elhatározások, konfliktusok és kompromisszumok sora önmagunkkal-önmagunkban és másokkal szemben, melyek azonban nem zárják ki, sőt, a teljesség és harmónia állapotához vezethetnek el. Fontos igazán megismernem a szüleimet, nagyszüleimet (pedig olyan természetesen, hogy a családtagjait ismeri az ember), mert a magam tapasztalatán túl tőlük, életük eseményeinek tükrében tanulhatom meg legyőzni az elégedetlenséget, s azt is, mikor kell elfogadnom valamit, vagy mikor kell küzdenem azért, amit el akarok érni.

Most ismét itt vagyok, látom a kastélyt, érzem a napfényt; állok az iskolában, s szinte bebújok a kavargó illatfelhőbe. Emlékszem, milyen kiváltságos helyzetben éreztem magam, hogy bepillantást nyerhetek a nagy konyhába, láthatom az óriási, forró gőztől párás és nedves főzőedényeket, s megkóstolhatom az elkészült ételt. A parkban sétálva érzem az alkony langyosságát vagy éppen a forró déli napfényt, a bőröm érintkezik a biztonságot adó, óvó nagypapával, nagymamával; nézzük a bodobácsokat, melyek számomra ma is csak „pótkocsis bogarak”. Elsétálunk a kastély mögötti színpad felé, s a természeti illatok, melyek függetlenül helytől, időtől, mindig olyan megragadóak voltak, keverednek a két tanító emberével, így emelődnek be emlékeimbe, képzeletimbe, melyek ma is – s bizonyosan a jövőben szintén – sűrűn felidéződnek.

NÉMETH BALÁZS

Az élethosszig tartó tanulás koncepciója és a felsőoktatás modernizációjának kapcsolata

Bevezető. Amikor az élethosszig tartó tanulás koncepciójának a 20. századon átívelő fejlődését áttekintjük, nem meglepő, hogy az eleinte oktatásközpontú felfogásból a század végére tanulásközpontú elgondolás, illetve koncepciók sora vált meghatározóvá. Ebben igen fontos szerepe volt az oktatás és képzés – benne a felnőttoktatás és képzés – modernizációjának, intézményesülésének és demokratizációjának.

Ugyanakkor kiderült, hogy a koncepciók többsége valóban a II. Világháború utáni nemzetközi, azaz egyetemes demokratizálódás és gazdasági stabilizálódás mentén nyert teret, részévé vált az előbb említett folyamatoknak, s nagyrészt az oktatás formális dimenzióiban kapott szerepet. Az ötvenes és hatvanas évek modernizációs eufóriájában az oktatás intézményeit elsősorban az állam, a gazdaság és a társadalom – Közép-Kelet Európában az államgazdaság – által támasztott oktatási és képzési célok határozták meg, melyek elsősorban az oktatáspolitikák és a gazdaságpolitikák keretrendszerében és tartalmában csapódtak le.

Felismerhető, hogy azokban az országokban, ahol a demokratizálás folyamata nem akadt meg és ahol a gazdaság fejlődését újra és egyre inkább a piaci folyamatok és nem az államérvék abszolút jelenléte határozta meg, ott az oktatás és képzés fejlődésében maguk az intézmények is leképezték a társadalom demokratikus fejlődését a decentralizációban, a növekvő intézményi autonómiában, valamint a formális oktatási dimenzió mellé szerepét és hatékonyságát tekintve felfejlődő nem-formális és informális terek megerősödésében.

Az utóbbiak fontos szerepét folyamatosan képviselik a skandináv országok oktatási, képzési és tanulási struktúráiban oly fontos szerepet játszó ún. nem kormányzati intézmények (NGOk), vagy a sajátosan „liberális felnőttoktatás”-nak nevezett tevékenységi forma (REPORT – CONFERENCE ON LIFELONG LEARNING, LIBERAL ADULT EDUCATION AND CIVIL SOCIETY Finland, Turku 1999).

A liberális demokráciák fejlődése tovább tudta vinni a már a 19. század végén megjelenő „szabad tanítás” eszméjét, vagyis azt, hogy a tanulni vágyó felnőtt igényeit megújuló tanítási módszerrel, új és megújuló intézményi formákban kell és lehet folytatni. A gondolat a század első felének úttörő, mondhatni elementáris erejű radikális kezdeményezéseket tekinti előfutárának, mely Grundtvig és Kold *Népfőiskolájához* (1844), Preusker *Népkönyvtáraihoz* (1847), Kolping *Gesellenhausjához* (1849) és James Stuart *University Extension-jához* (1873) kapcsolódik és méltán erősíti a mai elképzelések megértésének, a történeti fejlődés szervesülése folyamatának értelmezhetőségét (PÖGGELER 1994, SZ. TÓTH 1998).

A magyarországi felsőoktatás fejlődésének sajátosságai, elsősorban a polgárosodás viszonylagos fejlődése (GERŐ 1993) nem tették lehetővé, hogy az egyetemek ugyanolyan nyitottá váljanak, s hogy ugyanolyan szerepet töltsenek be az ismeretek terjesztésében, mint angliai és osztrák társaik a 19. század végén, a 20. század elején

(FELKAI 1986; NÉMETH 2001). Ez a jellemző kép nem változott a két világháború közötti időszakban sem és látni fogjuk, hogy 1945 után is csak a felnőttek esti egyetemi oktatásának és képzésének volt időlegesen modernnek tekinthető szerepe.

Modernitás, innováció és az élethosszig tartó tanulás gondolata. A történeti példák csak alátámasztják, hogy a 20. század második felében megerősödő elgondolások, a folyamatos oktatást, képzést (*continuing education*), a permanens oktatás és nevelés ügyét (*permanent education*), a munka utáni oktatást (*post-work education*), a visszatérő oktatást (*recurrent education*), a közösségi oktatást (*community education*), stb. megjelenítő gondolatok azért kaptak oly nagy jelentőséget és vezettek el a LIFELONG LEARNING tanulóközpontú koncepciójához, mert ez az a koncepció, mely magába tudta ötvözni a történelmileg jól felidézhető elgondolásokat, a jelenkor gazdasági és piaci kihívásaiból fakadó folyamatos tudás, szakismeret és kompetencia bővítésének kényszerét, valamint a modern embernek a tanulásban megújuló szellemi és társadalmi megújulását.

Ez az a koncepció, mely a '80-as évek végétől egységesülési folyamatokba kezdő Európában meghatározó és komplex foglalkoztatáspolitikai, oktatási – képzési és kulturális gondolatrendszerre válik. Nem véletlen, hogy az élethosszig tartó tanulás ügye olvasztotta egyszerre magába a foglalkoztatáspolitikai számára elsődleges innováció és magas fokú szaktudás elemeit, a társadalmi – közösségi stabilizáció politikáját (PECCEI 1984), valamint a szellemi megújulás, azaz a kreativitás és az igényesség lehetőségét (DELORS 1996).

A felsőoktatás lehetőségei a rendszerváltásig és a rendszerváltás után. Fontos utalnunk arra, hogy a volt szocialista országokban 1945 után jelentek meg azok a kezdeményezések, melyek az iskola demokratizációjának és modernizációjának igényével képviselték az oktatás és képzés folyamatossá tételét a demokratikus iskola, a dolgozók iskolái és gimnáziumai, a szakérettségi, a technikumok, az esti egyetemek és a számos üzemi képzések elindításával és szervezésével, de azok mégsem tudtak minden szempontból szervesülni, mivel az állampolitika eszközévé váltak az autoriter, antidemokratikus hatalom részeként.

Igaz, hogy a hatalmi rendszer biztosított bizonyos mértékű és általánosan színvonalasnak tekintendő oktatást, mégis az oktatás egésze túlideologizálttá lett, és nem szolgálta az egyén tanulási érdeklődését, elképzeléseit, nem volt és nem is lehetett a gazdaság és a társadalom modernizációjának eszköze, mert a rendszer jellegzetesen szervesetlen, mesterséges volt (KOLTAI 2001).

Néhány közép-kelet-európai volt szocialista országban, így Jugoszláviában (SAVICEVIC 1983), Lengyelországban (TUROS 1982, 1990) és Magyarországon is jelen volt az oktatás, a nevelés és a pedagógia klasszikus és modern gondolatrendszerének hatása, érzékelhető volt a '70-es évek közepétől, s különösen a '80-as évek elejétől a felnőttoktatás modernnek tekinthető, az oktatást, képzést és művelődést megújítani szándékozó andragógiai elmélete (DURKÓ 1980, CSOMA, ZRINSZKY 1981), de ez a látásmód és koncepció nem volt elégséges ahhoz, hogy a hatalmi struktúra merevségének hatása mellett általános hatást eredményezzen az oktatás és képzés megreformálásához.

Mégis, Magyarországon is az elsősorban a gazdaság, a társadalom modernizációjához kapcsolódni kívánó meghatározó andragógiai koncepciók, elméletek alapjául szolgáltak az 1989 utáni felnőttoktatási és képzési elmélet és gyakorlat (pl. kutatások) formálódásához, megerősödéséhez, valamint a permanens oktatás – neve-

lés gondolatának már a '80-as évek elejétől folytatott elemzésével az élethosszig tartó tanulás koncepciójának integrációjához, adaptációjához.

Ugyanakkor maga a felsőoktatás nem tudott olyan értelemben látványosan reagálni az 1989–1990 után hihetetlen gyorsasággal megváltozó oktatási és képzési tényezőkre, a növekvő tanulói igényekre, a pillanatok alatt meghatározó kihívásokat indukáló piaccgazdasági tényezőkre, továbbá a gyökeresen megváltozó állami szerepekre, oktatási és képzési politikákra, amelyek a főiskolák és egyetemek oktatási és képzési kapacitásainak komplex kezelését, közös képzési, továbbképzési stratégia kialakítását jelentette volna, inkább kari, vagy intézeti „kisüzemek” jöttek létre az egyetemeken főiskolákon belül.

Ebben igen komoly szerepet játszott a felsőoktatás intézményei autonómiájának viszonylagossága és ellentmondásossága, az akadémikusi elit azon meggyőződése, hogy a hallgatói létszám növekedése a felsőoktatásban a minőség rovására megy, és hogy a levelező és távoktatási formák nem ugyanolyan minőségűek, mint a nappali képzések. Az egyetemek, főiskolák dinamikus fejlődésének, az élethosszig tartó intézménnyé alakulás lehetőségének gátja a szakalapítás és szakindítás túlságosan hosszadalmas és túlzottan centralizált, túlpolitizált rendszere, melyben a szakmai érdekeket politikai dimenziók szorítják háttérbe, s gyakran az egyes szakok indítása, működésének értékelése nem elsősorban szaktudományos szempontok alapján történik. A másik jelentős gát az egyetemeken belüli kari autonómiák merev érvényesítése és az egyetemi szintű humán erőforrás kooperáció kárára, mely aztán esetlegességet eredményez az egyetem szintű együttműködésben.

Ezért nem meglepő, hogy a felsőoktatási intézmények oktatói gárdája nemhogy intézmény-centrikussá, de hallgató-centrikussá sem tudott kellően válni. Egyik oldalról meg kellett-kell felelnie a felsőoktatási politika elvárásainak, másik oldalról nem komplex rendszerként kezeli intézménye oktatási-képzési tevékenységét, holott az élethosszig tartó tanulás koncepciójának formálódásában fontos szerepet kap a felsőoktatási intézmény (UNESCO CAPE TOWN STATEMENT 2001).

A hazai felsőoktatási intézményekben oktatók számára a nappali képzésen túli formák (pl. levelező-, esti-, távoktatás) csak mint az intézmény költségvetését kiegészítő bevételi formák, „keresetkiegészítő” tevékenységekként értelmeződnek és nem kapcsolódnak össze a modern felsőoktatás intézményi modelljével. Az oktatók képzése nehézkes, új oktatási és képzési módszerek, taneszközök alkalmazására és tananyagok írására nehezen lehet őket rávenni. A távoktatási formák elindítása és kiteljesedése – a technikai eszközpark fejletlensége mellett - ezért is megy „döcögősen”. Sőt számos oktató úgy véli, hogy neki nem kell továbbképzésben részt venni, s azt pedig ne mondják meg neki, hogy miképp kell jól, hatékonyan tanítani.

Mégis, vannak akik azt állítják, hogy a rendszerváltozás utáni törvénykezés biztosította a felsőoktatás fejlődésének kereteit, autonómiájának kialakulását. Ellenben meg kell vizsgálni, hogy mennyire nem tudtak a felsőoktatási intézmények kellően színvonalas innovációs hálózatot kialakítani a helyi önkormányzatokkal, a gazdasági kamarákkal, a szakszervezetekkel, a civil szervezetekkel. Nemcsak egyetemen belül, de azonos szakok vonatkozásában is nehezen érvényesül a korábbi tanulás elismertethetősége, különösen hiányos a munkában szerzett tapasztalatok elismertethetősége. Nehézkes az átjárhatóság elvének érvényesítése.

A fent említettek javításában segíthetne a kreditrendszer áttekinthetőségének és alkalmazásának vonatkozásában szükséges következetes felsőoktatási politika, valamint – az UNESCO állásfoglalásaival összhangban – a felnőttképzési törvény tartá-

mához képest új gondolat, mely nagyobb szerepet szánhatna a felsőoktatás intézményei felnőttoktatási és képzési tevékenységének (UNESCO 1997, 1998, 2001). Ez az a politika, mely abban is segíthet, hogy ösztönzi, serkenti az élethosszig tartó tanulás-sal kapcsolatos kutatások számának növelését.

A felsőoktatás működését, változását elemző szakemberek számára elengedhetetlen, hogy megértsük, hogy milyen módon értelmezi az Európai Unió az élethosszig tartó tanulás koncepciójával kapcsolatosan milyen szerepet szán a felsőoktatásnak. Ebből a szempontból fontos áttekinteni, hogy milyen kritériumok alapján tekintenek egy egyetemre az EU-ban az élethosszig tartó tanulás intézményének.

Az EU szakemberei szerint a Lifelong Learning koncepcióját is tovább kell értelmezni, szinte folytatva Memorandum-vitát.

Az Európai Unió ugyan nem deklarálta a felsőoktatás központi szerepét az élethosszig tartó tanulás koncepciójának realizálásában olyan határozottan, mint ahogy azt az UNESCO tette 6 pontban a legutóbbi állásfoglalásában (Lifelong Learning – Active Citizenship – Higher Education):

Az élethosszig tartó tanulás biztosító felsőoktatási intézmény jellemzői:

1. Szélesen értelmezett keretek. – Szabályozók/pénzügyi keretek, kulturális/szociális dimenziók.
2. Stratégiai partnerség és kapcsolatrendszer. – Társadalmi kapcsolatok fejlesztése.
3. Kutatás – A Lifelong Learning kutatása fontos és legitim kutatási irány.
4. A tanulás és tanítás folyamata – Az önirányító tanulás támogatása, hatékony módszerek alkalmazása az oktatásban.
5. Adminisztráció és szolgáltatások – Hallgatóközpontúság.
6. Tanuló-támogató rendszerek – Az önálló tanulói tevékenység támogatása.

Ugyanakkor a legutóbbi uniós dokumentum megjelentetése után (Making a European Area of Lifelong Learning a Reality) az Európai Bizottság számos fórumon és programon keresztül (pl. Socrates – Grundtvig, Erasmus (KRUG)) ösztönzi az egyetemek markánsabb szerepvállalását.

A legutóbbi brüsszeli egyetemfejlesztési képzési fórum (CEPROFS Seminar 2002), amely az egyetemek szerepvállalását kutatta a Lifelong Learning gondolat megvalósításában a következő jegyekkel írta le, hogy milyennek kell lennie az élethosszig tartó tanulás biztosító egyetemnek:

- Tanulóközpontúság;
- Az oktatók elkötelezettsége az oktatás tartalmi és infrastrukturális megújítására;
- Új egyetemi humán erőforrás-gazdálkodás;
- Az élethosszig tartó tanulás eszméje megjelenik az egyetem küldetési nyilatkozatában;
- Rugalmasság;
- Innováció;
- A korábban megszerzett tudás elismertethetősége (Accreditation of Prior Experiential Learning - APEL);
- A tanulói részvétel növelése;
- Nyitott és távoktatási módszerek és eszközök alkalmazása;
- Fenntartható fejlődés (TÓTH – NÉMETH – TARRÓSY);
- Oktatók folyamatos szakmai és módszertani továbbképzése;

- Folyamatos hálózatépítés és kooperáció az ún. „külső” partnerekkel, mint például a kamarák, vállalatok, vállalkozások, nem kormányzati szervezetek (alapítványok, egyesületek stb.), szakszervezetek, helyi önkormányzatok.

Csak remélhetjük, hogy a legtöbb magyar felsőoktatási intézmény mihamarabb jellemezhető lesz a felsorolt paraméterekkel. Jó alkalom a tapasztalatcserére és a felsőoktatás élethosszig tartó tanulást támogató stratégiáját formáló nemzeti konzultációra a Magyar Egyetemi Lifelong Learning Hálózat (MELLEARN) létrehozása 2002. február 16-án a Szent István Egyetemen, Gödöllőn.

Irodalom:

- FINAL REPORT – CONFERENCE ON LIFELONG LEARNING, LIBERAL ADULT EDUCATION AND CIVIL SOCIETY Finland, Turku 1999.
- PÖGGELER, FRANZ: *History of Adult Education*. In: International Encyclopedia of Adult Education (ed. A.C. Tuijnman), Pergamon 1996, 135-139. old.
- SZ. TÓTH JÁNOS: *Magyar történet - európai kincs*. In: A Magyar Felnőttoktatás Története. Szerk.: Maróti – Rubovszky – Sári. 346 – 371. old.
- GERŐ ANDRÁS: *Magyar Polgárosodás.*, Atlantisz, 1993.
- FELKAI LÁSZLÓ: *A felnőttoktatás kezdetei Magyarországon 1848–1919*. In: Andragógia 4., 1986., 41–53. p.
- NÉMETH, BALÁZS: *The Impact of Austrian University Extension movement on the development of Understanding and Expanding Hungarian „Free Education” (Szabadoktatás): Why could not the Austrian University Extension Movement influence the Hungarian Higher Education within its educational frame?* Symposium zur Gesichte der Erwachsenenbildung in Zentraleuropa. Schloss Retzhof – Graz, Austria., 2001. 06. 28. –07. 01.
- PECCEI, AURELIO: *Kezünkben a jövő*. Gondolat Kiadó, 1984.
- DELORS, JACQUES. et al.: *Learning: the treasure within.* Report to UNESCO of the Internat. Comm. on Education for the 21th century. Paris. UNESCO. 1996
- KOLTAI DÉNES: *A felnőttképzés elméleti, gazdasági és területi problémái*. PTE TTK FEEFI Pécs, 35. p.
- SAVICEVIC, DUSAN M.: *Research in Pedagogy and Andragogy 1983-1993*. Beograd, 1995.
- TUROS, LUCJAN: *The State and Adult Education in Poland*. In: Franz Pöggeler (ed.): *The State and Adult Education*. Peter LANG, 1990. 400-403. p.
- DURKÓ MÁTYÁS: *A permanens művelődés és a felnőttnevelés rendszertani és funkcionális kérdései*. Acta Andragogiae et Culturae 1. Szám, 1980.
- CSOMA GYULA: *A felnőttek tanulása*. In: Zrínszky László (szerk.): *A Káderképzés pedagógiája*. Kossuth Kiadó, 1981, 103-126. p.
- The Cape Town Statement on Characteristic Elements of a Lifelong Learning Higher Education Institution*. UNESCO Institute for Education, January 2001, Cape Town South-Africa., In: International Journal of Lifelong Education Vol 20./No. 6. 437-446. p.
- UNESCO, CONFINTEA: *Hamburgi Nyilatkozat a felnőttek tanulásáról*. In: Harangi – Sz. Tóth – Hinzen (Szerk.): *Nemzetközi nyilatkozatok és dokumentumok a felnőttek oktatásáról és az egész életen át tartó tanulásról*. IIZ-DVV. Budapest, 1998., 9-17. old.
- UNESCO *Mumbai Statement on Lifelong Learning, Active Citizenship and the Reform of Higher Education*. In: International Journal of Lifelong Education. Vol. 17., No. 6./ 1998., 357.–359.p.
- Memorandum on Lifelong Learning* Commission Working Staff Paper.2000/Oct.
- TÓTH, JÓZSEF – NÉMETH, BALÁZS – TARRÓSY, ISTVÁN: *Possibilities of Lifelong Learning in Hungary with a Focus on Higher Education and Sustainability*. International COPERNICUS Conference, 8 October 2001. Universitát Lüneburg.
- KRUG, PETER: *Socrates II. (Grundtvig) – A felnőttoktatás európai dimenziójának erősítése*. In: Gartenschlaeger – Hinzen (Szerk.): *A felnőttoktatás perspektívái és fejlődési irányai*. IIZ-DVV Budapest, 2001., 115–123. p.
- Fontosabb Uniós linkek a Lifelong Learning témájában:*
<http://europa.eu.int/comm/education/life/index.html>

HÁRY ESZTER — HÁRY LÁSZLÓ

Standardizált nyelvtudásmérés európai összefogással

Magyarországon a rendszerváltás óta jelentős politikai, gazdasági és társadalmi változások következtek be, amelyek maguk után vonták az idegen nyelvek ismeretének egyre fontosabb szerepét az emberek mindennapi életében. Az ország lakosságának jelentős hányada még napjainkban is hiányos nyelvismerettel rendelkezik, vagy egyáltalán nem beszél idegen nyelveket. Ez a helyzet sokkal negatívabb képet mutat, mint amelyet bármilyen Európai Unió tagállamról kaphatunk. Az Európai Unióban a nyelvismeret hiánya megfosztja az egyént attól, hogy kihasználja az Unió biztosította lehetőségeket a munkavállalás, a tanulás terén, vagy hogy élvezze azokat az előnyöket, amelyeket az Unió belüli mobilitási lehetőségek biztosítanak számára.

A magyarországi nyelvoktatás jelentős mértékben változott az elmúlt tíz évben, hiszen mindegyik kormányzat számára fontos volt ennek az oktatási területnek a fejlesztése. A választható nyelvek között egyre nagyobb számban jelentek meg olyan korábban kuriózumnak számító nyelvek, amelyeket a rendszerváltás előtt csak az iskolarendszeren *kívüli* oktatásban lehetett tanulni, illetve ha bármely jelölt a kevésbé elterjedt és oktatott nyelvek valamelyikéből akart vizsgát tenni, erre csak egyetlen helyen, az ELTE ITK-ban, volt legfeljebb lehetősége az országon belül. A nyelvi képzés az elmúlt évek során hatékonyabbá vált, a hozzáférhető tananyagok egyre szélesebb skálája áll az oktatók és a diákok rendelkezésére. Olyan magyar és külföldi kiadású idegen nyelvű könyveket kínálnak a könyvesboltok, amelyek korábban teljesen hiányoztak a piacról. A nyelvoktatás fejlesztése mellett fontos szerepet kapott a hazai *nyelvvizsgarendszer* megreformálása is, ami maga után vonta azt, hogy napjainkban már nemcsak egyetlen kétnyelvű magyarországi fejlesztésű államilag elismert nyelvvizsgarendszer működik, hanem több egynyelvű, az említettel *egyenértékű* nemzetközi nyelvvizsga közül is választhatnak a nyelvtanulók, ha nyelvtudásukat teszteltetni és elért nyelvtudásszintjüket dokumentáltatni akarják.

Korábban is hozzáférhetőek voltak Magyarországon egynyelvű nyelvvizsga rendszerek, pl. a Cambridge nyelvvizsga, a Pitman, az ICC, a TOEFL vagy a Goethe stb., azonban ahhoz, hogy ezeket a sikeresen megszerzett nyelvvizsga bizonyítványokat egyetemi felvételik alkalmával plusz pontokkal jutalmazzák, vagy ugyanezekért a bizonyítványokért a közalkalmazottak, köztisztviselők nyelvpótlékot kapjanak, egy *honosítási* eljárás kellett a jelölteknek sikeresen átesniük. Ez a procedura az egynyelvű nyelvvizsga bizonyítványnak kiegészítő vizsgák letételével a kétnyelvű Állami Nyelvvizsgálóval való egyenértékűsítését jelentette. Ez a folyamat a szóbeli vizsgák esetén általában egy az egyben megfeleltetést jelentett, ha az egynyelvű vizsgarendszer az Állami Nyelvvizsga rendszerhez hasonlóan három szintű volt. Ha az egynyelvű vizsgarendszer több szintű volt, akkor jogszabály határozta meg, hogy a vizsga a MÁNYV melyik szintjével egyenértékű. A sikeres egynyelvű írásbeli vizsgabizonyítványokat csak kiegészítő fordítási ill. tömörítési feladatok eredményes megoldása után lehetett honosítani, azaz egyenértékűsíteni. Ez a hosszadalmas procedura valószínűleg rengeteg vizsgázó kedvét vette el attól, hogy nemzetközi nyelv-

vizsgát válasszon nyelvtudásának tesztelésére. A nemzetközi nyelvvizsga bizonyítványok megszerzése korábban azok számára volt elsősorban fontos, akik külföldön terveztek munkát vállalni, tanulmányokat folytatni, illetve kutatást végezni.

A közelmúltban elindított *nyelvvizsga akkreditációs* eljárásnak az a célja, hogy megvizsgálja, megfelelnek-e a piacon lévő egy- vagy kétnyelvű, általános és szakmai nyelvvizsgarendszerek egy központilag elfogadott és hitelesített mérési-minősítési rendszernek. Ez az akkreditációs eljárás az akkreditált nyelvvizsgarendszerek esetében feleslegessé teszi és kiküszöböli a honosítást.

Magyarországon számos vizsgarendszer megfelelt már az akkreditációs követelményeknek, de az akkreditált *egynyelvű* vizsgarendszerek többnyire csak azt teszik lehetővé, hogy a jelöltek *egy* választott nyelven megszerezzék a nyelvvizsga bizonyítványt. Ez a nyelv leggyakrabban az angol vagy a német, a többi nyelvből csak kétnyelvű vagy szakmai nyelvvizsga tehető.

Jelenleg *két* olyan *kétnyelvű általános* nyelvvizsgarendszer működik az országban, amely lehetővé teszi, hogy a jelöltek több nyelvből egységes szempontok szerint vizsgázzanak. Az egyik ilyen rendszer az ELTE ITK által működtetett Origo nyelvvizsgarendszer, a másik pedig a BME nyelvvizsgarendszere. A Pécsi Tudományegyetem Idegen Nyelvi Titkársága által szervezett és irányított, a *European Consortium for the Certificate of Attainment in Modern Languages* elnevezésből alkotott betűrövidítéssel jelölt nemzetközi ECL nyelvvizsga az egyetlen akkreditált nyelvvizsgarendszer, amely több nyelvből, nevezetesen az EU tagállamainak és tagjelölt országainak nyelvéből kínál azonos rendszeren belül összevethető nyelvtudásmérési lehetőséget.

Az ECL vizsgarendszer egyik célja, hogy biztosítsa az egyenértékűséget az egyes EU-nyelvekből megszerzett vizsgabizonyítványok között. Ezt az teszi lehetővé, hogy egységes szempontok, standardok alapján történik valamennyi vizsganyelvből a vizsgatesztek összeállítása, az írás- illetve szóbeli vizsgafeladatok értékelése, a szóbeli vizsgáztatást és az írásbeli dolgozatjavítást végző szakemberek felkészítése, a nyelvvizsga bizonyítványok kiállítása. A standardizálásnak az a célja, hogy a vizsgázó, illetve a munkáltató, vagy a felsőoktatási intézmény számára egyaránt *összehasonlítható, egyenértékű nyelvtudást igazoljon* nyelvektől függetlenül az azonos szinten letett vizsgák esetében a nyelvvizsga bizonyítvány, aminek alapján könnyen eldönthető, hogy a bizonyítvány tulajdonosának nyelvtudása elegendő-e ahhoz, hogy munkát vállaljon, tanulmányokat folytasson, vagy kutatómunkát végezzen.

A nyelvvizsgarendszerek egyenértékűségének meghatározása két elv szerint történhet. Az egyikre, az ún. „ekvivalencia megállapító” módszerre már utaltam a honosítás kapcsán, aminek keretében egy kiválasztott működő vizsgarendszerhez való viszonyítás alapján történik egy másik vizsgarendszer egyenértékűségének megállapítása, illetve az azonosságok és az eltérések feltárása. De a viszonyítás alapja lehet akár egy kifejezetten erre a célra kidolgozott *regiszter* is, mint amit pl. az ALTE (Nyelvvizsgáztatók Nemzetközi Egyesülete) által képviselt nyelvvizsgarendszerek egyenértékűségének és eltéréseinek megállapításához használtak. Az ECL nyelvvizsgarendszer a standardizáláshoz, az egyes nyelvekből letett nyelvvizsgák egyenértékűségének meghatározásához egy másik elvet, egy másik módszert alkalmaz. Ennek lényege, hogy *egy* vizsgarendszeren belül történik a rendszer minden nyelvéről előzetesen meghatározott szempontok szerint a vizsgafeladatok kidolgozása, a vizsgáztatók felkészítése, a javítás és az értékelés – tehát magának a rendszernek a mű-

ködése biztosítja az azonos szinten különböző nyelvekből letett vizsgák egyenértékűségét.

Az ECL nyelvvizsgarendszer kidolgozása 1983-ban kezdődött, majd 1992-ben az ECL konzorcium vette kezébe a standardizálási munkálatok koordinálását. Az első lépések az angol, a német, a spanyol és a görög nyelvet érintették, majd 1994-ben, amikor a Dante Társaság és a JPTE Idegen Nyelvi Titkársága is csatlakozott a konzorciumhoz, a munkálatok kiterjedtek a magyar és az olasz nyelvekre is. Ekkor került sor a négy vizsgaszint meghatározására, amelynek során a konzorcium a nemzetközi tapasztalatok mellett figyelembe vette az Európa Tanács elvárásait és ajánlásait is.

A vizsgastandardok kidolgozása során megtörtént a nyelvi ismeretek és készségek leírása, a kommunikációs témakörök kidolgozása, az értékelés szempontjainak megfogalmazása. Ezt követően kerültek kidolgozásra a vizsgák lebonyolításának szabályai, meghatározták a vizsgabiztonsági és az etikai előírásokat, a nyelvvizsga bizonyítvány kiadásának feltételeit. Szakértők bevonásával megszülettek az egységes tesztírási és feladat kiválasztási elvek. Próbatesztelésre 1993-ban majd 1996-ban került sor. Ezek eredményeinek elemzése alapján megtörtént a standardok pontosítása.

A standardizálás, aminek munkálatait eddig a London Egyetem irányította, 1999-ben, az ECL konzorcium titkárságának Pécsre kerülésével a PTE Idegen Nyelvi Titkárságának koordinálásával tovább folytatódott. Ekkor kezdődött el a LINGUA program támogatásával az ECL vizsgarendszer kiterjesztésére az EU valamennyi hivatalos nyelvére és a tagjelölt államok nyelve közül a lengyelre. A vizsgarendszer standardizálása mellett a konzorcium a vizsgára felkészítő kurzusok standardizálásán is dolgozik, hogy az egységesség elve már a vizsgára való felkészítés során is érvényesüljön.

Az ECL-nyelvvizsgát, amelyet Európa számos országában lehetnek az érdeklődők, egyre gyakrabban választják diákok, akik külföldi tanulmányokat szeretnének folytatni, kutatók, akik külföldi ösztöndíjakat pályáznak meg, vagy olyan szakemberek, akik számára lehetőség nyílik külföldi munkavállalásra. Az ECL-nyelvvizsgarendszer célja, hogy az EU összes hivatalos nyelvéből biztosítsa az egységes mérési és értékelési elvek szerinti vizsgáztatást. A vizsgaanyagok összeállítását valamennyi nyelvből egy-egy elismert célnyelvi egyetem vagy nyelviskola végzi, amelynek egyben feladata az általa képviselt nyelvből a vizsgadolgozatok javítása és értékelése is. A vizsgarendszer szakmai felügyeletét, az egységes tesztírási és vizsgáztatási elvek betartását a konzorcium titkárságának megbízásából az ún. *akadémiai koordinátor* végzi.

Az ECL konzorcium a vizsgaanyagok, és ezáltal a vizsgarendszer megbízhatóságát azáltal biztosítja, hogy minden vizsgaanyagot előzetesen próbatesztelésnek vet alá, a tesztírókat és a javítókat minden egyes vizsga előtt felkészíti az aktuális feladatokra. A javítók a kettős javítás elvét alkalmazzák a pontos és objektív értékelhetőség érdekében.

Az ECL-nyelvvizsga egynyelvűsége azt jelenti, hogy közvetítő nyelv nélkül kerül sor a vizsgafeladatok megoldására, és a vizsgadolgozatban nem szerepel sem fordítási feladat, sem nyelvtani teszt. Az ECL-nyelvvizsgarendszer már a kommunikatív nyelvoktatáson felnőtt nyelvtanulók igényeire épít és ezért is részesíti előnyben az élő nyelvhasználatban tükröződő kompetencia minősítését.

A nyelvvizsgarendszer módszertani alapját az Európa Tanács nyelvvizsgáztatással kapcsolatos elvárásainak való megfelelés mellett a 70-es 80-as évek nyelvoktatá-

sában meghonosodott kommunikatív megközelítés képezi. Ezen kívül az Európa Tanács által „akcióközpontúnak” nevezett szempont érvényre juttatása is jelentős szerepet kapott. A tesztek autenticitása azt jelenti, hogy makroszinten az adott nyelvet képviselő intézmény felelős az általa képviselt nyelvből elkészíteni a vizsgadolgozatokat. Mindez mikroszinten azt jelenti, hogy a tesztfeladatok hétköznapi kommunikációs élethelyzetekre építenek és a mindennapi nyelvhasználat egy-egy speciális formáját képviselik, amely lehetővé teszi, hogy következtessünk a vizsgázó vizsgán kívüli nyelvhasználatára. A vizsga négy különböző szinten (*A- kezdő, B - alapfokú, C - középfokú, D - felsőfokú*) méri és értékeli a négy nyelvi alapkészséget: a hallás utáni értést, az olvasott szöveg értését, a fogalmazási készséget és a beszéd-készséget.

A négy nyelvi készség mérése során a jelölt két-két feladatot kap, így lehetősége van arra, hogy összesen nyolc különböző témakörben bizonyítsa, ismeretei megfelelnek a választott szinten előírt követelményeknek. A megfelelés más vizsgarendszerekhez hasonlóan minimum 60%-os teljesítés esetén érhető el. A 60%-ot az egyes készségeken belül és a vizsga összességében is el kell érnie a vizsgázónak ahhoz, hogy sikeres vizsgát tegyen.

Az egyes vizsgaszintek feladattípusairól, valamint a vizsgaszinthez kapcsolódó társalgási témakörökről a jelöltek tájékozódhatnak a vizsgahelyeken vagy az interneten, az ECL-nyelvvizsgarendszer honlapján (www.ecl.hu). Ez lehetővé teszi számukra, hogy előzetesen tájékozódjanak a vizsgakövetelményekről és eldöntsék, melyik vizsgaszinten képesek az írás- és szóbeli követelményeknek megfelelni.

Annak köszönhetően, hogy a vizsgarendszer minden nyelvből egységes szempontok szerint működik, az ECL-nyelvvizsgát választó jelöltek számára könnyebb a második, vagy harmadik idegen nyelvből megszerezni a nyelvvizsga bizonyítványt, hiszen a vizsgázó már pontosan ismeri az adott vizsgaszinthez kapcsolódó standardizált követelményeket, elvárásokat, a feladattípusokat, és egyúttal azt is tudja, hogy az értékelés milyen szempontok szerint történik, a felkészülés során mire helyezze a hangsúlyt ahhoz, hogy sikeres nyelvvizsgát tegyen.

Az ECL-nyelvvizsgarendszer magyarországi akkreditálása megtörtént. A vizsganyelvek közül a Nyelvvizsgát Akkreditáló Testület elsőként a *magyart* mint idegen nyelvet nyilvánította államilag elismertté. Folyamatban van két további vizsganyelv, az *angol* és a *német* akkreditációja. Az ECL konzorcium azon dolgozik, hogy a vizsganyelv-választék mielőbbi kiteljesítése érdekében belátható időn belül valamennyi hivatalos EU nyelvből akkreditáltatja az ECL-nyelvvizsgát.

TRENCSENYI LÁSZLÓ

Az esélyegyenlőtlenségek enyhítése a gyermekkorosztály kulturális ellátásában

Bevezetéképpen el kell mondani, hogy ezen írásnak nem feladata a kiterjedt helyzetelemzés, sem az előzmények számbavétele sem. Mindazonáltal elkerülhetetlen annak jelzése, hogy a témakörben átfogó, a kulturális javak/ágazatok specifikumait elemző, tárgyaló összefoglalásra 1984-ben került sor (tudomásom szerint a magyar kultúra történetében először és utoljára) a Magyar Úttörők Szövetsége szervezésében. Az elemzések és indítványok *Művészek a gyermekekért* címmel annak idején kötetben is megjelentek, volt viszonylagos nyilvánossága, különös hatása a kultúrpolitikára már nem, hiszen az már alapvetően a piacgazdasági paradigmaváltással (más vonatkozásban a „nagykultúrában” való hegemóniájának őrzésével) volt elfoglalva.¹ Tagadhatatlan, hogy ezen elemzések éppenhogy csak érintették – bizonyos már akkor is költséges ágazatok esetében a kulturális javak előállításának és közvetítésének gazdasági-piaci hátterét, sérelmezték a „maradék-elv” érvényesülését a költségvetési ráfordításokban. Ugyancsak nem éleződött ki – bár érintőlegesen megjelent – a „javakhoz” való hozzájutás egyenlőtlenségének problematikája. Legfeljebb „hátrányos helyzetű” gyereksoportokról esett már akkor is szó, akik „felzárkóztathatók” a „jól ellátott” „tömegekhez”, „átlaghoz”.

Nem volt napirenden igazán az a probléma, amit kulturális szakadéknak, kulturális kettészakadásnak (pontosabban és árnyaltabban – Vitányival szólva – az ország „három részre szakadásának”) szoktunk emlegetni. Azaz a közgondolkodásban nem manifesztálódott az a nézetrendszer, melynek lényege annak elismerése: ha valakik „hátrányban” vannak, az azt jelenti, hogy a társadalmi szimmetriatengely túloldalán valakik meg „előnyben”, hogy tehát ezek előnyeinek az a forrása, hogy amazok bizonyos javaktól meg vannak fosztva. Ehhez a felismeréshez csak „porhintés” az a felfogás, hogy „de hiszen amazok nem is igénylik, azok beérik a ’kommersszel’”.² A 80-as évek első harmadának diagnózisában az alábbi tételmondatok voltak hangsúlyosak:

- A *szocialista* világ más országaival való összehasonlításban Magyarországon a gyermekkultúra (beleértve a gyermekkultúra *közvetítését* és szakmai reflexióját is) és intézményrendszere tagolatlanabb, fejletlenebb. (Ez összefüggésbe hozható a Kádár-kornak egyfelől a privát szférát inkább támogató, nemkülönben a kulturális étellel minden áron különbékére törő pragmatikus politikájával.)

¹ Budai Éva – Papp György (szerk.): *Művészek a gyerekekért*. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó Vállalat. Budapest, 1985.

² Megjegyzem, hogy ebben az időben az akkori Művelődéskutató Intézet keretei között Deme Tamás (akinek voltak, vannak gyerekkulturális elkötelezettségei is) vezetésével folyt kutatás a „kultúra kommercializálódásáról”, ám ennek eredményei a piacgazdaság ideológiájának térnyerése közepette már nem voltak igazán hasznosíthatóak

- A *kapitalista* világ országaival való összehasonlításban szakmai (mind pedagógiai mind esztétikai) értelemben igényesebb és kulturáltabb, szelektálőbb. Ennek bonyolult művelődéstörténeti háttere van, részben a szocialista politika *paternalizmusa* (más elemzők – így pl. Sárközi Mátyás – szerint: *parvenü sznobériája*) is magyarázta, másfelől az a tény is, hogy – különösen a szocialista korszak első periódusában – a politikai-világnézeti okokból hallgatásra ítélt művészek jelentős része csinált „gályapadból laboratóriumot” a gyermekkultúrában (Weöres Sándor, Ránki György, Szántó Piroska stb.) Nem kihagyható az okok közül előbbiekkal szorosan összefonódva a felelős magyar művész-értelmiség – pl. Kodály Zoltán – utópizmusa sem.
 - A hetvenes évek felszabaduló *közművelődése* megannyi új, vonzó, *kreatív* és többnyire *közösségi* megoldást, formát dolgozott ki éppen a gyerekkorosztály számára (játsszóház, táncház, drámajáték, bábjátékos mozgalom, ifjúsági zenekari mozgalmak, olvasótábor, komplex képzőművész közösségek, szaktábori mozgalmak – a zene igen sok műfajában stb.). Ezek terjedése látványos volt, érzékelhető volt társadalmi támogatottsága (nem kívánom túlbecsülni, de adott körülmények közt az úttörőmozgalom szerepe is kimutatható – természetesen az erősödő (majd néhány év múlva polárisan politizálódó) közművelődési mozgalmak mellett. E kezdeményezéseket jelentős mértékben támogatta a média és a könyvkiadás (a csaknem monopolhelyzetben lévő és nem tőkeszegény Móra Kiadó) is. Ebben az időben a *gyermekkultúra eredeti felhalmozásáról* beszéltünk.
 - A diagnózishoz hozzátartozott, hogy az oktatás, az iskola világa nagyon nehezen kapcsolódott e jelenségekhez, őrizte tradicionalizmusba szürkülő integritását.
 - S bár a szóbanforgó elemzésekben bizonyos modern, technikai kultúraelemek (így pl. a fotó, sőt a virágjában lévő magyar gyermekfilm) is szót kapott, igen halkán jelent meg (bár megjelent) az elektronikus média (akkor a „műhold” volt az ügyeletes fantom) globális térnyerése miatti aggodalom. A fent említett közművelődési mozgalmak is inkább működtek és dolgoztak kifejezetten (sőt felvállaltan) tradicionális nyersanyagokkal – már-már posztmodern távolságtartással a modernitás vívmányai iránt.³
- E diagnózisok alig egy évtized alatt mállottak jóformán semmivé. Nem rendszeres tapasztalatgyűjtés az alábbi premisszákat állíthatná fel.
- A piacgazdaság jó üzleti érzékkel „csapott le” a gyerekekre, mint fogyasztóra, a kultúra minden üzletágában megélenkült a termelés. Gazdag a játékgyártás kínálata (nem ’titokzatos gyarmatáru’ a LEGO, van sokáig hiányolt fajáték is), van bőven animációs film, gyermekfilm, van mit nézni – moziban, tv-ben, videón, színházi és színház-szerű produkciók árasztják el a nézőket, mesekönyv és gyermekfolyóirat garmadában a ponyván stb.
 - Az üzleti versenyben kimutathatóan háttérbe szorultak a szakmailag igényesnek értékelt művek és műfajok.
 - Az állam alapvetően liberálisan viszonyul ehhez a világhoz, nincsenek prioritásai, (deklaráltan!) nincsenek „kedvencei”, nincs (alig van) jelen akár legelső vásárlóként a piacon. A liberális ideológián túlmenően változatlanul ideológiája maradt mindegyike a „begyűrűző nehéz gazdasági helyzet” szépségflastrom-

³ A jelenségvilágot volt módomban tanulmányban elemezni. Vö. Például a gyermekkultúra. Ezredvég. 1993/9.

ja is. A kultúrpolitikai viták a felnőttek kultúrája körül éleződtek ki, a rendszerváltás társadalmi rengései közepette jóformán senki sem figyelt a gyerekekre. Azaz ha figyelt, bizonyos kormányzati ciklusokban, akkor a legbornírtabb konzervatív kultúrpolitikai protekcionizmus mutatkozott-mutatkozik meg – korántsem értékek mentén.⁴

- Szétesett az alig megszerveződött gyermekkulturális szakma, kritika, képzés, nyilvános eszmecsere, tájékoztatás a témában nem létezik.
- Mindezek mellett a legsúlyosabb: a különböző „kultúrafogyasztói” típusok keményen leképezik a társadalom éleződő rétegzettségét. (Sajátos példa erre a jelenségre a ’művészeti iskolák’ hirtelen elterjedése, gyarapodása az országban. Egyfelől örvendetes gazdagodás, ma már több falusi általános iskola mellett működik, nem egy esetben jelentős normatív támogatás-kiegészítés érdekében alapították az önkormányzatok. Ám ezen intézmények alaplátogatói a helyi középosztályból rekrutálódnak, egy iskolán belül így reprodukálódik igen sok esetben a „kettős iskolarendszer”.) Kialakultak az egyenlőtlenségek kemény határai, a különbözőségek a társadalom kívánatos minimális integritását veszélyeztetik. A gyermek- és ifjúsági kultúrában alig van olyan jelenségegyüttes, melynek ’fogyasztása’, ’élvezete’ nem rétegspecifikus. A rétegződés alsó harmadában kimutatható „megfosztottságot” tehát ebben az értelemben is kell értelmeznünk: olyan szubkultúra alakul ki, melynek üzenetei nem képesek eljutni a ’nemzeti kultúra’ szintjére, másfelől kiszolgáltatottságában messzemenőig manipulálható akár tömegpiaci akaratok, akár ideológiai ’ordas eszmék’ által.

*

Egy kormányzatra kerülő esetleges új kultúrpolitikában – ennek hangsúlyosan érvényesülő ’gyermek-ágazatában’ – is érvényesíteni kell azt az „államraisons”, melyet a gyermekjogvédelem polgárjogi harcosai, élükön Bíró Endrével makacsul hangsúlyoznak. Vagyis messzemenőig nem az állam a kizárólagos szereplője és moderátorra a társadalmi folyamatoknak, hanem az organikusan létező társadalmi csoportok. Az ő mozgásterük körül kell olyan tárgyi és szellemi feltételeket biztosítani, melyek a társadalmi igazságosság, szolidaritás és a társadalom működőképességének elveit a lehetséges harmóniában érvényesítik. Ez egyfelől jelenti a *társadalmi szabadság* elvéhez való hűséget, e fölött való – akár önkorlátozó örködést -, másfelől a szabadság gyakorlásától megfosztott társadalmi csoportok esélyhez juttatását ha kell, politikai, ha kell, jogi finansziális eszközökkel.

Ugyancsak kiindulópontnak tekintem dr. Bíró közismert álláspontját, mely szerint a gyermek-korosztály általában – mondhatni ontológiaiilag – szabadságában korlátozott, tehát pozitív diszkriminációra szoruló társadalmi csoport.⁵ Másfelől – indokolt határozott pozitív diszkrimináció felvállalása a kulturális választék teljességétől szociális-gazdasági okokból megfosztott gyerekcsoportok esetében.

*

Az alábbi *jelenségeket* gyermekkulturaként definiálom:

⁴ E tendencia alól fontos és számításba veendő kivétel Jankovics Marcell programja a Nemzeti Kulturális Alap(program) elnökeként, aki igyekezett érvényt szerezni az újraelosztás szakmai demokráciája mellett a ’Középpontban a gyermek’ programprioritásnak is.

⁵ Ez a korlátozottság – mint ismeretes – a közép-európai konzervatív nevelési hagyományok miatt többszörös, illetve ’ontológiai’ mivolta mellett történeti forrású is.

- a gyermekek számára létrehozott, általuk 'fogyasztott' kulturális javakat (gyermekkulturális alkotásokat)
- a fentiek közvetítő- forgalmazó rendszerét, hálózatát
- a gyermekek kulturális öntevékenységet (e tevékenységet magát), illetve ilyen tevékenységek üzésének infrastrukturális, szervezeti és személyi feltétel- (intézmény-)rendszerét.

Egy gyermekkulturálisan felelős művelődéspolitikában tehát ki kell fejteni az alkotók, közvetítők és „fogyasztók”⁶ körére érvényes intézkedések lehetőségeit, perspektíváit. Egy másik dimenzióban pedig – tartalmát tekintve – indokolt négy nagy csoport/ágazat tételezése. Eszerint hagyományos, modern-elektronikus, öntevékeny (generatív), illetve a mindennapi élet kultúrájához sorolható kulturális jelenségvilágról érdemes beszélnünk (akkor is, ha az átjárások a négy „világ” közt kimutathatók).

Indokolt az alkotók ösztönzése, támogatása. Megőrzendőnek és fokozandónak tartom a Nemzeti Kulturális Alapprogramnak csonkán megvalósult „Középpontban a gyermek” program-vetületét, szóba jöhet speciális díjak alapítása, vagy a létező kulturális díjak kiírásában definiálni a gyermekeknek alkotók minimális keretszámát, vagy deklarálni a gyermekekhez is szóló alkotók prioritását az elismeréshez való hozzájutásban. Modellezendő – és gazdasági szakemberekkel végiggondolandó – az áfa-mentessé tett tankönyvekhez hasonlóan gyermekkulturális alkotások körében adókedvezmények rendszerének érvényesítése

A közvetítők ösztönzését illetően modellezendő – és gazdasági szakemberekkel végiggondolandó – az áfa-mentessé tett tankönyvekhez hasonlóan gyermekkulturális alkotásokat (is) meghatározott mértékben közvetítő intézmények, vállalkozások (termékek) körében adókedvezmények rendszerének érvényesítése. Gyermekkulturális közvetítést rendszeresen (alapító okirata vagy más belső szabályzata szerint) végző ún. 'kulturális színterek'⁷ számára elkülönített normatív állami támogatás biztosítása megkerülhetetlennek látszik. Szakmai díjak alapításánál vagy a közművelődési-kultúráközvetítési állami díjak kiírásában kiemelt szempontként való megjelenítése fontos lehet a gyermekkulturális közvetítői tevékenység számára. Gyermekkulturális közvetítéssel foglalkozó szakmai-civil szervezetek támogatásának deklarált prioritás járhatna a társadalmi szervezetek költségvetési támogatásában, a gyermekkulturális díjak odaitélésében e szervezeteknek kompetenciák dukálnak. Inkubációs típusú támogatási – különlegesen kedvező hitel – rendszer kidolgozását látom célravezetőnek a gyermekkulturális közvetítéssel összefüggő vállalkozások (alkotóműhely, szakmai műhely, szakmai orgánium, sajtó, 'színtér' stb.) indulásának támogatására.

Néhány sajátos, az esélyegyenlőtlenségek csökkentésében igazoltan releváns közvetítési mód, kulturális tevékenységet biztosító színtér, akció pályázati támogatást érdemel (pl. az NKA vagy GYIA-típusú kormányzati alap keretei közt). Ilyen 1/ tartalmát tekintve az interaktivitást biztosító, az interkulturális dialógust biztosító, kreativitást előtérbe helyező, a nemzeti kultúra nagy hagyományait folytató, az európai, ill. világjelenségeket követő jelenségvilág; 2/ célcsoportját tekintve a kulturális centrumoktól távollévő – külvárosi, kisteleplési, gyermekotthoni, serdülőket

⁶ Idézôjelben alkalmazom a „fogyasztó” kifejezést, hiszen gyermek és kultúra találkozásának (melyben az elsajátító-létrehozó gyermek *aktivitása* különösen fontos) metaforájaként is csonka és olykor félrevezető.

⁷ A hatályos 'kulturális törvény' fogalma

megszólító stb. – akciók; 3/ médiumát tekintve peremre sodródott rétegeket is elérő eszközt alkalmazó kezdeményezések (televíziós műsorok, rádiós programok, napilapok gyermekrovatai, illetve gyermekkulturális szempontból prioritást élvező internetes tartalmak.

Az értelmiségiképzésben szinte valamennyi, de elsősorban a gyermekkulturával érintkező felsőfokú intézményekben támogatott (akár a képzési követelmények közt előírt) gyermekkulturális tartalmakat közvetítő kurzusokra van szükség, speciális tárgyakra, akár szakosodási lehetőségre, mely a pedagógusképzéssel, ifjúságmunkásképzéssel egyenértékű szakképzettséget ad (Zeneművészeti Főiskola, Iparművészeti Főiskola, Színház- és Filmművészeti Főiskola, Képzőművészeti Egyetem tudományegyetemi bölcsészkarok, műszaki egyetemek és főiskolák építészeti és híradástechnikai karai, szakjai stb.). A képzési tartalmak vonatkoznak 1/ gyermekkulturális alkotások létrehozására, 2/ öntevékeny gyermekkulturális közösségek vezetésére. (3/ Meggondolandó hasonló képzési követelmény megfogalmazása a felsőfokú kereskedelmi képzésekben gyermekkulturális alkotások közvetítése-forgalmazása körében.)

Állami fenntartású kulturális intézmények vezetői pályázataiban prioritást élvezzenek azon pályázók, akik gyermekprogramot is terveznek. Állami fenntartású kulturális létesítmények funkcionális és építészeti tervezésében biztosítani kell a gyermek-célú használatot, ennek jogszabályi háttérét meg kell teremteni. Olyan állami támogatású programok meghirdetése indokolt, mely a mindenkori Nemzeti Alaptantervbe foglalt műveltségkép megerősítését szolgáló kulturális kezdeményezéseket támogatja. A gyermekbarátok kezdeményezéseként megindult „Gyilkosságmentes képernyőt” mozgalom tapasztalatai alapján érvényt kell szerezni a Médiatörvény vonatkozó előírásainak, megakadályozni az igazoltan romboló hatású közlemények gyerekekhez hozzáférhető sugárzását.

A fogyasztók támogatását illetően érdemes alanyi jogon járó, kizárólag kulturális fogyasztásnál érvényesíthető – költségvetési törvényben meghatározott módon képzett mértékű, ill. indexált bonusz, melyet a gyermek meghatározott életkorában (évente? 3 évente? Iskolába lépésekor? 5 éves születésnapján?) a települési önkormányzattól vehet át. A gyermekjóléti szolgálatok kezelésére bízott, az esélyegyenlőtlenséget csökkentő bonusz, amely sajtótermék vásárlásra, színház- és mozijegy vásárlásra, könyvvásárlásra használható. (Az elfogadóhelyeket vagy állami jogszabály nevesíti vagy pályázati úton – érdekeltségi elven – lehet hozzájutni. A sok bonuszt fogadó intézmény évente valamilyen ténylegesen ösztönző elismerésben részesül.) Különösen a hátrányos helyzetű településeken) a komplex-integrált oktatási-művelődési intézményeknek (Általános Művelődési Központoknak adott prioritás lenne célravezető.

Indokolt állami díjak alapítása olyan gyermek- és ifjúsági közösségeknek, melyek jelentős kulturális öntevékenységet mutatnak fel (természetesen civil kuratóriumokkal). Indokoltnak látszik tárcaközi bizottság felállítása a kulturális egyenlőtlenségek kezelésére, mely munkájával az országgyűlés kulturális bizottsága előtt felelős, évente jelentést nyilvánosságra hozni köteles.

A kulturális statisztika olyan átalakítása szükséges, mely lehetőséget ad a gyermek-kultúra „fogyasztóinak” statisztikai mérésére, a mozgások nyomon követésére.⁸

⁸ A tennivalók átgondolására a József Attila Alapítvány ösztönzött. Külön köszönet dr. Bíró Endrének.

ABSTRACT

Szabó Zoltán: On certain relations of social representations in connection with the economic utilization of social knowledge 5. p.

The paper focuses on the notion and conception homo oeconomicus, the classical behavioral postulate of the economics. The author intends to reformulate the issue with the help of contemporary socialpsychology with special regard to the theory of social representations and the Sperberian epidemiological approach as well as theory of narrative construction of social representations; that is with the help of the presentation of the social representation of the two competing scientific theories.

Albert Judit: Coping with threatened identity 14.p.

It is essential for the maintenance of self-coherence to cope with identity-conflicts which arise in different period of life. The trials of identity are the basic conditions of the natural self-development, but certain social conditions and situations can strengthen these challenges of identity. These are primarily socially organized threats which question both the personal and social aspect of identity.

Based on the study of the british socialpsychologist Glynis Breakwell, the various identity-strategies and coping-mechanisms are interpreted as one of the means of struggle for social acknowledgement and status.

Breakwell distinguishes intrapsychical-, interpersonal- and intergroup coping strategies. Intrapsychical strategies are the attempts of inner passive elaboration which mainly involve the affective and cognitive functioning of the threatened individual. The interpersonal coping-strategy strives to cease or minimize the threat by certain interpersonal "bargaining". Intergroup strategies intend to shape the social position of the group as a whole, as well as the self-evaluation of the group and the created outside picture of the group.

This present study intends to detail the interpersonal strategy of the three coping-mechanisms, it sheds light activities and interaction which try to change the individual's relationship to others.

Kende Anna: Birth stories: narratives of becoming a mother 21. p.

The article attempts to explore the role of birth in the social construction of femininity. The naïve birth stories point out the connection between expectations (based on daily and scientific discourses) and experiences, and their significance for women who recently gave birth. 368 birth stories are analyzed, the result of which describe the strongly contextualized and subjective nature of the experience of becoming a mother. The letters demonstrate the possible opportunities and obstacles that any woman may encounter while giving birth in a Hungarian obstetrical institution. The narratives also point out what organizes the experience, what contributes to and inhibits women's dignity in a health-care institution, offering a complex description of the social construction of birth.

Lábadi Beatrix: The ontogenesis of preverbal emotions 34. p.

The root of the emotional development is determined by interaction between the biological factors (especially development of brain structures and cognitive systems) and influence of environment and social contact with the caregiver. The newborn babies have restricted emotions because they can use only their cores of emotion, that are more reflexes, and can be shared sense of pleasure or unpleasure. The first emotional experiences derive from the sense of the body that is implicit representation of the emotions. Children use implicit representation as procedural knowledge in the social and emotional situation. Later visuo-cognitive system mature and the infant will focus gaze more preferentially on the mother's and other people's faces, this kind of visual information is matched to the implicit representation that is re-written. In the higher level of cognitive development when language appears the implicit emotional representation is becoming explicit representation that can support the integration of emotional displays, intersubjective emotional states by language.

Sulyok Tamás: Education and the Information Society 49. p.

This study approaches to the relation between education and the information society from the aspect of educational sociology, more precisely, of socialisation.

The study scrutinizes how children and young people get acquainted with tools and resources of the information society and tries to answer in what ways the family, the social environment (e.g. pre-schooling, schooling, living conditions), politics, and the market influence that learning process.

One of the most significant tools of the information society is the Internet, which has, particularly, generated and still develop special dimensions of learning, has modified learning customs, and also, changed leisure time concepts of that certain social strata. The surveys and results of certain analysis of the study help underlining all relevant theoretical points.

Sári Mihály: Religious organizations and cultur 61. p.

This study is scrutinize cultural values of religious organizations. The autor is surching for the Churc, and surching for wich kind of relationship has the religious communityes to organize the cultural life of society and self-organizations. Firstly it's systemize and shows us the small Church's, monastic order's and sect's structure, what we could find in hungarian society nowadays.

The meaning of religion we should find like a special formation of culture. Scale of values are determinate the human actions of everyday-life. In opinion and point of views of author, religion is gaves answers for unsolve problems of the society, other systems and persons. It's offers and explores solves and methods of irrational problems, what helps us to be adaptable to the society.

Bodó László: Leonardo's Last Supper driven by materialistic view 76. p.

László Bodó presents us a paper on Leonardo da Vinci's Last Supper which is an account of reception driven by materialistic view. Usually when Last Supper is critically acclaimed, central perspective is a point always emphasized.

Renaissance at first is burdened by the ongoing impacts of the Middle Ages, and only at a later fully developed phase it can surface the impressive new order.

The study analyzes the composition of the fresco and explores the adequacy between the structure and the narrative. From sociological point of view the renaissance – alienation of Leonardo is pointed out, too.

Schnellbach Zsófia: Heritage of the Past (Pictures from the everyday life of a teacher-couple) 91. p.

The paper emerged from the course work of „ History of Hungarian Culture and Education” by a talented 2nd year university student who did a nice and subjective piece when she carved out a segment of XXth century microlevel cultural history depicting the life and educational chances of the Roma communities and a couple working for the teaching profession.

Németh Balázs: The Interrelation between the Concept of Lifelong Learning and the Modernisation of Higher Education 97. p.

Lifelong Learning becomes a reality for the societies of the 21st Century. However, the concept of the necessity of continuous education, learning and cultural development has already been present since the Early-modern Age, when capitalism, urban development and modernisation started the institutionalisation or the renewal of education. As a continuation of that process, the Enlightenment deepened that process and gave way to more individual ideas, like the University Extension, the Danish Folk-highschool, the Kolping-movement and, the Urania of Humboldt.

Higher Education (HE), in the 18th and 19th centuries, was not in the centre of institutionalised adult education, but after 1873, through the emerging ideas of James Stuart on University Extension and that of Humboldt on Knowledge Dissemination by university professors, HE could not avoid being actively involved in modern adult education and learning.

Even if liberalisation of HE in Hungary took place in 1872 relatively currently, the university extension model could not break through, and, moreover, the democratisation of HE could only happen in 1945 and died out in 1948.

We refer to some distinguished adult educators(andragogists!), who, like in other former socialist countries, have played a key role in bringing modern, sometimes radical thoughts into Adult Education(AE) which became one of the routes of post-modern Hungarian AE. The followers of those ideas, today, mark that HE has to help the modernisation of AE by using the concept of Lifelong Learning.

Generally, HE has indeed become an integral part of Adult Education. We will describe how and according to what reasons its role, is still constrained by the state and the lack of scientific, institutional(legal) autonomy.

That is why we must consider in what ways HE could incorporate the recommendations of UNESCO and EU on Lifelong Learning and the roles of universities.

Háry Eszter: Standardized Language Skills Assessment in European Cooperation 102. p.

In the past decade mobility in the EU has significantly increased and foreign language skills became essential for both taking up a job abroad, and participating in international exchange programs. Today educational institutions have the task to motivate people to acquire a practical language knowledge.

Some language examination systems take a significant role evaluating and documenting language skills. I would like to draw special attention to the ECL language examination system which is operated in international cooperation and offers language learners an easily comparable certificate and assessment based on examination material prepared in the official languages of the EU considering unified principles.

The four-level ECL language examination system testing all four skills has been accredited. The Board of Language Accreditation has accredited Hungarian as a foreign language; German and English tests are in the process of being accredited. The international consortium headed by the Foreign Language Center of the University of Pécs is planning to hand in all official languages of the EU as well as the languages of future member-states for accreditation in the near future.

Trencsényi László: The author is a researcher in Pedagogy 106. p.

An important part of his field of research is "Children's Culture". By "Children's Culture" he means both those works of artistic value produced for children (books, music, plays etc.) and those created by children. In today's Hungarian society, there is a threat that even this part of the culture will only be accessible to those that can afford it. We are facing a new situation where the State is withdrawing its financial support from culture, where we see the emergence of market-forces in culture, where the civil interest-vindication of the profession and the consumers is weak -- this all bodes ill. How might it be possible to ensure widespread accessibility of Children's Culture to all social levels, whilst avoiding notions of elitism and without threatening the democratic process? This article is trying to find solutions to that question.